

Könyv és könyvtár

XXII-XXIII. 2000-2001

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

XXII – XXIII.

DEBRECEN
2000 – 2001

DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI KÖNYVTÁR

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

215:K/35

A DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE

XXII – XXIII. kötet, 2000 –2001

ANNALS OF THE UNIVERSITY
AND NATIONAL LIBRARY
UNIVERSITY OF DEBRECEN

vol. XXII – XXIII. 2000 –2001

Szerkesztette:

KUN ANDRÁS
SZESZÁK FERENCNÉ

Editors:

KUN ANDRÁS
SZESZÁK FERENCNÉ

02758/2011

A kötet lektorai:

BITSKEY ISTVÁN, GÁRDONYI SÁNDORNÉ, HAVAS LÁSZLÓ,
IMRE MIHÁLY, KOLTAY KLÁRA, KÖPÖSDI ZSUZSA,
LÉVAY BOTONDNÉ, OJTOZI ESZTER, SZÖGEDI GABRIELLA

HU ISSN 0415–1305

Felelős kiadó: Dr. Győry Kálmán rektor
Készült 300 példányban a Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának sokszorosító üzemében.
Terjedelem: 26,5 A/5 ív

2001–359

TARTALOM

<i>Gesztyei Tamás</i> : A Korvin könyvtár Plinius-kódexe, avagy hogyan készült egy humanista szövegkiadás – THE PLINY-CODEx OF BIBLIOTHECA CORVINIANA OR THE PREPARATION OF A HUMANIST EDITION	5
<i>Oláh Szabolcs</i> : Megkülönböztetés és kommunikáció. Melius Péter prédikációfüzére a Krisztus közbenjárásáról (1561) – UNTERSCHIEDUNG UND KOMMUNIKATION. DIE PREDIGTSAMMLUNG VON PETER MELIUS ÜBER DAS MITTLERAMT CHRISTI (1561).....	27
<i>Eredics Péter</i> : „A’ ti vigasztalástokra e’ következendő kevés számú leveletskéket irtam”. Szokolyai Anderko István életéről és fordítói tevékenységéről – ÜBER DAS LEBEN UND DIE ÜBERSETZUNGEN VON ISTVÁN SZOKOLYAI ANDERKO.....	53
<i>Sebestyén Attila</i> : Hagyomány és újítás a halotti búcsúztató versekben. Debreceni kollégiumi kéziratok költészet (1736–1800) – TRADITION AND INNOVATION IN FUNERAL POEMS: MANUSCRIPT COLLECTIONS OF THE CALVINIST COLLEGE OF DEBRECEN (1736-1800).....	73
<i>Debreczeni Attila</i> : Nyilvánosság és társulás a 18. század végének magyar irodalmában – PUBLICITY AND SOCIETY IN THE HUNGARIAN LITERATURE IN THE LATE 18 TH CENTURY.....	105
<i>Borbély Szilárd</i> : Az első magyar <i>Aeneis</i> -fordítások. Földi János fordítás-töredékének környezete – DIE ERSTEN UNGARISCHEN <i>AENEIS</i> -ÜBERSETZUNGEN.....	129

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kiss Sebestyén</i> : A lipcsei és a drezdai Sallustius-kéziratokról – DIE LEIPZIGER UND DRESDNER SALLUST-HANDSCHRIFTEN.....	169
<i>Csorba Dávid</i> : Debreceni Ember Pál kézirat naplója a puritán Debrecenből – PÁL DEBRECENI EMBER’S AUTOGRAPH JOURNAL FROM THE PURITAN DEBRECEN.....	175
<i>Bitskey István</i> : Debreceni festett pergamenkötések – THE PAINTED PARCHMENT BINDINGS OF DEBRECEN	189
<i>Földvári Sándor</i> : Cirill liturgikus könyvek provenienciális kérdései. Hodinka Antal koncepciója az újabb kutatások tükrében – PROVENIENCE OF THE OLD-PRINTED CYRILLIC BOOKS BEING HELD IN CHURCH LIBRARIES OF THE FORMER HUNGARIAN KINGDOM. ANTON HODINKA’S CONCEPTION AS REFLECTED BY THE LATEST RESEARCHES	193
<i>Fekete Csaba</i> : Debreceni könyvtáros deákok 1700 előtt – XVII TH CENTURY STUDENT LIBRARIANS OF THE DEBRECEN REFORMED COLLEGE LIBRARY.....	211

<i>Ojtozi Eszter</i> : Néhány könyv Kazinczy Gábor könyvtárából – QUELQUES LIVRES PROVENANT DE LA BIBLIOTHÈQUE DE GÁBOR KAZINCZY	233
<i>Ojtozi Eszter</i> : Lesznai Anna hímezett ex librise – L'EX-LIBRIS BRODÉ D'ANNA LESZNAI.....	237

KÖNYVTÁRI MŰHELY

<i>Fügedi Péterné</i> : A bibliográfus Csűry István – ISTVÁN CSŰRY, ALS BIBLIOGRAPH.....	239
<i>Bátfai Mária Erika</i> : Olvasói tükör a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtáráról 2000 decemberében – A SURVEY IN THE UNIVERSITY AND NATIONAL LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF DEBRECEN IN DECEMBER, 2000.....	247

SZEMLE

<i>B. Papp Andrea</i> : Knapp Éva: Pietás és irodalom. Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban – KNAPP, ÉVA: PIETÄT UND LITERATUR. LITERATURANGEBOT UND KULTURPROGRAMM IN DEN GESELLSCHAFTSSCHRIFTEN DER BAROCKZEIT.....	287
<i>Restás Attila</i> : Hajós József: Barangolás kolozsvári könyvtárakban – HAJÓS, JÓZSEF: STREIFZUG DURCH DIE BIBLIOTHEKEN IN KLAUSENBURG.....	289

GESZTELYI TAMÁS

A KORVIN KÖNYVTÁR PLINIUS-KÓDEXE*avagy hogyan készült egy humanista szövegkiadás****1. A Naturalis historia szöveghagyománya**

Plinius Naturalis historiája a szerző szándékának megfelelően már a halálát követő évtizedekben közhasznú művé változott (ő maga is ezt akarta, l. Praef. 16: *utilitatem iuvandi*). A császárkori írók (Gellius, Apuleius, Tertullianus) nemcsak idézték, hanem szakkönyvek írásához (C. Iulius Solinus, Martianus Capella) forrásként használták. Sőt a 4. sz.-ban megszületett az első kivonata (Medicina Plinii), melyet a középkor folyamán továbbiak követtek (Physica Plinii és különféle Excerpta).¹ A mű széles körű használatából feltételezhető, hogy már az ókorban több kiadása készült, amivel óhatatlanul együtt járhatott a szövegvariánsok megszületése is. A középkori másolatok készítése során a variánsok és hibák száma tovább növekedhetett. Ennek részleteit azonban nincs módunk nyomon követni, mert a mű ókori és koraközépkori kéziratai – rövid töredékektől eltekintve² – elvesztek, amihez bizonyára terjedelmük is hozzájárult.

Teljes kéziratok csak a 11. sz.-tól kezdve állnak rendelkezésünkre (codices recentiores).³ Ám a 15. sz. végéig készült és ránk maradt kódexek száma hiába haladja meg a százat⁴, az erősen romlott és kontaminált szövegek máig nem tették lehetővé a kéziratok stemmájának elkészítését. A szöveg sorsának alakulását a 14. sz. közepétől tudjuk pontosabban nyomon követni. Az első alapos javításokat Francesco Petrarca és Giovanni Boccaccio végezték rajta. Megjegyzéseiket és emendatióikat

* E munka elkészítését az OTKA T.025896 sz. téma és az FKFP-0631/2000 sz. program keretében 4 hónapos római Klebelsberg Ösztöndíj tette lehetővé.

¹ *Plinius Naturkunde* I. Hrsg. R. KÖNIG–G. WINKLER. München 1997, 364 skk.

² KÖNIG–WINKLER i. m. 380 sk.; A. Borst, *Das Buch der Naturgeschichte Plinius und seine Leser im Zeitalter des Pergaments*. Abh. der Heidelberger Ak. Phil.-hist. Klasse 1994:2, 10.

³ KÖNIG–WINKLER i. m. 382 sk.

⁴ Borst i. m. 360–374.

ugyanabba a kéziratba írták be, mely ma a párizsi Bibliothèque Nationale-ban található.⁵ A 15. sz.-ban az itáliai humanisták megkezdték a Plinius-kódexek nagyarányú gyűjtését és másolását. Ez lehetővé tette az újabb szövegjavításokat, melynek eredményeként Guarino da Verona Ferrarában, az Esték udvarában 1433-ban elkészítette a szöveg első, 1459-ben pedig a második redakcióját.⁶

Hamarosan, 1469-ben Velencében megjelent az editio princeps Giovanni da Spira nyomdájában. 1470-ben, Rómában Conrad Sweynheym és Arnold Pannartz nyomtatta ki a Giovanni Andrea Bussi és Theodor Gaza gondozásában előkészített szöveget. E kiadás sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1472-ben, Velencében ezt használták fel egy újabb Plinius-kiadáshoz, 1473-ban pedig Rómában nyomták ki újra. 1469-től 30 év alatt 18 kiadást ért meg, a nyomdahelyek döntően itáliai városok, elsősorban Velence.⁷ 1476-ban Christophorus Landinus fordításában olaszul is megjelent, és ezt még két kiadás követte. A 16. sz. első felének legjobb kiadásai Baselben jelentek meg Erasmus (1525), B. Rhenanus (1526), S. Gelenius (1535) és Frobenius (1549) gondozásában.⁸

A 16. sz. második felétől hosszú időre a francia kiadások váltak meghatározókká, melyeket J. Dalechamp (1587), J. Hardouin (1685, 1723, 1741), N. E. Lemaire (1827–1831, 10 kötetben) fémjeleznek. A mai szövegkiadások közvetlen alapjait a német filológusok vetették meg a 19. sz. második felében a kéziratok kollacionálásával és osztályokba sorolásával: J. Sillig (1851–1855), L. von Jan (1854–1865), D. Detlefsen (1866–1873) és C. Mayhoff (a Jantól elkezdett munkát befejezve: 1892–1909).⁹ Az utóbbi két kiadás máig nem avult el, ennek köszönhetőek újryomásai.¹⁰ A legfrissebb szövegkritikai – és egyben gazdagon kommentált – kiadás az Association G. Budé égisze alatt 1950-ben elkezdett, és máig be nem fejezett sorozat.

⁵ Parisinus latinus 6802, vö. KÖNIG–WINKLER i. m. 369.

⁶ BORST i. m. 313, KÖNIG–WINKLER i. m. 369.

⁷ HAIN, *Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD.* I–IV. Stuttgart–Tübingen, 1826–1838. Nr. 13087–13107; vö. Kulcsár P., *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése.* Bp. 1973. 174.

⁸ *Pline l'Ancien Histoire naturelle* I, par J. BEAUJEU–A. ERNOUT. Paris, 1950. 33; KÖNIG–WINKLER i. m. 380 skk.

⁹ Vö. BEAUJEU–ERNOUT i. m. 33 sk.

¹⁰ Hildesheim, 1992., ill. Stuttgart 1967.

Az utóbb említett három kiadás, melyeknek a szövege ma is mérvadó-nak tekinthető, többnyire nem több mint 15-16 kódexet kollacionál¹¹, amely szám egy-egy könyv esetében a töredékes kéziratok miatt még en-nél is kevesebb. A *Naturalis historia* utolsó könyvei esetében (XXXIII–XXXVII) – melyek közül a XXXIII-kal fogunk foglalkozni behatóbban – az 1831-ben felfedezett, 10. sz.-i codex Bambergensis (*B*) őrizte meg a legjobb szöveget. A következő kódexcsoport tagjai, melyekben már sok az interpoláció és a kontamináció, a 11. sz.-ból származnak (*VFR*)¹², és egymással szoros rokonságot mutatnak.¹³ Az utolsó könyvek kollacionálásába bevont 13. sz.-i kódexek közül szoros kapcsolatban áll-nak egymással a *d* és a *T*¹⁴, míg az *E* és *a*¹⁵ egy másik családhoz tartoz-nak.¹⁶ A 15. sz.-ban készült nagy számú kódexet a *recentiores sunt deteriores* elv alapján a kiadók – csekély kivételtől eltekintve – mellőzték.

2. A korvin-kódex (c) egyezik a h-val és az 1470-es római kiadással

A *Naturalis historia* szöveghagyományának áttekintését a magyar kul-túrtörténet számára egy különösen becses darabnak, a Bibliotheca Corviniana Plinius-kódexének vizsgálata és a hagyományozódásba való beillesztése tette szükségessé. A kodikológiai szempontból több helyen is leírt kötet szövegével eddig még senki sem foglalkozott.¹⁷ A 15. sz. más-odik felében, Firenzében készült kódex sok hasonló korú Plinius-kódexszel együtt ma a Biblioteca Vaticanában található, és a szövegkia-dók figyelmét ugyanúgy nem vonta magára, miként többi kortársa sem. Ebből az időszakból mind Mayhoff (V. köt. VII), mind a Budé-sorozat XXXIII–XXXVII. könyvei csupán a párizsi Bibliothèque Nationale-ban

¹¹ Vö. MAYHOFF I. kötet VI–XIII, Beaujeu–Ernout i. m. 21–33.

¹² *V* = Leidensis Vossianus 61, *F* = Leidensis Lipsianus 7, mely a *V* alapján készült, *R* = Florentinus Riccardianus 488.

¹³ Vö. MAYHOFF V. kötet V–VI, Beaujeu–Ernout i. m. 28–29.

¹⁴ *T* = Toletanus, *d* alapján készült, *d* = Parisinus 6797, közel áll az *F*-hez.

¹⁵ *a* = Vindobonensis 234, *E* = Parisinus 6795.

¹⁶ Vö. MAYHOFF V. kötet VI–VIII, Beaujeu–Ernout i. m. 30–31.

¹⁷ B. NOGARA, *Codices Vaticani Latini* III. Romae, 1912. 368; CSAPODI Cs.–CSAPODINÉ GÁRDONYI K., *Bibliotheca Corviniana*. Budapest, 1967. 1969. (az első kiadás és változatlan utánnomás), 65, Nr. 116 = Bp. 1990. (4. bővített és átdolgozott kiadás), 57, Nr. 139–140; J. RUYSSCHAERT, *Les manuscrits corviniens de la Vaticane*. Rev. Française d'Histoire du Livre 1982. 292 sk.

örzött **h** kódexszel (Parisinus 6801) – alkalmanként a **p**-vel is – tesznek kivételt. Bár Mayhoff a **h**-t csekély értékűnek tartja, mégis fontosnak itéli figyelembe vételét azért, mert igen gyakran megegyezik szövege a legkorábbi kiadásokéval. Zehnacker¹⁸ másban látja értékét: a körültekintő javításokban, és még inkább abban, hogy olvasatai gyakran a legjobbnak tartott **B**-kódex szövegével egyeznek, szemben a többi kódex olvasatával. Ezért érdemesnek tartotta a **h** XXXIII. könyvét az eredeti kézirat alapján teljes egészében kollacionálni.

A Corvina Pliniusának vizsgálata során a **h**-kódex különös jelentőségre tett szert. Szövegéről hamarosan kiderült ugyanis, hogy olvasatai rendre megegyeznek vele, az eltérések nem jelentősebbek annál, mint amilyenek a másolás során elnézésből vagy a másoló egyéni írásmódjából jöhettek létre. Kérdés marad viszont leszármazásuk rendje. A **h** közelebbi datálására eddig senki sem vállalkozott. A Korvin-kódex készítését illuminálása alapján Csapodiék (i. m.) 1450–70 közé helyezik, amivel egykorú írásformája, a humanista rotunda antikva. A **h** két oszlopba rendezett későgótikus betűformáival korábbinak gondolható, de az írásforma használata az írnok korától és a másolás helyétől függően könnyen ingadozhat néhány évtizeden belül. A kérdés megfejtésében a továbblépést Mayhoff megfigyelése segítette elő, miszerint a **h** a legkorábbi kiadásokkal mutat egyezést. A kiadóknak azonban nem szokásuk, hogy szövegüket ősnymtatványokkal kollacionálják, Zehnacker még csak utalásokat sem tesz rájuk, miként Mayhoff. Pedig ez esetben meglepő felismerésre juthatott volna, mert az általa felértékelt **h** szövege az 1470-ben, Rómában megjelent ősnymtatványból származtatható. Az eltérések megint csak nem jelentősebbek, mint amilyenek a másolás során óhatatlanul be szoktak következni.

Az elmondottakból az is következik, hogy a Korvin-kódex – a továbbiakban, mivel eddig még nem volt rövidítése, jelöljük **c**-vel – ugyancsak a római ősnymtatványból eredeztethető. Természetesen itt is mutatkoznak kisebb eltérések – elsősorban „helyesírási” jellegűek, amelyekre a későbbiekben még kitérünk –, az összetartozás azonban kétségtelen. Az 1470-es római kiadás sikeréről egyébként az is tanúskodik, hogy három évvel később szinte változatlan formában újranyomták, de 1472-ben még abban a Velencében is ezt adták ki, ahol az eltérő szövegű *editio princeps* jelent

¹⁸ Pline l'Ancien *Histoire naturelle* XXXIII, par H. ZEHNACKER. Paris, 1983. 33 skk.

meg 1469-ben. A *h* és a *c* tanúsága szerint azonban a könyvnyomtatás hajnalán a római kiadás nemcsak további kiadások, hanem még további kódexek készítésének alapjául is szolgált közvetlenül a kiadást követően.

3. A *c* és a római kiadás összevetése

A továbbiakban először lássuk a szövegek szabályos eltéréseit. A római kiadás helyesírásán erőteljesen megmutatkozik a kiejtés követése: elhagyja a szó eleji *h*-kat (*Annibal* 96, *arena* 113, *ij hii* helyett *passim*); *-ae-* helyett mindig *-e-* áll (*cepit* 27, *femine* 40, *epule* 27, *fenore* 28); az igekező mássalhangzója hasonul a szókezdő mássalhangzóhoz (*sumministravit* 97, *ammiratio* 94), olykor főnevek első szótagjában is megkettőződik a mássalhangzó (*annulus* 27). A *c* írnoka ezeket az alakokat nem veszi át, hanem igyekszik a klasszikus formákat visszaállítani. A hosszú mássalhangzó lerövidítését néha indokolatlanul is megteszi, pl. *quatuor* (30), *numus* (47), *imo* (59), *consumatam* (62). A *h* által követett írásmódra a szövegkritikai apparátus elszórt utalásaiból következtethetünk. Eszerint átveszi az *annulus* (26) és az *arena* (113) formákat, de az *Annibalt* nem (51).

Következetességről azonban, különösen a *diftongusok* esetében, a kor szokásának megfelelően, semmiképpen sem beszélhetünk. Az *e*, *ę*, *æ*, *ae* és *oe* formák teljes rendszertelenséggel váltakoznak. A bizonytalanságra jellemző, hogy gyakran ott is diftongust jelöl a *c* írnoka, ahol a klasszikus írásmód ezt nem kívánta volna meg. Ebből egészen szokatlan alakok születnek: *moetu* (*metu* helyett, 1), *epuleę* (27), *aepistolae* (39), *aequidem* (51), *aeuenisse* (51), *cætero* (67), *cęteris* (80). A *c* esetében is van példa a kiejtés követésére: a nyomtatott kiadás *mixtis*-e helyett következetesen *mistis*-t (65, további alakokban: 72, 102–3, 116, 119, 130) használ, a *-gu* végződésű igeövekből az *u*-t elhagyja (*tingitur*, 87, 161; *distingunt*, 90).

Nagy bizonytalanság mutatkozik a *hehezetes mássalhangzók* írásában. A *c* írnoka inkább elhagyja, hol indokolatlanul: *Iugurtino* (21); hol indokoltan: *catenę* (*cathene* helyett, 40), *Tuscis* (*Thuscis* helyett, 35); de olykor maga teszi a helyére, hol indokoltan: *inchoatos* (*incohatos* helyett, 96); hol indokolatlanul: *calphurnium* (*Calpurnium* helyett, 21), *simulachris* (24), *Sparthacum* (49). A *-ti-* használatánál a *c* olykor túlzásba esik: a *precio*-t joggal javítja *pretio*-ra (118), de a *deliciis* (*delitiis*, 1), *perniciem* (*pernitium*, 6), *multaticia* (*mulctatitia* sic!, 19), *tribunicias*

(*Tribunitias*, 39) és *societati* (*sotietati*, 118) esetében azonban nem lett volna rá szükség. Hasonló törekvés a *h*-ban is előfordul (*tribunitias*, 39). A nyomtatott kiadás *i* helyett olykor *y*-t használ, amit a *c* vagy visszajavít, pl. *Tyberius*>*Tiberius* (32), *syderum*>*siderum* (58) vagy átvesz: *cyrci* (90), *papyriana* (46), de néha az ellenkezőjére is van példa: *Cimbricam* >*Cymbricam*.

A nyomtatott kiadásban határozott törekvés figyelhető meg a *tulajdonnevek* nagy kezdőbetűvel történő írására. Ezeknek egy részét a *c* kis betűre írja át minden megállapítható szabályosság nélkül. Ugyanakkor a hivatalokat, az idegen eredetű szavakat szereti nagy kezdőbetűvel írni: *Rex* (9), *Dictator* (38), *Tribunitias* (39), *Quaestoria* (62); *Apilascudem* (69), *Scoria* (69), *Balucem* (77), *Electrum* (80).

Az eltérések másik csoportját az *írnoki tévesztések* alkotják, amit az is megerősít, hogy ezek a *h* kódexben nem fordulnak elő. Pl. egy-egy szó kimarad: az *inter hec*-ből a *hec* (2), az *abiectos fuisse*-ből a *fuisse* (18); az *et ad iniuriae*-ből az *et* (25); egy-egy betűt eltéveszt: *multaticia* helyett *mulctatitia* (19); *statuis* helyett *statuę* (24), *in mare* helyett *in mari* (27), *et* helyett *ut* (34), *Antistio* helyett *Aristio* (32), *popinarum* helyett *propinarum* (32). Közismert hibaforrás a közelben álló végzések vagy szavak hatására történő elírás, pl. *consenuerunt* a *consenuerint* (21) helyett az előző állítmány, a *habuerunt* hatására; *ostentare* a *gestare* (25) helyett az előtte előforduló *ostentatio* és *ostentant* hatására. Szándékosan vagy véletlenül (nehéz eldönteni) előfordul a szórend megcserélése: *milia singula* helyett *singula milia* (30), a szó tagolásának megváltoztatása: *inaures* (recte) helyett *in aures* (12).

A római kiadás és a *h* szövege közötti eltérések, amelyek a szövegkritikai apparátus alapján megállapíthatók, többségében ugyancsak az írnoki tévesztések közé sorolhatók. Ilyen a *murina* helyett *muria* (5); a *luxuriae* helyett *luxuria* (5), amit az előtte és utána álló *-a*-ra végződő szavak okozhattak; az *annulis* helyett *annulus* (26); a *plurima* helyett *plurimum* (26), talán a rákövetkező *opum* hatására; a *nomenclator* helyett *nomenclator* (26); a *turmis* helyett *turis* (30); a *futuli* helyett *futuli* (32); a *dipondius* helyett *depondius* (42); *lucrata* helyett *incrata* (45); *clodia* helyett *cloda* (46); *sestertiis* helyett *sesternis* (47) használata.

A harmadik csoportba azokat az eltéréseket sorolhatjuk, amelyek mögött a nyilvánvalóan hibás alakok *javítási szándékát* feltételezhetjük. Erre vall, hogy hasonló javításokkal találkozunk a *h* szövegében. A *c* írnoka a

nem létező *intendia*-t, a legegyszerűbb megoldást választva, *incendia*-ra (43) javítja (ugyanígy **h** is), ami azonban nem illik a mondatba (recte: *inpendia*); a *sestertiu(m)*-ot *sestertius*-ra (44) javítja (**h** viszont tovább rontja *sistertium*-ra), abból a logikus megfontolásból, hogy az előtte felsorolt pénzegységek (*denarius*, *quinarius*) nominativusban vannak; a tévesztésnek tekinthető, de egyébként létező *carнали* alakot *canali*-ra (76) javítja (hasonlóan **h** is); az ugyancsak tévesztésnek tekinthető *lusitamam* alakot *lusitaniam*-ra (78) (az apparátusban nem szerepel).

A *c* szövegének a római kiadásból való származtatását leginkább azoknak a hibás alakoknak az átvétele bizonyítja, amelyek más kéziratban nem fordulnak elő (*errores coniunctivi*). Ilyenek az *impretexte* (10, recte: *in praetextae*. Mayhoff apparátusa szerint **h**, bizonyára javítási szándékkal, az *in*-t elhagyja.); *aliam* (12, recte: *alia*, apparátusban nem szerepel); *editium* (15, recte: *aedituum*, **h** erre javítja); *captos* (27, recte: *capto*, apparátusban nem szerepel); *carthaginicum* (51, recte: *Carthagini cum*, apparátusban nem szerepel). A római kiadás legsúlyosabb hibája a mű élén álló levél címzésében található, amelyet Plinius Vespasianushoz intézett, az ő neve helyére azonban Domitianusé került. Ez az árulkodó jel hiányzik ugyan a korvinából, de alaposabban megvizsgálva a helyét kétségtelenné válik, hogy Vespasianus neve alatt vakarás van, tehát másik név állt ott korábban, ami aligha lehetett más, mint Domitianusé. A **h** esetében sajnos nem tudjuk ellenőrizni ezt a helyet, mert a mű elejének szövegkialakításába sem Mayhoff, sem Ernout nem vonták be a **h** kódexet.

4. G. A. Bussi Plinius-kiadása

A példák még szaporíthatók volnának mindegyik esetre, a **h** és a *c* kódexek kötődése az 1470-es római kiadáshoz azonban a felsoroltakból is meggyőző lehet. De ideje feltennünk azt a kérdést, hogy mi volt a titka e kiadás sikerének. A választ a kötet elején elhelyezett levélből tudjuk meg, mely a velencei származású II. Pál pápához (1464–1471) szól, aki a kiadást pártfogolta. A levél írója a már említett G. A. Bussi alias Aleriense, aki 1417-ben született Vigevanóban, 1466 előtt Accia, utána Aleria (Korzikai) püspöke, 1456-tól pápai titkár, 1467–75 között pedig a Vatikán könyvtárosa volt, és 1468-tól két német származású nyomdással, C. Sweynheymmal és A. Pannartzcal együttműködve nagyszabású kiadói te-

vékenységbe fogott.¹⁹ Törekvése az volt, hogy minél rövidebb idő alatt minél teljesebb klasszikus corpust adjon közre. Vállalkozásában az ösztö-nözte, hogy a nyomtatott könyvek a kézzel írottakénak ötödébe kerültek. A munka azonban nem volt csekély, mert a nyomtatáshoz gondos szöveg-előkészítésre volt szükség. Az ehhez használt kódexeknek a beszerzése sem volt könnyű. Bussi panaszkodik, hogy még rövid időre is mily nehéz kölcsön kérni a római könyvtulajdonosoktól egy-egy kötetet, mert annyira féltik, hogy mindenki elől jól elzárják. A szöveg-előkészítő munkában legfőbb segítőtje Th. Gaza volt, a török elől Itáliába menekült kiváló kép-zettséggű természettudós és filológus, aki az 1464-ben, Bessarion bíboros körül kialakuló tudós contubernium tagja volt.²⁰

A pápához címzett levélben Bussi először a Pliniusszal való foglalkozás rendkívüli nehézségeit ecseteli.²¹ Bár igen alaposan beledolgozta magát a témába, mégis úgy érzi, hogy olyan munka ez, melybe könnyen belevág az ember, de igényesen és a szerzőhöz méltóan nehezen tudja teljesíteni. Sürgetések közepette kilenc évig dolgozott a javításon, de ami eddig nem sikerült, az kilencven év múlva sem lesz meg. Nem feledkezik meg a ki-váló képzettségű és tudású segítőtársról, aki nélkül sem ő, sem bárki más a világon nem lett volna képes teljesíteni e feladatot (*...mirifice iuvit conatus meos ... vir summae eruditionis et sapientiae, Theodorus meus Gaza, atque ita quidem ut absque illo neque ego nec ... mundus hoc munus fuerit impleturus.*). Összegyűjtik kötetükben mindazt, amit csak ki tudtak nyomozni és több könyv összevetéséből gondos mérlegeléssel jött létre szövegük.

A kinyomtatott mű eskü-formulával zárul, mely szerint Bussi mindent megtett azért, hogy az oly nagy fáradsággal készült munka kiküszöbölje a korábbi hibákat és zavaros részleteket. Ezt követi az *„impressum Rome in domo Petri et Francisci de Maximis iuxta campum flore presidentibus Magistris Conrado Sweynheym et Arnoldo Panaratz. Anno domini M.CCCC.LXX.”* Az 1473-as második római kiadást a nyomdá-szok kedves elégikus sorai zárják:

¹⁹ L. M. MIGLIO, G. A. Bussi. *Dizionario biografico degli italiani* 15. Roma, 1972. 565–574.

²⁰ Vö. *Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi* IV. Romae 1976, s. v.; KLANICZAY T., *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Humanizmus és reformáció 20. Budapest, 1993. 10.

²¹ G. A. Bussi *prefazioni alle edizioni di Sweynheym e Pannartz prototipografici romani*, a cura di M. MIGLIO. Documenti sulle arti del libro XII. Milano, 1978. IX.

*Aspicis illustris lector quicumq(ue) libellos
 Si cupis artificum nomina nosse: lege.
 Aspera ridebis cognomina teutona forsans
 Mitiget ars musis inscia uerba uirum:
 Co(n)radus Sweynheim: Arnoldus Pa(n)nartzq(ue) magistri
 Rome impresserunt talia multa simul.*

Bussi levélformában írt praefatiójából, de a művet záró eszközövegből is világosan kitűnik, hogy több kézirat felhasználásával, gondos javító munka után került a végleges szöveg a nyomdászok kezébe. Valójában tehát az ő és a Gaza munkáját dicséri Zehnacker akkor, amikor így ír: *h* contient aussi d'excellentes leçons qui paraissent provenir d'un manuscrit de grande valeur. (i. m. 34)

5. A kiadást előkészítő j és g kódexek

Ritka véletlen, hogy ennek az előkészítő munkának a folyamatát nyomon is tudjuk követni. Fennmaradt ugyanis Rómában az a két kódex, amelyen a két humanista filológus a javításokat végezte a végleges szöveg kialakításához. Az egyikre már a századfordulón felfigyelt R. Sabbadini.²² A Biblioteca Angelicában őrzött kódexet (cod. Lat. 1097) Geronimo de Votis (Girolamo de Botis) másolta 1460-ban, talán Dél-Franciaországban. Ebbe kerültek bele Bussi és Gaza nagyszámú javításai.²³ Sabbadini úgy gondolta, hogy a római kiadás ennek alapján készült.

Csak jóval később, az 1960-as években fedezte fel A. Marucchi, hogy a Biblioteca Vaticanában van egy másik Plinius-kódex, melynek szövege az előbbinek javított változata, benne újabb javításokkal, s ez már valóban a nyomtatott kiadás közvetlen előzményének volt tekinthető.²⁴ Ez a kódex a pliniusi műnek sajnos csak a második felét őrizte meg (XVIII–XXXVII. könyveket). Elkészítése rendkívül gyorsan történt. A Botis készítette kódex (nevezzük a továbbiakban *j*-nek) javításait 1469. dec. 15-én fejezték

²² *Le edizioni quattrocentistiche della S. N. di Plinio*. Stud. It. Di Fil. Class. 8, 1900. 439–448.

²³ P. CASCIANO, *Il MS. Angelicano 1097, fase preparatoria per l'edizione del Plinio di Sweynheim e Pannartz (Hain 13088)*. In: *Scrittura, biblioteche e stampa a Roma nel Quattrocento*. Littera Antiqua 1/1, Vatican, 1980. 383–394.

²⁴ *Note sul manuscritto (Vat. Lat. 5991)*. Inst. de Rech. et d'Hist. d. Textes, Bull. 15, 1967/68, 175 skk.; Borst i. m. 315.

be, ebből készült el az új kézirat (a továbbiakban *g*), melynek javítása 1470. ápr. 8-ra lett kész, s a nyomtatott kiadás 1470. aug. végére meg is jelent.²⁵

A kéziratok kodikológiai jellemzői röviden a következők. A korábbiak szövege humanista gotiko-antikva írással két oszlopba van rendezve. Iniciáléi egyszerűek, valószínűleg maga az írnok készítette őket piros és fekete tintával. Az eredeti kézirat utolsó oldala a 481^v, utolsó mondata: *Experimenta pluribus modis constant* (XXXVII. 199), ezt követi a dátum: *Actum 1960* (sic!), 1460 helyett. A kódex meg van toldva egy újabb fólióval, melyen Bussi kiegészítette a szöveget az *ambitur mare-ig* (XXXVII. 203), majd ellátta záróformulájával: *Auxilio gratiae Omnipotentis Dei et adjuvatore Theodoro Gaza Jo(annes) An(dreas) Ep(iscop)us Alerien(sis) Plynium max(imo) labore recognouit XV. die Mensis Decembris MCCCCLXIX. Romae. Lector ora Dominum pro eo.* Az ebből másolt kódex írása az előbbinél könnyebben olvasható, szabályos humanista kurzív, egyhasábos, oldalanként 32 sorral és széles margóval az újabb bejegyzések számára. Munkapéldány jellegére utal, hogy vagy egyáltalán nem használ iniciálét, vagy pedig két sor méretűre nagyított betűvel helyettesíti azt. Mindkét példány bőségesen el van látva mind marginális, mind interlineáris javításokkal.

Az 1460-as kódex (*j*) gótikus írást őrző betűformái a szóvégi *-s*, mely vagy a görög szóközi szigmához, vagy a kurzív *b*-hez; valamint az *x*, mely leginkább a görög kurzív rho-hoz hasonlít. Helyesírása sok tekintetben hívebben követi a klasszikus formákat, mint Bussi. Néhány jellemző vonása: az *-ae-* kettőshangzót általában *-ē-*vel jelöli; a tulajdonneveket rendszerint kis kezdőbetűvel írja. Használja a szókezdő *h*-t (pl. *han(n)ibale*, 51), a *-c-* t az *auctor*, *auctoritas* szavakban, de meglepő módon még a *nichil*-ben is. Bussi ezeket a *-c*-ket és *h*-kat lehúzza, melyek közül a későbbi másolatokban legfeljebb a szókezdő *h*-k térnek vissza. Ugyancsak lehúzza Bussi az *-mn-* betűk közé egyes szavakban beillesztett *-p*-t (*sompnos*, 27, 40, *columpnis*, 68). Az *anulus* *-n*-jét Bussi nyújtja meg a fölé húzott vonalkával, ugyancsak ő írja be a hehezetes mássalhangzók hiányzó *h*-it (pl. *carthagini*, 51), az *-i*-ket, ahol kell, *-y*-ra javítja (pl. *crystallina*, 5), az *-ii*-t *y*-ra. Az ebből másolt 1470-es kódex (*g*) az *-ae*-t és *-ē*-t egyaránt használja, a tulajdonneveket többnyire nagy kezdőbetűvel írja, az *et* írására alkalmazza a *&* jelet.

²⁵ *Bussi prefazioni ... XXXIX.*

A *j* kódex, bár elég jó szöveghagyományt követ, nem tekinthető gondos másolatnak. Gyakran fordul elő benne értelmetlen szó, mely leginkább a diktálás után író barát félrehallással magyarázható, ugyanakkor a kimaradó sorok a másolt szövegben való félreolvasásra utalnak. Mindkét esetben gyorsan és mechanikusan végzett munkára kell gondolnunk, melyet nem követett megfelelő ellenőrzés. A szövegközi javítások egy részénél elképzelhető, hogy azt maga az írnok végezte el még másolás közben. A kurzív interlineáris és marginális bejegyzések azonban nyilvánvalóan nem tőle származnak. A javítások és kiegészítések mellett gyakran szerepelnek a margón a görög eredetű szavak görög betűs formái, amelyekről azt feltételezhetjük, hogy Gazától származnak. Ennek ellenére nem láttunk kellő alapot arra, hogy a két humanista javításait elkülönítsük egymástól, ezért említjük általában Bussiékat javítóként.

6. A szövegkialakítás tévedései és tanulságos esetei

A javítás és átírás fázisainak nyomon követése gyakran világossá teszi egy-egy – egyébként nehezen megmagyarázható – hiba kialakulását. Lásunk néhány példát ezekre. A római kiadásokban (1470, 1473), és a *c* kódexben is az értelmetlen *Carthaginicum* (51) alak szerepel. A kiindulást jelentő *j*-ben az oda nem illő *cartagini no(n)* állt. Ezt Bussiék *carthagini cu(m)*-ra javították, ami a *g*-ben két sorba került így: *Carthagini/cum*. A sor végére tett ferde vonalkát, amit az írnok a mondat tagolására használhatott, a szedők elválasztójelnek tekintették, ezért a két szót egybeírták. A hibát a velencei kiadás (1472) gondozója észrevette, és javította. Az ugyancsak hibás *impretexte* (l. fentebb) alak kialakulása a *j*-ben kezdődött el, ahol az *in* hiányzott, és a javítók a *p(rae)textę* elé szorítottak egy *i*-t fölötte vízszintes vonallal. A *g*-ben ez már egybeírva jelent meg, amit a nyomtatott kiadás, a rövidítést feloldva, *impretexte*-nek szedett ki.

Bussiék javításaikkal rengeteg hibát kiküszöböltek, olykor azonban a jó vagy majdnem jó alakokat cseréltek fel rosszakkal vagy kevésbé jóval. A *j* *manciporas luciporasue* (26) változata a gondatlan másolás hibáit viseli magán (recte: *Marcipores Luciporesue*). Az egyik kéz a helyes alakokhoz közelítve a végződéseket *-es-re* javítja az *a* fölé írt *e*-vel. A másik kéz a margón új alakokat javasol: *marsifores lociferesue*, amit a *g* kézirat átvesz, és bizonyára az egységesítés kedvéért az első szót is *marsiferes-re* javítja. Így teljesen téves alakok kerültek a további másolatokba, melyeket

azonban a szövegkritikai apparátusokban hiába keresünk. A *gestatum tacuisti* (39) kifejezés *gestatum* alakja csak a *B*-ben fordul elő, a *VFRdIT*-ben *gestari* áll, ami grammatikailag helyes, de a szövegkiadások a *B* változatát tekintik mérvadónak. *Gestatum* szerepel a *j*-ben is, de mellette a *uidisti* ige áll. Bussiék a *g*-ben változtatják meg az egészet *gestari tacuisti*-re.

Máskor láthatóan maguk is bizonytalanok a helyes alakot illetően, és amit már megváltoztattak, visszajavítják eredeti formájára: *pręterque j* > *prętereaque j²g* > *pręterque g²* (recte); vagy a rossz alak helyett javasolják a javítást a margón, de elbizonytalanodva aláhúzzák, s ezzel törlik a változtatást: *sepeius claudius jg*, a *g* margóján *Septumeleius* (recte: *Septumuleius*). Így marad a hibás alak, melyet a szövegkritikai apparátus csak a *h* kódex esetében tart számon. Egyébként bőséggel van példánk arra, hogy a csak *h*-ban számontartott szövegváltozatok nemcsak a római kiadásban fordulnak elő, hanem már a *j* kódexben is, tehát olyan korábbi szöveghagyományra nyúlnak vissza, ami eltér a szövegkiadásokhoz felhasznált kódexektől, pl. *hoc nomine* (35, r.c. omittunt), *pertinet* (36, r.c. attinet), *auxiliares* (37, r.c. auxilia), *per has* (40, r.c. spiris, piris) stb. (r.c. = többi kódex).

...*q(uo)d in pilis cudunt Apilascudem uoca(n)t...* (XXXIII. 69, l. ill.)

A legreménytelenebbül romlott helyek egyike. A teljes szöveggörnyezet mind Mayhoffnál, mind Zehnackernél így hangzik: *Quod effossum est, tunditur, lauatur, uritur, molitur. Farinam a pila scudem uocant; argentum, quod exit a fornace, sudorem. Quae e camino iactatur spurcitia in omni metallo scoria appellatur.* (69) Magyarul: „Amit kibányásztak, feldarabolják, mossák, pörkölik, megőrlik. A mozsárból származó őrleményt *scudesnek*, az ezüstöt, mely a kemencét elhagyja, izzadágnak hívják. A szennyeződést, ami a kohóból kikerül, minden fém esetében salaknak nevezik.” Az aranybányászat, ill. az érc feldolgozásának folyamatáról van szó, ami bizonyára kevésbé volt ismert az írnokok előtt, szakkifejezései pedig még kevésbé. A *scudem* hapax legomenon, mely esetleg a *scudicia* (ásó, csákány) szóval hozható kapcsolatba.

Nem meglepő tehát, hogy ez a hely bizonytalanságot keltett a másolókban, és a *scudem* helyére értelmes latin szót igyekeztek tenni: a *pila*

scudem (**T**), *a pila scudent* (**R**), *–dunt* (**VF**),²⁶ *ac pilis cudunt* (**d²**). Az egymást követő változatok lépésről lépésre haladnak egy értelmezhető megoldás felé: előbb egy nem létező ige jövő időben, majd ugyanez jelen időben, majd a szókezdő *s*-nek az előző szó végére helyezésével létrejön egy létező igealak, a *pila* pedig egyes számból többes számba kerül. A legkorábbi, és általában mértékadónak tekintett codex Bambergensisben viszont egyetlen hosszú szó áll helyette, az *apitascudem*, a **h**-ban pedig *apilascudem*. Forcellini még számon tartja az *apilascus –dis* szót, megjegyezve, hogy *monstrum vocis est*, a későbbi szótárak – miután a szövegkiadások kiiktatták – már nem.

A kérdés tehát az, hogy a részben ismert szavakból álló kifejezés alakult át egy teljesen ismeretlen szóvá, vagy pedig az ismeretlen szót próbálták a másolás során ismert összetevőkre bontani. Lemaire, Hardouint követve, kommentárjában erről így ír: *ex ingrata repetitione sententiae, „ac pilis cudunt” nata conflataque esse*. Valójában azonban a kifejezés „eltorzult” formában való megismérlése a szövegkritikai apparátus szerint a **h** előtt nem fordul elő. Az ismétlés megszületését pedig épp a római kiadást előkészítő kódexek segítségével nyomon tudjuk követni. A **j**-ben a következő áll: *farina(m)*, *na(m) apil(is?) cudent*. A korábbi kéziratokban nem szereplő *nam* bizonyára az előtte álló *farinam* végződésének megismérléseként jött létre (dittográfia). Ez át van javítva oly módon, hogy a *nam*-hoz *q(ue)* van ragasztva, mely az *a* hasát is magába olvasztja, az *a* szára fölé vízszintes vonal került az *i(n)* jelölésére, utána a különírást jelző függőleges vonalkákat helyezték, az igit pedig jelen idejűre változtatták: *cudunt*. A **g**-be ennek megfelelően így került át: *namq(ue) in pilis cudunt*. Ezt Bussiék (**g²**) tovább javították így: *i(n) farinam nam q(uo)d in pilis cudunt-ra*. A *farinam* elé helyezett *in* a **dT** kéziratokban fordul elő, valamint a velencei editio princepsben, míg a *–que*, ill. *quod* más kéziratból nem ismert. A javítások mellett a margóra írva még kiegészítés is szerepel: *Apilascudem*. Ezt a kiegészítést csak úgy tehették meg, ha egy olyan kódex állt rendelkezésükre a javításhoz, mely a **B** szövegváltozatát tartalmazta. Ilyen kézirat alapján készült az editio princeps is, ahol ez a részlet így olvasható: *...molit(ur) in farinam apilascude(m) uoca(n)t*. A *t>l* átalakulás valószínűleg a *pila* hatásának tudható be.

Bussiék változata jelent meg a római kiadásban, a **h**-ban, a **c**-ben és a korai kiadásokban, míg Madvig (*adv. crit.* II 529) az *apilascudem*-et ki

²⁶ Mayhoff apparátusában e két utóbbi variáns egybe van írva.

69. §
 tellusq; lignis columnis suspenditur. Quod effossum est tundit. Lauat. urit. mollic
 in farinam. nam qđ in plis eadunt Apulascudem uocat argentum qđ exit a fornace.
 sudoremq; equi camino iactatur. Spurcacia in omni metallo uocat Scona. Hec
77. §
 excedentes libras. Palacas hispani alii palactanas. Idem quod minutū est balucem
 uocant. Vlex siccat urit: et cinis eius lauat urit: et cinis eius lauat urit: et cinis eius lauat urit: et cinis eius lauat urit.
69. §
 mine. in: cento. tellusq; lignis columnis suspenditur. Quod effossum
 est tunditur. Lauatur uritur mollic in farinam nam quod in pi
 lis eadunt Apulascudem uocant argentum quod exit a fornace. su
 doremque eq; a camino iactatur. Spurcacia in omni metallo uocat
77. §
 sic. Ne non in putris etiam denas excedentes Libras. Palacas hispani
 alii palactanas. Idem quod minutum est Balucem uocant. Vlex

Róma, 1470

Biblioteca Vaticana cod. Lat. 1951

nem iktatta a szövegből, úgy tekintve, hogy az értelmetlen ismétlés. A lectio difficilior elve azonban épp az ellenkezőjét teszi valószínűvé. Az ismeretlen szóból megpróbálták értelmes kifejezést formálni, ezért darabolták fel, de valójában ez sem hozott kifogástalan megoldást, mert a *scudem* továbbra is ismeretlen szó maradt. Ennek kiküszöbölésére születhetett meg a *pilis cudumt* (*d²*), ill. *cudent* (*j*) forma. Ezt örökölték Bussiek, akik a *uocant* mellől eltűnt tárgyat joggal hiányolták, s ezért írták be oda a más kéziratból rendelkezésükre álló *apilascudem*-et, meghagyva előtte a *j* kézirat változatát is, ami a látszólagos repetitíóhoz vezetett.

Feltűnő, hogy a modern szövegkiadások közül egyedül a König-Winkler (i. m. XXXIII) tartotta meg az *apitascudem* alakot azzal a magyarázattal, hogy bizonyára ibér eredetű szó, miként néhány sorral lejjebb a *tasconium*, és az olvasztótégely számára porrátört ércet jelenti. Plinius jelzi bevezetésében, hogy sok esetben kénytelen köznapi, idegen vagy egyenesen barbár szavakat használni (*aut rusticis vocabulis aut externis, immo barbaris etiam*, Praef. 13) a természet kevésbé vonzó jelenségeinek leírásánál. A bányászat ezek közé tartozott. A *scudem* is lehetne ilyen idegen szó, ami a *pila*-ból származó zúzalékot jelentené. Úgy gondoljuk azonban, hogy mind szövegkritikai, mind tartalmi szempontból indokolt az *apitascudem* olvasat megtartása. Hogy a filológusok mégsem ezt tették, annak abban látjuk magyarázatát, hogy nem követték nyomon a kéziratokban a szövegromlás folyamatát.

...*Palacas hispani alii palacranas...* (XXXIII. 77, 1. ill.)

Ugyancsak az ibér eredetű bányászati szakkifejezések közé tartozik a *palagas* és a *palacurnas*, amelyek csak Pliniusnál fordulnak elő. Mindkettő jelentése „arany szemcse”, melyet ki így, ki úgy nevez (*palagas, alii palacurnas...vocant*). A modern kiadásoknak ez a szövegkialakítása a *B* olvasata alapján jött létre. Az éppen a *B* kódex felfedezésének évében (1831) megjelent Lemaire IX. kötete még a következő szöveget tartalmazza: *Palacras Hispani, alii palacranas...vocant*. A hozzá írt magyarázatban megtaláljuk Brotier olvasatát is: *Palacas Hispani vocant, alii palacurnas*. Zehnacker apparátusa a *Hispani* létezését nem tartja számon, Mayhoffé azonban igen: előfordul a *h* kéziratban, majd a kiadásokban egészen Sillig 1851-ben, már a *B* alapján rekonstruált szövegéig. Ennek az adatnak hitelt adhatunk, mert a *h*-val egyező *c* kéziratban ugyancsak sze-

repe a *Hispani*, és ha a római kiadást előkészítő kódexek szövegét megvizsgáljuk, akkor az is kiderül, hogy mikor született meg ez a szövegváltozat.

A *j* kézirat eredeti szövegét az átírás miatt nehéz megállapítani, de feltevézésünk szerint így hangozhatott: *Pallatas ali tanas turnas uocant*. Mintha nem is latinul volna, alapos javításra volt tehát szükség. A zavart a két hasonló hangzású idegen szó okozta, melyeknek sem írásával, sem tagolásával nem volt tisztában a *j* írnoka. Az első szóban Bussiék a *t*-t *c*-re formálták, a következő két szóban viszont a *Hispani* eltorzulását vélték felfedezni, ami logikailag érthető. Az *a*-t kivakarták, a *l*-ből *h*-t formáltak, a szabad helyre beírták az *s*-t, a *t*-t *p*-re írták át, az *-as*-t aláhúzták, és *i*-t írtak fölé. A következő szó kezdőbetűjét *c*-re kerekítették. A mondat így került át a *g* kéziratba, ahol újabb javításokra került sor. A mondat első felében csak a két *l* egyikének lehúzására került sor, a második fele viszont szemmel láthatóan eltért az összevetésre használt kódex szövegétől, ezért az értelmetlen *curnas*-t kivakarták, helyére beírták a hiányzó *aly*-t, sorközbe a *palacranas*-t, a *uocant*-ot pedig lehúzták, mert az a következő tagmondat végén megismétlődik. A biztonság kedvéért a margóra még kiírták egymás alá a két idegen szót: *palaca*, *palacrana*. Az utóbbinak a *j*-ben *turnas*-ra romlott alakjából azonban arra lehet következtetni, hogy az eredetileg *palacurnas* volt, ami egyezik a *V²dT* olvasatával is. Bussiék változata bizonyára a két szó összehangolásából jöhetett létre, ahogy ezt az *apilascudem* (*a pilis cudent* > *in pilis cudunt*) esetében is feltételezhetjük.

...*argentum q(uo)d exit a fornace. Sudoremq(ue) equi camino iactatur.* (XXXIII. 69, l. ill.)

A javítások félreértéséből olykor értelemzavaró változások születtek. Az idézett szöveget a következőképp fordíthatjuk: „...ami a kemencéből kijön, az az ezüst. A kohóból pedig lóveríték távozik.” A modern kiadásokban szereplő teljes szövegkörnyezetet főntebb idéztük. Ott a *sudorem* után pont áll, és az új mondat kezdete: *Quae e camino...* “lóverítékről” tehát nincs szó, és a szöveg hagyományban máshol sem találjuk nyomát. A hiba forrása nem félrehallásból származó ismétlés, mint első látásra gondolhatnánk, hanem a *g*-ben végzett javítások félreérthetősége. A *j*-ben ez a hely meglehetősen zavaros: *q(uo)d extra*

fornacis sudorem ecamino iactatur. Ebben először mindössze annyit javítottak, hogy az *e camino*-t függőleges vonalkával szétválasztották. Nagyobb javítást a *g*-ben végeztek: az *extra* helyére *exit a*, a *fornacis* helyére *fornace*, a *sudorem* helyére *sudoremq(ue)* került. Ez az utolsó szó jelenti a kritikus pontot: a *B* kódexben *sudorem quae*, a *VFR*-ben *sudoremque* áll. Bussiék tehát ez esetben az utóbbi szöveghagyományból merítettek, amelyben a *-que* a *quae*-ből alakulhatott ki. Ha ezt követően még vonatkozó névmást is akartak használni, mely a *sudor*-ra utalt, az csak a *qui* lehetett. Ez oda is került a *camino* fölé, mivel előtte már a betoldott *-que* is a vonal közé volt írva: *q(ue) -qui*”

sudorem „e camino

A macskaköröm a *qui* helyére utalhatott, az íráskép azonban könnyen azt a hitet kelthette, hogy a *-qui* az *e*-hez kapcsolandó, és így lett belőle *equi*, az *e* pedig eltűnt. A *c* írnoka hiányolva a *camino* elől a prepozíciót, oda-tette az *a*-t. A hibát a második római kiadásban vették észre, és a sorrendet helyreállítva *qui e*-re javították.

7. A *j* és *g* helye a szöveghagyományban

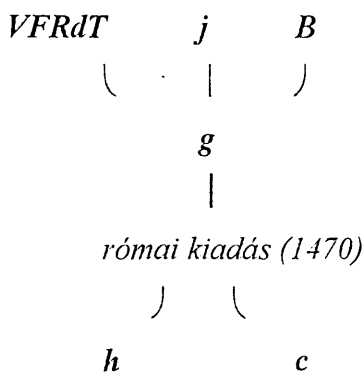
A *j* szövege gyakran egyezik mind a *dT* kódexekkel, de mind a *VFR* kódex-csoporttal, pl. *hodie* (21, r.c. *-que*), *sed* (27, r.c. *omittunt*), *et qui* (29, r.c. *equi*), *custodienda* (31, r.c. *custodiendas*) stb. Ugyanakkor bőséggel van arra is példánk, hogy csak a *B*-vel esik egybe az olvasata, pl. *iudicaret* (30, r.c. *iudicare*), *primus* (38, r.c. *primum*), *auro* (40, r.c. *aureo*), *libra* (43, r.c. *libera*), *datus* (45, r.c. *data*) stb. Elvértve olyan esettel is találkozunk, hogy a Mayhoff változtatásaként számontartott forma már a *j*-ben megtalálható, pl. *X* (43, 45, r. c. *decem*, *decim*). A *B*-vel való egyezések növelik a *j* értékét, de lerontja ezt rendkívül sok másolási hibája.

A *j* szövege nemcsak sok javításra, hanem legalább annyi kiegészítésre is szorult, amihez Bussiék bizonyára több kódexet is igénybe vettek. Ezek között bizonyosan volt olyan, mely a *B*-hez közelálló szöveget tartalmazott, mivel kiegészítéseik egy része csak ezzel a kódexszel egyezik, pl. *Numae* (9, r.c. *nummae*, *num et*), *crinibus aurum implexum* (13, r.c. *omittunt*), *eorum* (25, r.c. *orum*, *horum*), *equitum* (35, r.c. *quitum*, *qui tum*). Előfordul, hogy két sornyi szöveg valamennyi idézett kódexből hi-

ányzik, kivéve a *B*-t és Bussiék kiegészítését: *eo nomine appellari et causam que supra dicta est exponit. Inuitosque etiam num tamen* (36).

A szövegkiadásokban felhasznált kódexekkel összevetve azt állapíthatjuk meg, hogy *g* erősen kontaminált szöveggel rendelkezik, de ha az eddig fel nem használt kéziratokkal is egybevetnénk, úgy valószínűleg kirajzolódna a szövegahagyományozódásnak egy eddig még nem ismert ága. Ezt az első öt §-ban végzett statisztikai számítás is alátámasztja. A Zehnacker kialakította szöveghez képest a Bussiéké 22 eltérést tartalmaz (a szórendcseréket figyelmen kívül hagytuk), ebből 14 már a *j*-ben előfordul, Bussiék ezt 4-gyel gyarapították. Ez a 18 eltérés az apparátusban feltüntetett korábbi kódexek egyikében sem fordul elő, tehát kell egy olyan archetípusnak is lennie, amelyből ezek származnak. A további eltérések közül 2 a *VFR*, 2 a *dT* kódexekkel egyezik. A kiválasztott szövegrészben 10 példa van arra, hogy a *B* olvasata csak Bussiék szövegében fordul elő.

Valószínűsíthetjük tehát, hogy a *jhgc* külön kódexcsaládot alkot, melyben a *j* a legkorábbi, és más kódexekből átvett kiegészítésekkel és javításokkal jött létre belőle a *g*, ebből pedig a római kiadás közbeiktatásával, egyszerű másolás útján a *c* és egy korábbi szöveg alapos átjavításával a *h*.²⁷ Sztemmájukat a következőképp rajzolhatjuk meg:

E kódexcsalád a *B*-hez kötődő szoros kapcsolata révén a többinél jobb szöveget őrzött meg számunkra. A megvizsgált szöveghelyek arról is meggyőzhettek minket, hogy *recentiores non sunt deteriores*. A 15. sz.-i kéziratok vizsgálata igen sok szövegkritikai kérdésre adhat választ, különösen akkor, ha olyan szerencsés helyzet áll elő, hogy a változások folya-

²⁷ Mayhoff V. kötet VII: multis...locis correcto, pluribus interpolato.

matát több átiraton nyomon tudjuk követni. A valóság gyakran rácáfol a filológusi logikára, a hibaforrások megszokott magyarázataira, s egészen egyedi eseteket tud életre hívni, amelyeket fel kell tárunk a még fel nem használt kéziratokból. Másrészt elismeréssel kell adóznunk a humanista filológusi munkának és kiadói tevékenységnek, mely bár szerényebb könyvtári apparátussal, de még élő latin nyelvtudás birtokában hozta létre az első nyomtatott kiadásokat, melyeket a modern filológia a szövegkritikai vizsgálatok során hajlamos figyelmen kívül hagyni. Végül *a Bibliotheca Corviniana Plinius kódexére vonatkozóan bátran levonhatjuk azt a következtetést, hogy korának legjobb szövegváltozatát tartalmazza*, és ugyanazok az elismerő szavak illetik meg, mint amelyekben Zehnacker a *h*-kódexet részesítette. Így ez a példa rácáfol a könyvtár köteteinek filológiai értékét alábecsülő véleményekre.²⁸

TAMÁS GESZTELYI

The Pliny Codex of Bibliotheca Corviniana or the Preparation of a Humanist Edition

The starting point of this study is the Bibliotheca Corviniana's Pliny-codex (Vat. Lat. 1951, henceforth abbreviated as c) whose philological research has not been the theme of scientific investigations yet. It became possible to point out that the text is the copy of the Pliny-edition published in 1470 in Rome by G. A. Bussi and Th. Gaza. It is identical with the *h*-codex which exists in textual critical apparatus and which was appreciated by Zehnacker but he did not recognise the sameness of the two texts. After that in the XXXIIIrd book we consider one by one the differences between the c and the Roman edition, first which originate from the various „orthographical” principles and then which originate from intention of correction. The connection of the two texts is strongly supported by the *errores coniunctivi* e.g. *impretexte* (10, recte: *in praetextae*);

²⁸ Különösen elmarasztaló: E. ÁBEL, *Die Bibliothek des Königs Matthias Corvinus*. Literarische Berichte aus Ungarn. Hrsg. von P. Hunfalvy. Budapest, 1878. II. 4; ÁBEL Jenő, *Corvincodexek*. Értekezések a MTA Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből. 8, 1880. 1–102; L. HAVAS, *Textgeschichte des Florus von der Antike bis zur frühen Neuzeit*. Athenaeum 80, 1992. 461. Csapodiék a Bibliotheca Corvinianáról írt kötetek bevezetőjében (23 sk.) realisabb véleményt fogalmaztak meg, bár ők filológiai vizsgálatokkal nem foglalkoztak. Egy-egy kódex esetében elismerő véleménnyel is találkozunk, pl. ÁBEL Jenő *A Corvina Iuvenalis-codexéről* (EPhK 11, 1887. 321–326), BORZSÁK István *A Corvin-könyvtár Tacitusairól* (AntTan 8, 1961. 183–197).

aliam (12, recte: *alia*); *editium* (15, recte: *aedituum*); *captos* (27, recte: *capto*); *carthaginicum* (51, recte: *Carthagini cum*).

There is sure to be a wide range of interest in not only the establishment of the c's origin but also in the result of the fortunate accident that we have the preparatory copies of the Roman edition from 1470 corrected by Bussi and Gaza. Their starting point was a codex written in 1460 (Biblioteca Angelica, cod. Lat. 1097, henceforth abbreviated as **j**) then they made a fair copy with a lot of corrections (Vat. Lat. 5991, henceforth abbreviated as **g**) and this copy after further corrections was given to the famous printers, to C. Sweynheym and A. Pannartz. In this way the best Pliny-edition of that age was created which was published in 1472 in Venice and after some further corrections in 1473 in Rome. These editions have influenced the texts of Pliny-editions up to now. By the notes in the preparatory codices of the Plinius-edition we can follow better then ever before the working method and the preparing-process of a humanist edition. In addition to their own language skills they used some codices for the emendation and from these codices they often borrowed such versions of the texts which can be found only in the *Codex Bambergensis*. In other cases they used the versions of the **VFRdT** codices so **jghc** is a strongly connected family of codices which differs from the families established so far. Many questions of textual criticism can be answered by studying the notes because some of the influential text versions was formed by the corrections of the two humanists mentioned above, e.g. ...*q(ou)d in pilis cudunt Apilascudem uoca(n)t...* (69), *Palacas hispani alii palacranas* (77), etc.

Summing up we can state first that the Pliny-codex, although being among the volumes of Bibliotheca Corviniana which have not been appreciated from a philological point of view, preserved the best text-version of its age; second that the codices of the 15th century which have not been appreciated by most of the philologists can help us to solve many problems of the textual criticism, if we can follow in them the process through which the text was formed.

OLÁH SZABOLCS

MEGKÜLÖNBÖZTETÉS ÉS KOMMUNIKÁCIÓ

Melius Juhász Péter prédikációfüzére a Krisztus közbenjárásáról (1561)

“Minden kijelentés, minden kommunikáció előfeltétele a megkülönböztetés, amelyen belül az egyik (és nem a másik) oldalt megjelöljük. Információ nélkül (pontosabban az információ és a közlés megkülönböztetése nélkül) nem jöhet létre kommunikáció. Ha tehát az ember Istenről akar kommunikálni, meg kellene adnia, hogy milyen megkülönböztetés keretein belül jelöli ki az istenfogalom számára az egyik (és nem a másik) oldalt.”

Niklas LUHMANN: *Isten megkülönböztetése*

“*Jel és jelkép társaslélektani és társaslogikai értelemben egyaránt transzcendensek. Ha nem így volna, ha az emberi lélek tartalma és ereje volna egyik is, másik is, maga az Ember sem férhetne beléjük, még kevésbé az Universum és az Aeternitas, legkevésbé a Lét, az Universum és az Aeternitas relációja az emberhez képest. Ne kérdd tovább a titkot, mit jótékonyan takart el istenkéz vágyó szemedtől – mondja a Szép. Az Igaz hozzáteszi még, hogy hiába kérded úgylis.*”

KARÁCSONY Sándor: *Irodalom és irodalmi nevelés*

A spirituális élmény közvetlensége csupán látszólagos. Az önmagunkon kívülre kerülés mind a szertartási együttlétben, mind a magánáhitatban soktávtalú és összetett horizontszerkezetű történéssort feltételez. A *relációk jelképes újratemtődése* jellemzi azokat a kiemelt időket és tereteket, ahol Isten közelebb van az emberekhez, mint máshol. Bizonyos téridőket megszentelünk, s ezzel az elkülönítéssel a vallási kommunikáció napi gyakorlatában talán azt a célt követjük, hogy előmozdítsuk a megkülönböztetést a túlvilági és az e világi között. Ilyenkor a transzcendenciát megközelíthetőnek, következményekben gazdagnak, az emberi sors beteljesülési helyének gondoljuk.¹ Luther és reformátor követői a teológiai reflexiót nem választották el a hittapasztalattól; a transzcendens és az immanens megkülönböztetésétől egyben azt is várták, hogy e specifikus kettős kód használatával leírhatják, *miként lesz Isten átmenetileg tapasztalható*.

¹ Ezzel értékcsere is történik: a transzcendens válik kapcsolódásra képes oldallá, a világ viszont a vallás szempontjából elutasítandó lesz. Közismert, hogy Max Weber ebben az eredendő értékcsereben látta a döntő lépést, amely végső soron az értékcszférák, életrendek és racionalitások differenciálódásához vezetett a korai újkorra következő időkben.

talható az ember által berendezett térben. A vallási kód éltető lényege az a paradoxon, hogy jelenlétet tulajdonít az Abszolútumnak az embert és Istent elválasztó határ mindkét oldalán.

Miként juthat a hívő az ember és Isten titokkal teli közösségébe? A hálaadó, könyörgő embernek nehéz a transzcendens Istent úgy elképzelni, hogy egyúttal ne feltételezné azt is, hogy Isten – immanens módon – szemmel tartja a világot és benne az imádkozót. Ha viszont az ember tudatában van megfigyelt voltának, akkor maga is vágyik Isten látására; szükségképpen immanens módon közelít a transzcendenshez.

Ez a meggondolás teológiai és logikai szempontból is feszültséget teremt. Csalóka módon ugyanis azt a lehetőséget kínálja, hogy Istent elhelyezzük valahol. Ennek lehetetlensége jól ismert a teológusok számára. Isten csak racionalista álláspont szerint határozható meg; a hívő ember Isten megkülönböztetése során kiegészítésekre szorul. (Erre Melanchthon dialektikája kapcsán később visszatérek.) Ez azt jelenti, hogy nem található megkülönböztetés, ami Istent megragadhatóvá tenné, s ez azzal jár, hogy az emberi világban Isten csak úgy lehet jelen, mint minden megkülönböztetés vakfoltja. A reformátorok vallási kommunikációja e paradoxon kiélézésére épül. Hihetővé kíván tenni egy illúziót, az autoritás közvetlen szemléletes jelenlétét (az isteni felismerését az e világiban) és egyúttal e jelenlétet fel is számolja (Isten elkülönülését állítva).

Ez tehát fölveti azt a problémát, hogy a transzcendenciából az immanenciába történő átnyúlásnak a helyhez kötése pótlólagos kód működését igényli. Be kell léptetni a játékba az idő paradox jellegű kódját, ami az *egyidejűség* és az *előtt/után jellegű pozíciók* közötti megkülönböztetésen alapul. A *communio* és a *titok* történeti szemantikája azt mutatja, hogy a korai újkorban is a jól bevált módokat követve, azaz a kisugárzás, a kifolyás, az emanáció metaforáival kezelik a világ, a sokrétű “Egy” paradoxonját. Az “Egyből” áramlik ki a “sok”: az egyszerűségből összetettség keletkezik. Isten a középkori és újkori meggondolások szerint a teremtésben, majd a Szentháromságban úgy különül el önmagától, hogy közben az Egy, az Igaz és a Jó egységeként – tehát még az etikai kód sikeres kapcsolódását is biztosítva – mindjárt el is tekint önmaga megkülönböztetésétől.² A kölcsönös kizárólagosság elve alkalmazhatóbb volna a társadal-

² Niklas LUHMANN: *Titok, idő és örökkévalóság*. In: uő, *Látom azt, amit te nem látsz*, Bp., 1999. 133–143.

mi gyakorlatban. Ezzel szemben mindig kétséges az, hogy vajon az immanenciában folyó élet képes-e megelni a kommunikálható támpontokat, amelyek a transzcendencia jelenlevőségét biztosítják. Talán ez a kétség az oka, hogy Luther számára a vallási élmény gyakran megörökíthetetlen eseményként, allegóriaként fogalmazza meg magát.³ (Egyébként azok a tényezők, amelyek a *nyelvi kód* összetettségét előtérbe állítják – és így az irodalomtudomány figyelmét is ráirányíthatják a hitélmény és a tanközvetítés nyelvi feltételezettségére –, e kockázat és az ezt kitermelő paradoxon körül bontakoztak ki és váltak bonyolult szövedékké.)

Az idő paradoxonja a hitélményben azt jelenti, hogy immanensen csak az előbb és az utóbb vonatkozásában észlelhető pillanat aktuális, s a most láthatóban az aktualitás és a lehetőség válik el egymástól; viszont a vallási kód ezt a különbséget feloldja az aktuális végtelenségben, a végső bizonyosságban, a titok elvakító fényében, amiben semmi sem látható. Aki kellő időben hivatkozik a titokra, az a sokféleségen át önmagára utaló „Egység” paradoxonját mentesíti a kommunikálhatatlanság nyűgétől.⁴

Niklas Luhmann rendszerelméleti munkáiban – nem spirituális premiszókat követve és a nem hívők számára – a szisztematikus leírás tárgyai között van a vallási kommunikáció rejtett alapjának paradox jellege, éspe-dig úgy, mint bármely önmagát felépítő rendszeren belül az információ-

³ Lásd erről részletesen OLÁH Szabolcs: *A hitélmény retorikája: a rejtőzködés retorikája* In: *Miscellanea. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Szerk. SZENTPÉTERI Márton, Bp., 2001. 255–277.; Rüdiger CAMPE: *Melanchthons Allegorie zwischen Rhetorik und Hermeneutik* In: Eva HORN; Manfred WEINBERG (Hrsg.) *Allegorie. Konfigurationen von Text, Bild und Lektüre*. Wiesbaden: Westdt. Verlag., 1998 (Kulturwissenschaftliche Studien zur deutschen Literatur), 49–50.

⁴ A kora újkori jeleméletben (legalábbis a 16. század kifutó évtizedei előtt) a jel a maga sajátos jelértékében a hasonlóság formáját ölti: megnyilvánít egy *lénygszerű* és *elrejtett* hasonlóságot, de csak annyiban, amennyiben a jel hasonlít az általa napvilágra hozottra. A Fiú isteni természetéről szóló hititíkot Bornemisza Péter a hasonlóságok jelfolyamatában és értelmező apparátusával szemlélteti. Ahol a Szentháromság dogmája a *transzcendens* és az *immanens* közötti *értelemteremtő megkülönböztetést oldja fel*, ott a hitszónok a titokra hivatkozik: “Mint noha az Nap el nem valic az ő fenyetül, De azert mas az fenye, mas az Nap. Igy noha az te okos ertelmed es gondolatod el nem valic te tüled, de mas azert az te ertelmed, es mas vagy te. Jollehet ez *hasonlatosság* nem eleg az Isteni dologhoz, megis kakucz kald belöle homalyoson, Es elegendy el hogy ő magais igy tanit maga felöl.” BORNEMISZA Péter, *Predikatioc egesz esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliombol*. Detrekő és Rárbok, 1584. 44a–45b. (RMNy 541)

szerzés szükségszerű, univerzális tautológiája. A vallási kód önleírása ennyiben mintaértékű volt a német kutatóknak a modern szociális funkciórendszerek elkülönítése és önreflexiója szempontjából. A rendszerelmélet egy megkülönböztetésen alapuló értékszerkezet társadalmi átalakulását úgy kommunikálja, mint a rendszer-elkülönülés egy esetét az identitás és a differencia változatos történeti szemantikájában.⁵

Ha Isten a vallási kódot létrehozó megkülönböztetés egyik tényezője, akkor miként jelenhet meg az elhatárolás másik oldalán is? Hogyan gyakorolhat hatást a másik összetevőre, az emberi történésekre? A konstruktivista rendszerelmélet eredményei szerint minden ismeretszerzés körkörös működésre kényszerül. Megismerés csak a műveletileg zárt rendszer műveleti hálóinak a kontextusában lehetséges. Az előrenyúlás, a visszanyúlás, a rekurzív hálósodás, az önreferencia és az idegenreferencia útján *redundanciákat építő s elbontó önszervező rendszer* a megfigyelő pozíciójából nézve *paradoxon*: egység, de olyan egység, amely csak rekurzív műveletek sokaságaként egység, *unitas multiplex*.⁶ Első látásra nyilvánvaló, hogy ezzel a szcientista modellel semmiféle vallási kommunikáció előfeltevése-rendje sem illeszthető össze. Ennek ellenére ez a nem stacionárius elmélet, amely egy aszimmetrikus különbséglogikán nyugszik, hasznos lehet a Szentháromság dogmáját (és ennek teológiai reflexióját) közvetítő *nyelv* leírása során. A megtestesülés teológiai gondolata például egy rekurzív hálóba foglalása a különbségeknek; a vallási rendszer redundanciája olyan képesség, amivel az önleírás során napvilágra kerülő ellentmondásokat, feszültségeket (azaz mindenféle információs terhet) alacsony szinten lehet tartani, ami a rendszer működésének biztosítója. A szóbőség (*verbositas*) pedig óprotestáns felfogás szerint a hittapasztalat nyelvi közegét teremti meg a hívő közösség számára.

A *tovább vitt paradoxon eljárását* példázza a megkülönböztetéseknek az a kiterjedt szemantikai hálója is, melyet a hitvallás dogmatikai kereteinek megrajzolására vállalkozva Melius Péter dolgozott ki 1561-es prédikációs könyvecskéjében. Hét hitszónoklat nyomtatott változatát adta ki a

⁵ Lásd Luhmann elméleti megfontolásait, fogalomhálózatát, a modern előtti korszakok morálfilozófiai, metafizikai és ismeretelméleti szemantikájáról tett megjegyzéseit írásainak már idézett válogatott kötetében.

⁶ Kifejtve lásd Niklas LUHMANN: *Az identitás – mi az, avagy miképpen működik, valamint A konstruktivizmus megismerésprogramja és az ismeretlenül maradó realitás* című tanulmányait, LUHMANN, *i. m.*, 32–108.

közbenjáró Krisztusról.⁷ A harmadik prédikáció címe ez: *Miért kellett Istennek s embernek lenni a Közbenjárónak?* A szöveg kéttagú különbségtevések közötti folytonos váltások sorozata, éspedig oly módon, hogy az érvelő az egyik oldalt megtartva a másik oldalt újjal cseréli ki. Az érvelés a legmélyebb hittitok körül forog: a közbenjáró Krisztusban “kétféle külömb természeteket kellett egybe hozni és megegyesíteni, Istent s embert” (18.).⁸ A prédikátor nehéz feladattal szembesül. Hogyan kerülheti el a Szentháromság dogmájára vonatkozó teológiai reflexió, hogy a különbözőség paradox egységéről szóló tanítás ismertetése a paradoxon kommunikálhatatlanságának kényszerű elismeréséhez vezessen? A vallási kommunikáció arról a kérdéstről szól, hogy mi a viszonya az embernek Istenhez. Az ennek a relációnak teljes egzisztenciájával megfelelni kívánó ember számára azonban kevés kapcsolódási felületet kínál egy olyan közbenjáró, akinek azért kell isteni természetűnek lennie, hogy “Atyja titkait értse, Atyjával egy hatalmú, erejű és tanácsú legyen, ki csak Istenséghez illik” (18.). Az Isten-ember viszonyt kommunikálhatóvá kell tenni; ez *egy kapcsolódásokra képes másik oldalt igényel*. Itt a közbenjáró e világi tulajdonságait lehet állítani, sorolni; az emberről és járulékos tulajdonságairól már csupán a jelenlét testi jellege miatt is több mondható. A Fiú istensége és embersége közötti megkülönböztetésről a hitszónok átlép az istenség és a test megkülönböztetésére: “soha egyik természetétől meg nem lehetett a békéltetés, azért kellett az Istenségnek testbe öltözni” (uo.). Aztán a bináris kód újra az e világi oldalán változik: az Isten és az ördög közötti különbségtevéssel: “az ördög ember által hozá be hamisan a bűnt és a halált, az Istennek is ember által kellett az igazságot és életet behozni”(23.). A váltott nézőpontok különbsége értelemváltozásokat okoz, ezek nyilván visszahatnak a bináris ellentétekre, ám a visszahatások észrevételét és reflektálását (vagyis a rendszerben az önleírást) gátak között tartja egyfajta stratégiai elfeledkezés. Ennek az a célja, hogy a csereakciók kellően sűrű szemantikai közeget, azaz elegendő redundanciát építhessenek be a kommunikációba, és az átfedések révén lehetővé tegyék azt. Ez azután a rendszeren belül – a változatosság arányában – az érvelés konzisztenciájának túlértékeléséhez vezet; ez a konzisztencia inkább csak a

⁷ MELIUS Péter: *A Christus közbe iarasarol valo predicacioc, mellyeket Melivs Peter a döbrötözöni lelki pasztor irt.* Döbrötözönbe MDLXI [Huszár Gál] RMNy 169.

⁸ Az idézetek INCZE Gábor 1948-as kiadásának helyesírását és lapszámozását követik.

hasonló szerkezetű állítások révén keltett *illúzió*, ám tudjuk, hogy *ez az illúzió a reformátori tanközvetítés elsődleges kommunikatív célja*. Kevésbé fontos, hogy a modern olvasó e redundancia szándékos képzése miatt érezheti e szövegeket tautologikusnak, formátlannak.⁹ A redundancia bizonyítékként működik. Információs nyereséghez segíti hozzá az embert a konkrét élethelyzetekben. Elhagyva a rendszerelméleti szempont metafizikai távlatát, *közösségképző jelentésmozzanatait* is megpillanthatjuk a redundanciának, az érvek bővítésének. A prédikátor szakszerűsége szimbolikus szakszerűség; az érveket feldíszítő kedv a maga jelképes pontosságával az *egzaktság fikcióját* kelti – ez paradoxon, ám furcsa módon ez formálja közösséggé az igével találkozó embereket.

A hitújítás évszázadából egy olyan kommunikációs forma vonja itt és most magára a figyelmet, amely a következő dilemmával küzdött: *Miként lehet biztosítani az üdvözülés szempontjából érvényesnek tekintett tanítás minden cselekvést megelőző autoritását? Ám egyúttal a felügyelt és érvényesnek tekintett társadalmi cselekedetek körét a valós problémahelyzetekre szabni?* A reformátorok sorában általános volt az a nézet, hogy az erényekről szóló tanítást Isten ismeretéért kell szorgalmasan tanulmányozni.¹⁰ Ám az innen fakadó járulékos paradoxon kezelési technikára szorul, ha a vallási kommunikáció társadalmilag hatékonyan kíván működni. Azt az összefüggést például, hogy Isten létének bizonyítéka az erkölcsi jó megkülönböztethetősége a rossztól, a hitújítás korának legnagyobb hatású dialektikai tankönyvében Melanchthon egybekötve tárgyalja az egyetemes igazság (engedelmeskedni valamennyi ránk vonatkozó törvénynek) és a részleges igazság (mindenkinek megadni az őt megillető jogot) közötti különbségtevessel. Ezt találjuk a filozófiai meghatározások

⁹ A legerősebb hatású elmarasztaló ítélet a Ravasz Lászlóé. 1915-ös homiletikai tankönyvében a prédikáció műfajának eleget tevő megformáltság legcsekélyebb említésre méltó jegyét is lényegében elvitatta Melius prédikációtól: *„műformát alig lehet találni beszédeiben. Vette a bibliát s magyarázta végig és nemcsak nyálazta, hanem ugyancsak megrágtá, székét, derekát hasogatva. Amint végig ment egy-egy könyvön, felmerültek a kapcsolat révén a külső és belső élet ezer jelenségei s ő mindenikre megfelelt”*. RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*. Pápa, 1915. 185–186.

¹⁰ Melanchthon szavaival: *“propter agnitionem Dei, virtutum doctrina studiosius discenda et saepius cogitanda est”*. E nézet alapján a kinyilatkoztatató és a rejtőzködő Isten paradoxonja a világi erkölcs kódjával társul. PHILIPP MELANCHTHON: *Erotemata Dialectices* (1547) In: *Corpus Reformatorum* Vol. XIII, Hrsg. C.G. BRETSCHNEIDER, 1846. 540. [A továbbiakban CR.]

címszó alatt: “az erények ismerete megmutatja, milyen Isten, és segít elkülönítenünk őt az értelemmel nem rendelkező és elsilányított dolgoktól”.¹¹ A reformáció megerősödésének évtizedeiben a dogmatikai kérdések tisztántartása kényes apóriával terheli meg az egyházszervezői és lelkipásztori felügyelet nyelvi stratégiáit. A felügyelet általánosan érvényes viszonyainak képviselete, illetve a pragmatikai nézőpontból nézve látható teendők között ellentét húzódik.

Minden szcientizmusa és steril konstruktivizmusa ellenére is a vallási kód *rendszerelméleti* leírása, illetve a belőle adódó belátások alkalmazása, kibontása az egyes szaktudományok otthonos terepén haszonnal járhat. Még kiaknázatlan témalehetőségek merülnek föl, egyaránt sok érdekességet tartogatva a szociológiának, a teológiának és az irodalomtudománynak. Miközben ugyanis a vallás egyik fontos járulékos funkciójának eleget téve ma is ébren tartja az élet értelmére vonatkozó kérdést – anélkül, hogy megtagadná a mára sokféle okból kifolyólag szorítóba került erkölcsi retorika szerepét –, aközben tisztázni kell, hogy a társadalom többi funkciórendszerétől való megkülönböztetése milyen opcióknak teret engedve zajlik. Hiszen a külső szemlélőnek a történelmi visszpillantás során fel tűnhet, hogy az elhatárolást vezérlő fogalmak ugyan semmi esetre sem önkényesek, ám nagyon is rugalmasan alkalmazkodnak koruk plauzibilitásaihoz. A teológusok Istent már életcéljaikkal egyeztetve figyelik, s így adják meg az embereknek cselekvésük vezérfonalát. Az információszerzés e konkrét, “élet-közeli” helyzeteiben bonyolult szimulációs technikák kötik össze és foglalják hálózatba az alapvető megkülönböztetések ellentétes oldalait; a kódfunkció működésének pedig ezen a ponton az irodalomtudományt is érintő *nyelvi feltételezettsége* van.

Az önszervező rendszereket vizsgáló elmélet nyelvén szólva a vallási kommunikációt folyton az a kihívás éri, hogy ha Isten a megkülönböztetetlen “Egy”, akkor miként képes a vallási kód önreflexiója szerkezetet biztosítani az istenség ön-reprezentációjának. A vallás efféle *szociológiai* értelmezése nehezen térhetne vissza az önleírás azon középkori és kora újkori rendjéhez, amelyben magasabb és alacsonyabb rendű lények különbségét előfeltételezték, és csak a magasabb tudta az alacsonyabbat de-

¹¹ “Virtutum intellectus monet, qualis sit Deus, et discernit eum a rebus non intellinetibus et depravatis.” Az idézet és a *Philosophicea definitiones* lelőhelye: *Erotemata Dialectices* (1547), CR, XIII, 539–540.

finiálni. Elhagyva most ezt a konstruktivista távlatot, a kérdés inkább így fogalmazható meg: Miként tapasztalhatja a hívő ember saját immanens világában Isten jelenlétét, ha a hitélmény reflexiója során nem akarja az antropocentrikus, racionalista teológia mintájára felszámolni az e világi és a túlvilági közötti – nem a bináris ellentét szerkezetét követő – differenciát? Azaz, ha a különbség egységéből – tehát egy paradoxonból – kiindulva kívánja megragadni az Isten-ember reláció tényleges jelentőségét. Ezek a nehézségek nyomatékosítják azt a kérdést, hogy mit tudunk e paradox jelölési rendszer történelmi jelentéstanáról és a szerepről, amelyet a Szentháromság dogmája a mindenkori összefüggésekben játszott.

A hatástörténet előre nem látható játéka nyilvánul meg abban, ahogyan *A Krisztus közbenjárásáról való prédikációk* műfaji és teológiatörténeti megítélését utólag – tehát visszamenőleges érvénnyel – befolyásolja Melius Péternek egy néhány hónappal későbbi vitairata, illetve ennek exegetikai és érvelési módszere. *Az Arany Tamás hamis és eretnek tévelygéseinek és egyéb sok tévelygéseknek ... meghamisítási* (Debrecen, 1562) című könyv effajta visszahatását maga Melius tette lehetővé egy kényszerű lépésével. A híres Camillo Renato műveiből ollózó Arany Tamás munkáját cáfolva, Melius behozza a vitába a *stancarismus* vádját, holott Francesco Stancaro a maga módján Krisztus isteni természetét védelmezte, amit viszont Arany kereken tagadott. Az 1561. november 30-án megkezdett, hosszúra nyúlt hitvitáról értekezve Makkai László kitér Meliusnak erre a bizonytalankodására.¹² Utal az érvelés más olyan helyeire is, ahol a debreceni püspök vagy nem találta a logikus kiutat, vagy pedig nem vállalta, mert azzal elismerte volna Arany állításait. A vita Meliust arra készítette, hogy saját gyakorlatában szembesüljön az észak-olasz spiritualisták humanista eredetű, lényegében neoplatonikus írásmagyarázati módszerével, amely a megváltásról és az emberről szóló tanoknak csak azokat a változatait engedte meg, ahol Krisztus elégtételének, váltságghalálának *nincs* középponti helye.

Az antitrinitáriusok exegetikai elvei nélkülözték azt az ismeretelméleti előfeltevést, hogy a végső titok gondolatával természetes kozmológiát lehetne Istenre alapozni. Azt, hogy ez az exegetikai elv miként ment át az

¹² MAKKAI László: *Méliusz és Arany Tamás. Első vita a szentháromság-tagadással* In: *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., 1973 (Studia et acta ecclesiastica, 3), 415–419.

antitrinitárius teológiába, Lelio Sozzini egy széljegyzete mutatja, melyet Lorenzo Valla egyik érveléséhez fűzött: “a fény sugárzása igen alkalmas annak bizonyítására, hogy az Isten hogyan produkálta a Fiút önmaga változása nélkül, s Krisztus ezért nevezetik fénynek”. Itt *metaforáról* van szó, Sozzini hangsúlyozza, hogy a nyelv retorikai használata nem antropomorfizálódik, de nem is transzcendálódik, nem beszélhetünk sem hittitokról, sem valamilyen testté válásról, kifolyásról, kisugárzásról.¹³ Ezt az álláspontot minden implikációjával együtt, teljes horderejének megfelelően megértette Melius, és ezért alapjaiban mindjárt el is utasította. Az ő trinitárius írásértelmező normája ezzel a legszögesebb ellentétben állt, hiszen az *egész* Szentírást isteni kijelentésnek vette.

Debrecen lelki válsága az 1560-as esztendőben úgy is felfogható, hogy a Szentháromság dogmájáról ekkor zajló disputákban a vitázó felek egyre kevésbé kerülhették ki a szembesülést annak az öskeresztény eredetű hagyománynak a megingásával, amely szerint a tapasztalható és ellenőrizhető ész hétköznapi világa nagyon hamar átmegegy valami ismeretlenbe, értelmezendőbe.¹⁴ Melius látásmódja – hite – szerint a sokféleségen keresztül megnyilatkozó “Egy” paradoxonja úgy mentesül a kommunikálatatlanságtól, hogy a prédikátor, a szövegmagyarázó megfelelő helyen a titokra hivatkozik. A Szentháromság-tagadók viszont nem osztották azt a nézetet, ami szerint az egészről szóló minden leírásnak magába kell foglalnia az ismeretlent. *A Krisztus közbenjárásáról való prédikációk*, amely leginkább a wittenbergi reformátori krisztológia alaptételeinek *loci communes* jellegű foglalatára emlékeztet, és éppen ezért szándéka szerint nem volt polemikus mű, hatástörténetileg mégis a lehető legélesebben *polemizáló felhangokat* bocsátja ki Arany Tamás nem Krisztus-centrikus predestinációtanával és Szentháromság-tagadásával szemben.

E különbség mentén tovább haladva erős fény vetül a háttérre, ahol a *diaktika* két eltérő felfogása található. Arany érvelésére jellemző, hogy szigorú biblicizmusát azzal az észak-olasz humanista elvvel köti össze,

¹³ Delio CANTIMORI: *Italianische Häeretiker der Spätrenaissance*, Basel, 1949. 230.

¹⁴ A hívő ember évszázadokon keresztül megingathatatlan látásmódjáról van szó. Ennek jellemzője, hogy az Istenről és az Istenhez szóló beszédben a *valóságérvék és a spiritualitás keveredik*, az ember olyan beteljesülés valóságát keresi, ami a földi életben elérhetetlen, ám a túlvilág garantálja a valóságos beteljesülést. Ezért hagyatkozik az ember a nyelv figuratív (trópus jellegű, hasonlatokra, képekre épülő, utalásos) működésére, a fikcióra: ezért használja a jeleket mögöttes értelemre utaló módon.

ami szerint a szavaknak (*vox, verbum*) nem tulajdonítható más jelentés, mint ami a dolgot (*res*) fedi. Ha Istenben három személyről (*persona*) beszélünk, akkor az állítható tulajdonságok (*praedicamenta*) közül a személy alatt csak *qualitas* (minőség) érthető, nem *substantia* (lényeg). Hiszen a személy (*persona*) szó egy dolgot fed, s most három személy van meg egy olyan létezőben, amelynek legalapvetőbb tulajdonsága éppen az, hogy nincs meg másban (*substantia*). A *qualitas* viszont más, mint az *accidens* (járulékos), mert a *qualitas* olyan állítható tulajdonságot jelöl, amely nem hiányozhat az illető alanyból (*subjectum*) anélkül, hogy az megszűnjön önmaga lenni. Például a Napból a fény semmi esetre sem hiányozhat (*qualitas*), de a meleg már igen (*accidens*), mert sem meglétével, sem hiányával nem változtatja meg az alany azonosságát. Ha Istenben személyt (*persona*) tételezünk fel, akkor Istenben hármass tulajdonság (*qualitas*) van. Krisztus istenségét az tagadja, hogy olyan *qualitas*airól szól az Írás, amelyek viszont csakis az emberekből nem hiányozhatnak (pl. szenved, meghal, tanul stb.). Ezzel szemben Melius a Krisztus istenségének bizonyítása során Philipp Melanchthon dialektikájának azt a sajátosságát aknázza ki, hogy az egyházban Isten Fiáról szólva megengedett a rendkívüli, szokatlan állítás (*praedicatio inusitata*), hiszen az *Isten az ember vagy az ige testté lett* olyan állítások, melyek példa nélküliek a dolgok univerzumában.¹⁵ A szokatlan állítások ellentmondanak azon törvényszerűségeknek, melyek a dolgok egymáshoz való természetes viszonyában szemlélhetők.

Victorinus Strigelius ehhez nagyon hasonló felfogásban tárgyalja az *inusitata praedicatio* kérdését, fölöttébb alkalmasnak mutatva az állításnak ezt a nemét az emberi értelem számára nehezen megközelíthető, paradox vallási tanítások megismertetésében.¹⁶ Melanchthon tanítványa

¹⁵ "Tertius modus est inusitatus, videlicet, in propositionibus de filio Dei, quarum non sunt alia exempla in tota rerum universitate, ut: Deus est homo, Verbum caro factum est. Haec non congruunt ad regulares, ut alioqui non coniungimus species disparatas, út Aper est cervus, Albedo est sonus." CR, 13, 525.

¹⁶ Victorinus STRIGELIUS: *Dialectices libri II*, Lipsiae, 1564. 107. Quid est *inusitata praedicatio*? Est in propositionibus de filio Dei Domino nostro Iesu Christo. Quarum non sunt alia similia exempla in tota rerum natura. Vt Verbum caro factum est. Hic enim disparatum praedicatur de disparato et alioqui in natura nec est possibile, nec vsitatum. Disparata vocantur duae species diuersae, quae in vnam rem coalescere non possunt. Vt homo et leo, homo et lapis. Sic enim Deus condidit naturam, vt velit esse distinctionem specierum, vt sit illustre testimonium de prouidentia. Ac communi

Dialectices libri II. címmel a mesterénél iskolai használatra alkalmasabb, részletesebb dialektika tankönyvet adott ki 1564-ben, Lipcsében. A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtárban őrzött példány korabeli possessori bejegyzése szerint Melanchthon logikájának kommentárjáról van szó (*Logica Melanchthonis Comm. Strigelii.*).

Az állítható dolgok (*praedicamenta*) tárgyalása közben a legbensőbb lényeg (*substantia*) meghatározásához jutva Melanchthon egy kiegészítést lát szükségesnek. Az egyházban nem lehet megelégedni azzal a definícióval, hogy Isten test nélküli lényeg (*substantia*), értelmes, mérhetetlenül hatalmas, bölcs, jó, igaz, kegyes, szent, semmitől nem függ; az egész természetnek, rendnek és a természetben lévő jónak végső oka. A meghatározás kibővítését az indokolja, hogy úgy kell Istenről vélekedni, ahogyan ő magát a nyilvánvaló bizonyágtételekben kinyilatkoztatta. A lényeg (*substantia*) meghatározását Isten személyének (*persona*) a leírásával kell teljessé tenni: Isten örök Atya, aki Fiát saját képére szülte, és Fiú, aki az Atya képmását hordozza, és Szentlélek, akiben az istenség felfedi magát, aki teremtette a mennyet és a földet és mindent, ami azokban van, s megköveteli az emberi nemzetségtől, hogy akaratával megegyezően cselekedjen, s megbünteti azt, aki azzal ellenkezőt tesz.¹⁷

naturae ordine nunquam disparata species dici potest de disparata. Sed ab hac regula excipitur vnum exemplum videlicet copulatio duarum naturarum in Christo. Filius Dei est imago patris coaeterna et coessentialis, Et est verus homo natus ex Maria virgine. Ideo fides Christiana nos iubet, sic loqui. Deus est homo: et homo est Deus. Talis praedicatio vocatur inusitata, sicut ipsa copulatio duarum naturarum in Christo est contra naturae ordinem, sicut docet insigne dictum Pauli 1. Tim. 3. *Sine controuersia magnum est mysterium, quod Deus apparuit in carne, et iustificatus est a spiritu, et vivus est ab angelis, et praedicatus gentibus, et fides illi habita est in mundo, et assumptus est in gloria.*

¹⁷ A teljes definíciót lásd CR, 13, 530–531. Itt csak a pótlólagos meghatározást közlöm: “Ideo in Ecclesia ad priora membra diserte adduntur personarum nomina: [...] et pater aeternus, qui genuit filium imaginem suam, et filius, qui est imago patris, et Spiritus Sanctus sicut patefecit se divinitas, qui condidit coelum et terram, et caeteras naturas in eis, et in genere humano sibi colligit aeternam Ecclesiam, et suam voluntatem illustribus testimoniis, ut resurrectione mortuorum, declaravit.” CR, 13, 531. A Melanchthon dialektikájára vonatkozó szempontokat BUZOGÁNY Dezső professzor úr *Melanchthon és a trivium* című kéziratából vettem. A munka a *trivium* kérdéseit vizsgálja igen részletesen a wittenbergi *praeceptor* életművében. A kézirat rendelkezésemre bocsátásáért köszönetet mondok a szerzőnek és Inre Mihálynak.

De vajon igaza van-e azoknak, akik a racionális, antropocentrikus teológia exegétikai módszerei alapján mérlegelnek, és éppen a fenti – nem a racionalizmus elveit követő – kibővítés okán historizálják vissza Melius teológiáját a középkori skolasztika világába? Azt jelentené mindez, hogy “az *Erotemata* hatása a kortársakra inkább a skolasztikus gondolkodási minta örökítésében nyilvánult meg s nem pedig a humanista logikai nézetrendszer terjesztésében”?¹⁸ Itt további, részletes vizsgálatok szükségesek. Most csak egy megjegyzést helyezhetek el. A görög bölcselet és a skolasztikus gondolkodás áthagyományozása a reformatori tanításba nagyon bonyolult kérdéskör. A felvilágosodás, a tudomány, a technika korszakának gyermekeiként mindnyájunknak nehézséget jelent, hogy megtaláljuk a keresztény tudathoz történetileg illő bölcseleti, teológiai interpretációkat és antropológiai megértésmódokat. A *Loci communes* 1521-es, 1533-as kiadásai közti különbségek azt jelzik, hogy Melanchthon közel került hitújító társa antropológiai álláspontjához. (Valószínűleg az időközben Szent Pál leveleihez írt magyarázatok hatására, illetve Luther és Erasmus szabad akaratról szóló vitája révén.) Az 1533-as *Loci* szerint az ember az Istennel szembeni tartozás állapotában létezik, vagyis a bűntapasztalat nem a *szubsztanciaként* felfogott emberre hat ki, hanem az Isten-ember *relációra*.¹⁹ Ha tehát a szabad akarat kapcsán az etikai és teológiai kérdéseit Melanchthon nem a létező önállósági fokozataira nézve teszi fel, s az ember ontológiai interpretációját sem szubsztancia-teológiai szempontból folytatja, akkor nem is tűntet ki olyan formális gondolkodási területet sem, ahol az Istenről való beszéd és az Istenhez való beszéd közti feszültség skolasztikus módon felszámolódna. A racionalizált, *időfeletti hittől* eltérően még akkor is a tényleges történeti életben zajló cselekedetek, tehát a tanúsított, *elhitt* dolgok közegeben zajlik Melanchthon

¹⁸ W. RISSE, *Logik der Neuzeit*. Bd. 1. Stuttgart, 1964, 89. Továbbá François MULLER: *Das Weiterleben der mittelalterlichen Logik bei Melanchthon und Jungius* In: W. HARMS, J.M. VALENTIN, *Mittelalterliche Denk- und Schreibmodelle in der deutschen Literatur der Frühen Neuzeit*, Amsterdam, 1993, 95–111.

¹⁹ Wolfgang MATZ: *Streitpunkt: Willenslehre. Am Beispiel der Loci-Vorlesung Philipp Melanchthons (1533)* In: Athina LEXUTT (Hrsg.): *Relationen. Studien zum Übergang vom Spätmittelalter zur Reformation*, Münster: LIT Verlag, 2000, 235–247.

gondolkodása, ha szoros értelmezői viszonyt ápol az antik ontológia fogalmi nyelvezetével és helyenként a racionalizmus közelébe kerül.²⁰

Milyen további érdekességet kínálhat a beszédműveletek, a befogadói szerepek és az üzenet kölcsönhatását vizsgáló irodalmárnak *A Krisztus közbenjárásáról való prédikációk* könyve? A hét, textus nélküli tételes hitszónoklatról szólva Nagy Barna a dogmatikai előadások, értekezésszerű fejtegetések műfaji megjelölést javasolta.²¹ Horváth János azt emelte ki, hogy a hét prédikációban vitatkozás alig van; Melius inkább a maga álláspontját fejtegeti, mintsem a másét cáfolja, s ha cáfol, akkor erőteljesen ugyan, de nem heveskedve teszi azt. Higgadt gondolatmenete minden lépésénél a Szentírásra és az egyházatyákra utal; szillogizmusokkal halad előre, érveit számozza. Körültekintően fogalmaz, tételeiben minden szónak dogmatikai súlya van, zsúfolt a fogalmazás, viszont kényes árnyalatokat is éber különbségtevő tudattal tart számon.²² Ám mi indokolja ezt a hangsúlyosan tömör, higgadt megnyilatkozást?

A prédikációk állítása az, hogy Krisztus nemcsak embersége, de – főként és elsősorban – istensége szerint közbenjáró és üdvözítő; a megváltás munkájában embersége eszköz, mint a vitéz kezében a fegyver, az ács kezében a fejsze.²³ Ennek hangsúlyozását a század legizgágább teológusának, a nálunk is megfordult olasz Francesco Stancaro és híveinek tévelygése tette időszerűvé.²⁴ Debrecen lelki válságáról írva Révész Imre lényegében válaszként fogja fel a prédikációs könyvet: “a végletekig elvont és

²⁰ Az emberi lélek és az Isten közti racionális megfelelés helyenként Melanchthon által is osztott tanáról lásd részletesen Wilhelm MAURER *Melanchthon*-szócikkét. *Religion und Geschichte in Gegenwart*, 1960. Bd. 4, 838–840.

²¹ NAGY Barna: *Méliusz Péter művei. Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra* In: *A második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerkesztette BARTHA Tibor, Bp., 1967 (Studia et acta ecclesiastica, 2), 203.

²² HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*, Bp., 1957: 284–285.

²³ “Az Írás úgy szól, hogy aki Isten Ábrázolja, aki által minden lett, az vére és teste áldozatja által békéltet és idvőzejt. Itt az Istenség a fő ok és erőadó az idvösségben. (...) Noha a vitéz a fegyver által öli meg az ellenséget, az álcs fejszével csinál házat, de a vitéz ereje oka, Isten után, a győzésnek, az álcs ereje oka a háznak, nem a fejsze. Azonképpen a Krisztusban az Istenség fő cselekedő” (40.).

²⁴ Francesco Stancaro (1501–1574), olasz teológus, Krakóban, Königsbergben, az Odera melletti Frankfurtban professzor. “Új nostoriánus” tanítása, hogy Krisztus közbenjáró tisztét kizárólag emberi természetéből vezette le, a megérdemelnél jóval nagyobb port vert fel Kelet-Európában.

kihegyezett, műkedvelő teológiai fejtegetésekkel” szemben fellépve Melius a dogmatikailag helyes, s ezért elfogadandó álláspontot képviseli, a szélsőséges jelenség hatásának ellensúlyozása céljából.²⁵

Újabb értelmezést sugall Győri L. János legutóbb megjelent, Izrael és a magyar nép történetének párhuzamát vizsgáló dolgozata.²⁶ A XVI. század közepétől a történelmi helyzetértelmezés terén nálunk a wittenbergi eszkatológia elvei a meghatározóak. Mit tanácsolhat a lelkipásztor a sokféle nyomorúságot szenvedő híveknek a legutolsó időkben? Hagyják el a bűneiket, és viseljék el a bűneikért rájuk küldött zsarnok, az Antikrisztus ezerféleképpen megnyilvánuló könyörtelenségeit. Az egyetlen kínálózó aktív magatartás a szigorúan szabályozott közösségi élet kiépítése. Ez a beállítottság és törekvés szembeötlő Melius munkájában. A debreceni lelkész az előljáró beszédet eszkatologikus várakozás jegyében kezdi: “Mikoron a Sátán az ő csalárdságának tévelygésével mind ez világot elhitette volna és a rettenetes bálvány imáadásában pórázon viselné, könyörüle rajtunk a felséges Atya mindenható Isten és az Ő szent Fia által kijelentett akaratját a szent Evangéliomnak világosságát feltámasztá, mely világosság a hamar eljövő ítélet napjának előljáró jele”. Ebből a nézőpontból nézve szólaltatja meg krisztológiai alapelveit; az érvelés pedig dialektikus formája, patrisztikai bizonyítékai és általános gondolatvezetése szerint közeli rokonságot mutat Melanchthon ama véleményével, amit évekkel korábban adott ki a Stancaro tanaival kapcsolatos kérdésekben.²⁷

A középkori gondolkodási modellek kora újkori továbbélését vizsgáló tanulmányában Frédéric Hartweg azt állapítja meg, hogy a reformáció során egyes városi polgárok és parasztok gyakran folyamodnak olyan fogalmakhoz, mint a *közös haszon*, a *felebaráti szeretet* és mindenekelőtt az *Istentől közénk adott jog*. Az evangéliumot sajátosan értelmezik társadalmi és politikai érdekeiknek megfelelően. Ám a hitigazságok pragmatizmusát, vagyis azt, hogy *hitigazságon a gondolkodásmódnak a társadalmi követelményekhez adaptálódó célszerűségét, hasznosságát is érteni kell*, a reformátorok számos felügyeleti elosztó rendszerrel határok között tart-

²⁵ RÉVÉSZ Imre: *Debrecen lelki válsága*, Bp., 1936. 13.

²⁶ GYŐRI L. János: *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban* In: *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond (et al.), Debrecen, 2000. 41.

²⁷ *Responsio Phil. Melanchthonis de controversiis Stancari*, 1554.

ják. (Irodalmi szempontból nézve maguk a műfajok is részei a felügyeleti rendszernek.) A szentírási helyek kiválasztásának, egymás mellé állításának rendjét Luther, Brenz, Melanchthon – nyilvánvalóan az evangélium sajátos értelmezéseinek megakadályozása érdekében – szabályozza a *loci communes* és a *diallage* jellegű műfajokban. Ezek háttérben ott áll a dialektika, a helyesen kiválasztott érvek helyes összeillesztési módjának tana.²⁸ Úgy tűnik, hogy tömörségével, a bevett érvkészletet szállító műfajok követésével, a színlelt ellenvetéseknek és a tételes ellentmondásoknak a sorozatos megcáfolásával (hetedik prédikáció) Melius a hitvallás minden keresztényt kötelező (azaz szabados pragmatikai megfontolásoktól mentes) képviselőt kívánta ellátni.

Írásmagyarázó gyakorlata s pásztori igehirdetése az *antitrinitárius* nézetekkel folytatott vitákban keletkezik és formálódik, ez pedig óhatatlanul nyomot hagy saját gondolatain és stílusán, azaz nyelvi megnyilvánulásainak formáin. Megnyilatkozása telítve van megannyi *dialogikus felhanggal*, s ezek figyelmen kívül hagyása esetében a prédikációk stílusa bajosan érthető meg.²⁹ A kulturális, teológiai, egyházszerkezési, társadalmi jelenségek feszültségterében formálódó stílus jellegéhez az 1561-es prédikációfüzér esetében még egy további mozzanat, egy *műfaji, gondolatformalmazási* összefüggés is hozzájárul. Melius a hét tematikus beszédnek a füzérében, vagyis *könyvterjedelmű* érvvezetésben gondolkodik. A könyvecske alfejezetei ezt sugallják: 1. A Krisztus közbenjárásáról 2. Mi legyen a közbenjárás és micsoda tiszt a Közbenjárónak? 3. Miért kellett Istennek s embernek lenni a Közbenjárónak? 4. Miként esedezett a megtestesülés előtt? 5. Micsoda okai és hasznai legyenek a Krisztus közbejárásának? 6. Micsoda erősségekkel kell bizonyítani a Krisztus Közbejárását mindkét természete szerint? 7. Mi módon kell ellenezni és megfejteti azoknak értelmét, akik a Krisztust csak embersége szerint mondják közbejárónak? A dialektika szabályait követő tanfejtés a könyv terjedelmű mondandó megszerkesztését kész sémákhoz utalja. Am ha itt hét tematikus hitszónoklat összefűzéséről van szó, akkor külön kérdés lehet az,

²⁸ Frédéric HARTWEG: "Angesehen das vns Christus all mit seynem kostparlichen Blut vergossen, erlöst vnn erkaufft hat." *Christliches Naturrecht, göttliches Recht und die Absage an die "fleischliche" Deutung des Evangeliums*. In: Valentin HARMS (Hrsg.), *Mittelalterliche Denk- und Schreibmodelle ...*, i. m., 59–95.

²⁹ Vö. Mihail BAHTYIN: *A beszéd műfajai* (1952.); *A szó az életben és a költészetben. A szociológiai poétika alapkérdései* (1926)

hogy a szerző miként biztosítja az egyes hosszabb vagy rövidebb prédikációtagokban a hallgatóság lelkesítését. Melius könyvében két törekvés keresztezi egymást, miközben a *sermo* és az *oratio* műfaji hagyományai is ötvöződnek. A kommunikáció célja és nyelvi kódja kétszeresen összetett. Egyrészt felvértetni akarja a nyilvánosságot a tárgyalásokra és a hitvitákra (ennek érdekében Melius a középkori *sermo disputációs* gyakorlatát próbálja átformálni azáltal, hogy az alapvető dogma statikus expozícióját adja). Másrészt érzelmeket kíván kiváltani (ehhez a lelkek felgyújtásának klasszikus retorikai fogásait értelmezi újra a Szentírás távlatában: például az *evidentia*, az *illustratio*, az *apostrophé* közösségképző jelentésmozzanatait kiaknázva).

Melanchthon und die Marburger Professoren címmel 1997 februárjában a reformátor születésnapjának 500. évfordulója alkalmából Bretten városában ülészakot rendezett egy teológusokból, filozófusokból, irodalmárokból, neveléstörténészekből s szövegnyelvészekből álló munkacsoport. Melanchthon tankönyveinek utóéletét vizsgálták Marburg egyetemén (Petrus Ramus XVI. század végi és XVII. század eleji, egyre erősödő hatásának erőterében). A kutatók egy szinte paradigmaváltás jellegű elmozdulás jeleit és következményeit vették számba: az utóbbi évek reformációkutatásában a teológiai és egyháztörténeti igényű kérdésfeltevések mellett megsokasodtak a tudományelméleti és egyetemtörténeti távlatú vizsgálódások. Az ülészak eredményei kötetben is megjelentek.³⁰ A szerzők a wittenbergi humanista reformátor jelentős újításait állítják az eddiginél élesebb fénybe. Melanchthont kortársai és követői is kezdeményezőnek látták abban, hogy rendszeralkotóként és módszertani gondolkodóként nem habozott a Cicero és Quintilianus retorikájából származó, jól bevált fogásokat eklektikusan együtt kezelni, sőt közös nevezőre hozni a dialektika szabályaival. Melanchthon számára az volt lényeges, hogy gyakorlati problémákat oldjon meg; nem pusztán teológusokat kívánt egy új megértéstan közegében iskoláztatni, hanem e teológusokat felvértetni is akarta a nyilvános tárgyalásokra és a hitvitákra. Ezek a közszereplések ugyanis nagy óvatosságot, ügyességet, szaktudást és módszertani tévedhetetlenséget követeltek. Kommentárjai (mindenek előtt a *Rómabeliekhez írt levél*hez) megértéseméleti, szövegolvasási, tudományelméleti krédó-

³⁰ Barbara BAUER (Hrsg.): *Melanchthon und die Marburger Professoren (1527–1627)*, Marburg, 1999 (Schriften der Universitätsbibliothek Marburg, 89).

ként olvashatók. Rendületlenül hitt abban, hogy a fogalommagyarázatok, meghatározások, különbségtevések és a nehezen átlátható érvelésmenetek *szillogizmusok formájában történő újraalkotásai* elősegítik a hitigazságok közös megtalálását. A keresztény humanista latin nyelvű képzésben egyetértés uralkodott arra nézve, hogy a dolgok közti kapcsolatokat felmutató módszer- és érveléstan (*Unterredung* – vagyis az egymás közötti megtárgyalás széptudománya) semmivel nem alávalóbb, mint a közszereplések esetében a rábeszélés mestersége. A lelkipásztoroknak konkrét homiletikai segítséget kínáló *De officiis concionatoris* című értekezésben (amelynek megállapításai részben átkerülnek a retorika különböző kiadásába) Melanchthon olyan szillogisztikusan és dialektikusan megformált tanfejtést vázol fel, amely sokban emlékeztet a skolasztika tematikus prédikációjára. Melius ezt a wittenbergi hagyományt követi, jóllehet nála nincs nyoma annak, hogy Melanchthon mintájára hangsúlyozottan támaszkodna az antik *genusok* elméletére.³¹ Ám alighanem félreértenénk a szillogisztikus előrehaladás lényegét és célját, ha úgy vélnénk, hogy Melius – jó skolasztikus módon – elsősorban a tanépiletet kívánja manifestálni a maga teljességében. A Kettőstermészet tanáról szóló prédikációk a dialektikus gondolatfűzéssel főképpen a tételes tanítás tisztaságára ügyelnek, s közben Melius igyekszik rádöbbsenteni az Ige hallgatóját arra is, hogy a Krisztus isteni és emberi természetéről szóló tanítás nem kerülheti meg a lényegi kérdést: *Mit jelent ez a kettősség az Isten előtt álló ember életében ténylegesen?*

Theodor Mahlmann ugyanitt azt emeli ki, hogy Melanchthon szerint a meghatározás, a megkülönböztetés és az érvelés képessége egy további készséget eredményez: elvezet a szerzők megértéséhez, azaz *megtanít olvasni*. Melanchthon nyomatékosan azt követelte, hogy a hatásos nyelvi megjelenítés a tárgyalt dolog logikai vizsgálatától ne szakadjon el. A meg nem értett dologról való haszontalan fecsegés elkerülése érdekében feltétlenül szükség van a gondolati elvonatkoztatásra és a logikai formák szerinti nyelvi redukcióra. A szerzők olvasása során nem a dialektika és a retorika között, azaz *nem a két diszciplína között* észlelendő és érzékel-

³¹ Melanchthon szóművészeti elméleti munkássága azt tanúsítja, hogy van egyfajta intellektuális affinitás a *genus didascalicum* és a későközépkori témás sermo, illetve az ezt tárgyaló *ars praedicandi* dialektikus természete között. John W. O'MALLEY nézeteit részletesen ismerteti KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 5), 65–66.

hető a lényegi különbség. A dialektika és a retorika kölcsönható rendszereit inkább mintegy átmetszi az a tényleges differencia, ami az eltérő *szövegfunkciók* között dinamikusan jön létre: az egymásba átforduló, egymástól elváló *docere* és *movere* funkciók között. Az előbbi szövegfunkciót hangsúlyozva a beszélő rövidsége, egyértelműsége és áttetszősége törekszik, az utóbbit szem előtt tartva a szövegben inkább a didaktikus bevésés, a nyelv általi magával ragadás, az érzelmi felindítás nyelvi és kulturális elemei kerülnek előtérbe. A *docere* funkció érdekében használható további szövegfunkciók a *demonstrare* és a *refutare*; ezek esetében a nyelvhasználat kevésbé kötődik affektív, pragmatikus és szociális összetevőkhöz. A *movere* szövegfunkció jelfolyamata viszont leginkább úgy fogható fel, hogy ilyenkor a prédikátor egy implicit kérdésre válaszol: *Hogyan mondjam el a dolgot a tanulóknak?*³² Az *evidentia* alakzatát például azért is becsülték a hitszónokok, mert kiválóan alkalmasnak bizonyult arra, hogy a taglaló-fejtegető tárgyalás, a töprengő tanácskozás közepette is előtérbe állítsa átmenetileg az átllekesítés szövegfunkcióját.

Milyen szövegértelmező és –szervező (olvasási és szimulációs) modell kérdései alapján választja ki anyagát a hitszónok a Krisztus kettős természetéről tanítva, s milyen sorrendben rendez el azt? A megcélzott olvasók kereskedők, ezeknek legtöbbször iskolai tanultságú ember volt; a tőzsérek neve mellett gyakran ott van a deák kitétel. Sokfelé megfordulhattak, a hódoltsági területeken is meglehetősen szabadon mozoghattak, így hatékonyan terjeszthették is az igaz tudományt. Melius “a magyarországi kereskedő és áros népeknek” adja ki a könyvet: ők voltak, akik másoknál hamarabb vették, hallották, dicsérték és beszéltek “*az Istennek kegyelméről való tudomán*”.³³ Azaz közönsége már éppen nem járatlan a hit dolgaiban; sőt éppen a forgalomban lévő, egymásnak ellentmondó tanítások tisztázása a cél. Olyan kommunikáció kezdődik, ahol a hitszónok számít közönsége műveltségére. E prédikációk összetett kérdéseket tárgyalnak, s így az érvek kiválasztását, a tárgy kezelését, a gondolatmenetet azok az olvasók képesek a kifejtendő dolog igényei szerint és összpontosított figyelemmel követni, akik tisztában vannak azzal, hogy *az üdvösség dolga*

³² Theodor MAHLMANN: *Dialektik als Disziplin* In: *Melanchthon und die Marburger Professoren*, i. m., 77–81.

³³ “Mert a széjjel való járásban ti vöttétek és hallottátok előbb egyebeknél és ti dicsértétek s beszéllettétek egyebeknek az istennek kegyelméről való tudománt” (2.).

csak az okok szempontjából magyarázható: vagy a tárgy, vagy a forma, vagy a hatás, vagy a cél okai jöhetnek számításba.

A könyv az ajánlás szerint “*a mi idvözülésünknek okáról*” szól, ami a Krisztus közbenjárása, hiszen a főcím szerint erről lesznek a prédikációk. A retorikai értelemben vett, jól elváló *bevezetés* a téma történetiségére és a megszólalás beszédhelyzetére célozva közösséget teremt, érdeket gerjeszt: “Sokat szól az írás a Krisztusnak közbejárásáról és tisztiról, kit nem minden ember érthet meg. Innen támadtanak a Krisztus születésétől fogva a nagy sok eretnokségek, tévelygések és visszavonások az Anyaszentegyházban a Krisztusról való vallástételben” (2.). Melius a helyes olvasás módszerébe is bevezet, amikor arra inti olvasóját, hogy a tárggyal kapcsolatos mondandókat körültekintően kell kiválasztani, nem a bölceletre, hanem az imádság erejére és a Szentírás útmutatására hagyatkozva: “Meg kell azért a Keresztyén embernek az okosságot fogni, áldozni kell véle, és fogva kell ötet az igazság értelmére vinni. Meg sem kell vetni, vagy ellemezni az Úrnak szavát az emberi okosságért” (uo.). Közli a beszéd világos célját; összpontosított figyelemre késztet, hiszen azt jelenti be, hogy a legalapvetőbb tanításról lesz szó: “Annak okáért, hogy miközöttünk a Krisztusban való idvözülésnek igaz értelme megmaradjon, és a sok tévelygő mesterekkel egyetemben meg ne tántorodjunk a mi hitünknek vallásában, mostan a mi Keresztyéni hitünknek fő fundamentomáról, a Közbenjáró Krisztusról leszen tanuságunk” (uo.).

A tanfejtés a dialektika szabályai szerint alakul; a gondolatmenetet irányító, felosztó kérdésekben magyar nyelvű logikai terminusokkal találkozunk. “Ki lött indítója az Istennel való megbékéltetésnek?” és ennek “Minemő *okai* legyenek?”³⁴ A válasz szerint “az örök halál és kárhozat Krisztusra szállana, az örök élet a Krisztusban hívőkre” (4.). Ez egybeesik azzal az elképzeléssel, amit Luther *commercium admirabile*, csodálatos csere néven emlegetett: “ez a titka ennek a bűnösök iránti gazdag, isteni kegyelemnek, ahogyan csodálatos csere által a mi bűneink már nem a miénk, hanem Krisztuséi, és Krisztus igazsága nem Krisztusé, hanem a miénk”.³⁵ A megváltás és a békéltetés *indító oka*: Isten irgalmassága, ér-

³⁴ “A Közbenjárásnak indítója a Szentháromságnak egyaránt való szerelme, jó akaratja, kegyelme, tanácsa”; ezt még a bűnbeesés előtt elvégezte Isten, bukásunkra az orvos-ságot előre megadta (2.).

³⁵ Martin LUTHER *Operationes in psalmos* (1520) In: *Martin Luthers Werke*, Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe, WA), Bd. 5, 608, 6–8.

demlő oka: a Krisztus áldozatja.³⁶ Mi a megváltás és békéltetés ára?³⁷ Ki által műveli Isten az üdvözítést, ki az *eszköze* a békéltetésnek? A válaszban Melius a *tényleges okból* (*causa objectiva*), azaz a Krisztus kettős természetéből kiindulva érvel: “Krisztus főképpen Istensége szerint oka a megbékéltetésnek”,³⁸ ugyanakkor a “váltás ára fizetésében” Krisztus emberi természete volt az, ami valóságosan is részt vett. Ezt az okot a hit-szónok élénken szemléltető előadásmóddal (*hypotyposis*) díszíti és bővíti ki: “a halálban, vérontásban, könyörgésben itt e földön kiáltással, testi nyomorúsággal az emberség természeti forgódott, ez szaggatott és szenvedett, de az Istenség erejével és hatalmával szenvedhette el a test az örök halált, kint” (7.). A megváltás *tényleges okából* hozott argumentumot bontogatva Melius nagyon pontosan nevezi meg magyar nyelven a járulékos tulajdonság (*accidens*) egyik csoportjának, a valós (*concretum*) akcidienciának a dialektikai kategóriáját: “a *változó természethez illendő tulajdonságokra* nézve, mint e földön születni, kínzatni, halni, támadni, felmenni, e földön sírva kiáltani, térdre esve könyörögni és esedezni, mint a keresztfán, a kertben és egyéb helyeken, míg e világon volt, így a Szent Háromságnak, Krisztus Istenségének is a test eszköze a közbenjárásban” (8.).³⁹

Noha a tanítás nyelvi magatartása – fölöttébb bonyolult dogmatikai és erkölcsi kérdésekről lévén szó – többnyire a magyarázatra, a fejtegetésre épül, gyakran találunk Melius prédikációiban ábrázoló, megjelenítő be-

³⁶ “lenne közbejáró, engesztelő, Pap, Király, ki a bűnt halálával és áldozatjával elrontaná, az igazságot pedig feltámadásával meghozná” (5.)

³⁷ “Semmi teremtett állat, sem Angyal, sem ember nem lőn elég a fizetésre.” (5.)

³⁸ “Istenre nézve és a fizetés s a váltás okaira, a Krisztus Istensége a szent Háromság végezéséből eszköz az idvözajtésben és békéltetésben” (8.).

³⁹ Még nem tudom, hogy egy forrásmű pontos fordításról van-e szó, vagy pedig – s ez a valószínűbb – mindkét nyelven bevett terminusról. Mindenesetre érdekes, hogy a *változó természethez illendő tulajdonságok* olyan kategória, amelyet a Melanchthon-követő Strigelius nélkülözhetetlennek tart a vallási tanítás során. A testté vált fiúról szólva az egyházi tanításban nem lehetünk meg az elvont és a valós tulajdonságok közötti különbségtéves nélkül, de ehhez ismerni kell az idiómák tanát is. (Est enim communicatio Idiomatum forma praedicationis seu modus loquendi, seu phrasis, in qua proprietates vnus naturae in Christo tribuuntur personae in concreto propter vnionem duarum naturam hypostaticam.) Victorinus STRIGELIUS: *Dialectices libri II*, Lipsiae, 1564. 89–91. (Lásd a *De appellationibus abstracti et concreti in doctrina Ecclesiae* fejezetet.)

szédműveleteket. Krisztus kettős természetének dogmája gyakran kerül szóba az “amennyiben ember” megkülönböztetés szerint; ilyenkor többnyire szemléletes lesz a beszéd. Itt a hallgatóság is nagyobb felületen képes kapcsolódni az átélhető cselekvésekhez, történetekhez. Az *imádság* és az *elképzelt dialógus* (alakoskodó beszéltetés, *sermocinatio*) fiktív beszédhelyzetéből hasznot húzva Melius a szemlélet frissességével lát és láttat: az emberit és a transzcendenst elmozdítja megrögzött helyükről, az egy térben és egy időben nem lévőköt összeméri egymással. Egyes bibliás idézetekből szőtt részletek szerkezete hasonlít a verséhez, amely ide-oda villan, szabadon, a fokozott éberség tűzében kötőszókat hagy el, s titkos és fontos kapcsolatokat gyakran csak egy raggal vagy igekötővel érzékeltet. A halmozó, mellérendelő szerkesztés távlatváltásra ösztönzi az olvasót; az együttalkotásra láthatólag erősen számít a hitszónok, amikor a teológiailag lényeges, ám nagyon összetett, s ezért nehezen érthető gondolatait közli. A részletező leírás, az *evidentia* retorikai eljárása a tér és az idő felfokozott viszonyításaival kapcsolódik össze, amikor Melius a megigazulásról, a *communio* tapasztalatáról, az emberitől távol lévő Isten e világi testet öltésének nehezen szavakba önthető történéséről beszél. A nyelv efféle, *trópus jellegű* használatáról Karácsony Sándor azt írta, hogy az ilyen esetekben a *causa* és *effectus*, az *antecedens* és *consequens*, a kategorikus és asszertorikus összefüggéseknek *társaslogikai*, azaz közöset teremtő jelentésváltoztatását hajtja végre a nyelv művésze. Pontosabban szólva ez az egész folyamat rejtelmesen zajlik, jelképpé válásként megy végbe.⁴⁰

“Mireánk, szegény emberekre nézve, kik Közbenjáró nélkül és mennyei jök nélkül szükölködünk, mondatik venni a Krisztus ajándékokat Atyjától: mi nevünkkel, mi képünkben, amennyiben viseli a mi személyünket. Mert a soltár könyvben (Psal. 22. 40.) a bűnt, halált övének mondja, maga miénk. Messze az én bűneimért való könyörgésem a megszabadejtástúl. Te tudod, uram, az én bűneimet (Ésa. 53.). Minden álnokságinkat öreá vötte (Róm. 8.). Bűnek és átoknak mondatik a Krisztus. Miért? Atyjának nem ő magáért, hanem miérettünk, Mert ő füzet érte, mint kezes. Így könyörög nem magának, hanem nekünk, mint mi kezesünk. A Krisztus gazdag vala, értünk szegénnyé lön. Amennyiből azért értünk Krisztus emberré lött, amennyiből tisztí szerént mint rabi ábrázatba öltözött kezes, nekünk kenetik, nekünk mondatik venni Atyjától mindent (Psal 68. Eph. 4.).” (41–42.)

⁴⁰ KARÁCSONY: *Irodalom és irodalmi nevelés, i. m.*, 67–68. Lásd a *parataxis* és *relatio*, *hypotaxis* és *társaslogikai fogalmak* egymásra utaltságáról szóló fejtegetést.

Látnivaló, hogy a bizonyítás dialektikus stílusa Melius prédikációiban nem jelenti azt, hogy az igehirdető pusztán száraz tanítást és útmutatást adna. Éppen ellenkezőleg: hogy célját elérje, folyvást figyelmet szentel az érzelmek kiváltásának.

Melius füzérbe kötött prédikációi – összhangban Szent Pál gondolatmenetével (Róm 1,17–23) – a *Deus crucifixus* és a *Deus gloriosus* Krisztusban megnyilatkozó paradox egységét kommunikálják. Ha a látható dolgoktól haladunk a láthatatlanok felé, akkor csak a dicsőséges Istent fogjuk látni, aki olyan metafizikai tulajdonságokkal van felruházva, mint a mindentudás, mindenhatóság, a legfőbb jó. A megdicsőült Istennek a tiszta szellemi létbe emelkedésével e tekintetben nem fér össze annak a megaláztatásban megfeszített Istennek a rejtőzködése, aki leköltözött a látható világba, a testbe, a történelembe, a szenvedésbe. A megfeszített Isten rejtőzködése megdöbbeníti az értelmet, és ezen a ponton a hívő ember bölcsessége véget ér. Ennek a kettőségnek a pulzálása, hullámozása érdekesítő olvasmánnyá is teszi a hét prédikációból összeálló sorozat egészét.

A reformátori vallási kommunikáció ki nem küszöbölhetően paradox jellegéről van szó, látens törésekről, amelyeket nem kommunikálható mi voltukban kell feldolgoznia a kódnak. Az eredendően bűnös ember kétségbeesésre hajlamos; a testet öltött Isten helyett elkezd inkább az elérhetetlen Istennel foglalkozni. Az eleven kapcsolat megragadása helyett az ember a bűnével magára maradván kész odakötni Isten fogalmát a nem e világhoz; az így tárgyiasított transzcendenciát kiszámíthatóvá teszi az értelem számára: segítségül hívja a magas szintű szellemi spekuláció, a valóságos és a világi bölcsesség formáit. Ilyenkor paradox módon az ember világában Isten úgy kap szerepet, mint az ember számára felfoghatatlanná távolított, lényegi, mindenható Isten. Ezzel éppenséggel a reformátori teológiát életben tartó feszültség szűnne meg. Luther teológiai gondolkodását az Isten előtt állásból fakadó viszony határozza meg, s ennek értelmében *a tőlünk elkülönült Istenről nem lehet úgy beszélni, hogy az ne Isten színe előtt történjék*. Ezt a kapcsolatot az ellentmondás és az ellentét határozza meg. Nem merev ellentétekről van itt szó, hanem arról, hogy a kinyilatkoztatás folyamata – az emberi magatartás szempontjából nézve – ellentmondásokkal terhes. A kinyilatkoztatás igyekszik ugyanis helyes összefüggéseket teremteni a dolgok között, ám ez ellenkezhet az ember immanens gondolataival és vágyaival, s ezért az ember hajlik arra, hogy

Istent pusztán úgy imádja, mint sarokba állított bálványt.⁴¹ A vallási kommunikáció gyakorlásának alapvető emberi szükséglete mutatkozik meg azonban abban, hogy *a hitvalló beszéd* – a szubtilis elvonásokon és spekulatív kategóriákon túllépve – *a tényleges történeti élet közegében, azaz a tanúságtevés roppant terhes és vaskos realitásában* mégis újra és újra felvállalja az Abszolútum és az ember relációjának titokszerű, nem emberi léptékű, hanem társaslélektani és társaslogikai értelemben egyaránt transzcendens természetét. Melius tanító hitszónoklataiban a skolasztikus fogalmiság mellett folyvást szóhoz jutnak az emberi racionalitás tartalmain és keretein túlfutó szenvedélyek: az ember számára is átélhető kétségbeesés, félelem és nyomorúság: “a könyörgés itt e földön való járásban vagy. Ez kiáltással, sírással és jajgatással volt a testnek napjaiban, míg a test e földön fizetett, mennybe nem ment. De noha a test sírva, szenvedve kiáltott és könyörgött, azért az Istenség itt e földön is itt volt, az Istenség a testben könyörgött. *Atyám dicsőíts meg engem a dicsőséggel, aki nekem tenálad volt!*” (9. [Kiemelés tőlem – O. Sz]). Az 1Kor 1,18 szellemében a Krisztus keresztyéről és a tényleges istenismeretről szól ez az idézet; az utolsó mondatában a mindenkori olvasó saját nyomorúságát és megszabadulását élheti át. E fikciót Melius könyvében gyakran eredményezi a második személyű megszólítás és az első személyű megszólalás közti kölcsönhatás: az *apostrophé* retorikai alakzata. Az embernek Istenhez való viszonya életszerű, eredeti beállításban kap hangot a prédikáció ilyen pontjain. Ez a beállítódás, hangoltság még radikális és egészen elvi volt, s nem elsődlegesen elméleti Luther munkáiban: ő és reformátor társai az első keresztyének hittapasztalatát Szent Pál leveleinek fordítása, magyarázása közben szenvedélyesen élték át.

Időközben Melius nyomtatványának az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött teljes példánya gyakorlatilag unikummá vált (a könyvészet által nyilvántartott másik ép példány, a kolozsvári még kevésbé hozzáférhető). Az 1948-ban Incze Gábor gondozásában megjelent modernizált helyesírással átírt változat is könyvritkasággá vált: ez várható volt az eredendően kis példányszám következtében is. Az Alföldi Nyomda munkatársai az intézmény fennállásának 430. évfordulójára két másik raritással együtt 1991-ben újra kiadták a Melius eredeti művének reprintjét és a moderni-

⁴¹ Gerhard EBELING: *Luther, Bevezetés a reformátor gondolkodásába*, Bp., 1997 (Magyar Luther Könyvek, 6), 183–184.

zált szövegváltozatot.⁴² A *Debrecen dicsérete* című jubileumi kiadvány szerkesztője Dankó Imre. A tisztelgés alkalmául szolgáló könyv kiválasztását irodalomtörténészként hatástörténeti szempontból nézve is méltatom. Immár ugyanis tíz év telt el az újrakiadás óta, s az utóbbi időben megélnékült hazai prédikáció-történeti és retorikaelméleti kutatások távlatában nagyon is úgy tűnik, hogy Debrecen első református püspökének van mondanivalója a modern társadalom önmegértése számára.

SZABOLCS OLÁH

Unterscheidung und Kommunikation. Die Predigtsammlung von Peter Melius über das Mittleramt Christi (1561)

Sieben Predigten des ersten protestantischen Bischofes der Stadt Debrecen werden hier in Anlehnung an die Lutherstudien von Gerhard Ebeling auf das Motto hin gelesen: der christliche Glaube hat mit der Frage zu tun, *wo der Mensch seinen Ort habe*. Glauben heißt nicht, irgendeine Änderung vorzunehmen im Bereich dessen, was man in Form von Glaubensinhalten (Wahrheiten, Anschauungen, Vorstellungen) *hat*. Vielmehr trifft der Glaube den Menschen primär und eigentlich in dem, was er *ist*. Glaubensaussagen sind als solche nur verstanden, wenn sich der Mensch selbst davon betroffen weiß. Die Predigten von Peter Melius faszinieren den heutigen wie den ehemaligen Leser dadurch, daß sie das Ich des Glaubens auch dann in Erscheinung treten lassen, wenn der Prediger die grundlegendsten Dogmen christlichen Glaubens dialektisch und syllogistisch deutet.

Wie läßt sich Vergangenes und Zukünftiges gegenwärtig machen? Die Predigten vom Mittleramt Christi verschärfen *das Paradox* der religiösen Existenz: der Intellekt muß, aber kann nicht "simultan" denken, wenn es um die göttliche und die menschliche Natur in Christo geht. Die Vernunft ist unfähig, vorstellbar zu machen, daß Christus in dem Stande der allertiefsten Erniedrigung durch Zeichen und Wunder seine göttliche Herrlichkeit offenbar werden ließ. Es kommt darauf an, daß tiefste Verzweiflung tiefster Trost sein kann. Theologische Reflexion und Glaubensgeschehen lassen sich in Melius' Lehrtätigkeit voneinander nicht trennen. Der Mensch braucht Anschlußstellen, Gottes göttliche Natur im eigenen Leben wirkungshaft zu machen. Um dieses Paradoxon zu behandeln, erzeugt Melius ein Gefühl unmittelbarer Betroffenheit durch die Erweckung der Einbildungskraft. Das Paradox als

⁴² *Debrecen dicsérete. Három jubileumi reprintkiadvány Debrecen 430 éves nyomdájából.* Szerk. DANKÓ Imre. Debrecen, 1991. Melius Juhász Péter prédikációi mellett az 1862-es *Debreczeni Kistükör* és BALKÁNYI SZABÓ Lajos 1865-ös munkája, a *Debrecen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata* olvasható az ünnepi kiadványban.

Herausforderung des reformatorischen Denkens detailliere ich unter kontrastiver Bezugnahme auf das konstruktivistische Modell von Niklas Luhmann: Systemreflexion ist Paradoxiereflexion.

Die Predigtreihe ruft die Debrecener Gemeinde vom Weg der Schwärmerei des Häretikers Francesco Stancaro auf den Weg des Glaubens zurück. Die Gesamtdiktion der Predigten ist nüchtern und zeugt von großem Abstand zu konkreten Ereignissen. Die Rahmenbedingungen für das Wirken des Wortes Gottes versucht Melius – gleich den Gattungstypen wie *loci communes* und *diallage* – durch dialektisch gültige Schlüsse, durch syllogistische Auflösung des falsch Verknüpften, durch richtige Differenzierung und durch Widerlegung alles Ketzerischen zu sichern. Philipp Melanchthon folgend löst Melius den Zusammenhang von Logik und Rhetorik nicht auf. Glaubensinhalte müssen auch seines Erachtens auf vorhergehender logischer Analyse des Behandelten beruhen, um Geschwätz über Unverstandenes zu verhindern. In meinem Aufsatz versuche ich auch die These zu beweisen, daß es sich ein gewisses Spannungsverhältnis nicht so sehr zwischen den *Disziplinen* Dialektik und Rhetorik, vielmehr zwischen *Textfunktionen* entdecken lasse. *Docere* (“lehren”) orientiert an gedankliche Abstraktion, Eindeutigkeit und sprachliche Reduktion auf die Formen der Logik, *movere* (“beeinflussen”) dagegen am didaktischen Einprägsamen, sprachlich Hinreißenden und emotional Bewegenden. Die Bemühung gegen alle Fehlinterpretationen und für die existenzielle Geltung wird in der Predigt durch dynamischen *Wechsel der Textfunktionen* inszeniert.

EREDICS PÉTER

„A’ TI VIGASZTALÁSTOKRA E’ KÖVETKEZENDŐ KEVÉS
SZÁMÚ LEVELETSKÉKET IRTAM”

Szokolyai Anderko István életéről és fordítói tevékenységéről

A 17. és 18. század folyamán magyarországi és erdélyi diákok tömegei töltöttek hosszabb-rövidebb időt holland egyetemeken és *Athenaeum Illustrekben*. Számuk csak Franekerben valószínűleg meghaladta az ezret¹, nem is beszélve az Amszterdamban, Deventerben, Groningenben, Harderwijkben, Leidenben és Utrechtben tanult peregrinusokról. Ez a majd két évszázadot átfogó szoros kulturális érintkezés szétszóródott emlékeit: egyebek mellett *sub praeside* és *pro gradu* disputációkat, üdvözlőverseket, aukciós katalógusokat, leveleket, testimoniumokat, album amicorumokat, fordításokat, valamint holland nyomdákából származó egyéb latin és holland nyelvű könyveket számos könyvtár és levéltár örzi Oxfordtól Gyulaféhérvárig, Leidentől Sárospatakig.

A jelen dolgozatban ebből a gazdag hagyatékból elsősorban a diákok hollandról magyarra fordított műveire irányítjuk a figyelmet. Míg ugyanis peregrinusaink egyéb munkáiról: disputációkról és más akadémiai nyomtatványokról mind Hollandiában, mind Magyarországon több publikáció napvilágot látott², addig a holland-magyar fordításokat néhány múlt századi kezdeményezést leszámítva, nem vizsgálta a szakirodalom.

Pedig, hogy ez a jelenség tüzetes elemzésre érdemes, azt sejteti a holland nyelv népszerűsége a korabeli Magyarországon és Erdélyben. „Látván azért, hogy NEMZETEMNEK Dicsiretes Iffiai közzül, Sidó, Görög, Angliai és Belgiumi nyelven tudok, ugyan bokrosával taláztatnak, kik, ezek által, édes nevelő hazájoknak használhatnak [...]” – írja Debreceni Kalocsa János *Isten ajándékaval valo kereskedes* című

¹ F. POSTMA: *Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában. Három romániai tanulmányút élményei (1991–1993)*. Könyv és könyvtár, 20. 1998. 113.

² A teljesség igénye nélkül említhetjük többek között Czegle Imre, Jakó Zsigmond, Ferenc Postma, a szegedi művelődés- és olvasmánytörténeti kutatócsoport és a wassenaari Republic of Letters Study Center munkáit.

munkájának ajánlásában.³ A holland nyelv elterjedtsége – tekintettel a Hollandiában tanult diákjaink számára – önmagában nem meglepő. Közülük sokan családoknál laktak, ahol a háziak gyakran nem beszéltek latinul. Ebből pedig következett, hogy amennyiben gazdáikkal érintkezni akartak, meg kellett tanulniuk hollandul. „Mihelyt felmégy, az belga nyelven kapdoss és vacsora után egy darab időn per modum recreationis exerceáljátok azt az nyelvet, mert boldogtalan állapot nem érteni az népnek nyelvét, az hol ember lakik.” – írja 1657-ben a Hollandiába utazó Nadányi Jánosnak apja.⁴ A kérdés tehát nem a nyelvismeret megléte, hanem inkább az, hogy voltak-e diákjaink között olyan vállalkozókédvűek, akik a „belgiomi nyelvet” nem csupán a szállásadójukkal, illetve azok családtagjaival való érintkezésre használták, hanem hollandul megjelent munkák magyarrá fordítására is.

A válaszáért elég a Régi Magyarországi Nyomtatványok III. kötetét áttanulmányozni. A kiadás időpontját alapul véve két 1648-ban Leidenben nyomtatott kis könyvecske tekinthető az első olyan „belgiomi nyelvből magyar nyelvre” fordított munkának, melyekből napjainkban is fellelhetőek példányok.⁵ A fordító mind a *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom*,⁶

³ DEBRECENI KALOCSA János: *Isten ajándékával való kereskedés, Avagy Enekek Enekeinek Magyarazattya ... Melly ... Magyarra fordittatott ... Debreceni K. Janos ... által*, Debrecen, 1693. (RMK I. Nr. 1435), Ajánlás a debreceni egyházközség előljáróinak.

⁴ *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, Budapest, 1990. 123.

⁵ A Régi Magyarországi Nyomtatványok II. kötete Ján Čaplovičra hivatkozva említést tesz arról, hogy Szenci Molnár Albert Kassán 1625 körül megjelentette Philip Marnix van Sint Aldegonde *Cort begryp, der voornaemste hoofstucken der Christelijcker Religie, ghestelt Vraghe ende Antwoordischer wijse tot nut ende voordeel der teere aencomende Jonckheyt ende stichtinghe alle Christenen in 't gemeen* című katekizmusának magyar fordítását. Időrendben így ez lenne az első hollandról magyarrá fordított mű, ám példánya idáig még nem került elő. *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1601–1635*, kiad. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Budapest, 1983. II. Nr. 1336. A továbbiakban RMNY.

⁶ SZOKOLYAI ANDERKO István: *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom, avagy lelki próbákban nyavalygó embert vigasztaló könyvecske, melyet belgiomi nyelvből magyar nyelvre fordított Szokolyai István*, Leiden, 1648. (RMNY III. Nr. 2216 és *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, kiad. HELLEBRANT Árpád, SZABÓ Károly, Budapest, 1879–1898. I. Nr. 806. A továbbiakban RMK).

mind *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből egybe-szedegettetott áhitatos könyörgések*⁷ esetében Szokolyai Anderko István.

Szokolyai életéről és főleg fordításairól Zoványi Jenő 1941-ben publikált tanulmánya óta⁸ lényeges új adat nem látott napvilágot. Jelen dolgozat célja nem más, mint hogy e több mint fél évszázados csendet megtörve ráirányítsa a figyelmet Szokolyai életére, valamint fordítói tevékenysége szempontjából fontos Hollandiában töltött éveire. A Leidenben kiadott két fordítása közül a *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom* áll vizsgálódásom középpontjában. A mű kapcsán kitérek többek között annak magyarországi elterjedtségére, a forrásmunkák kérdésére és Szokolyai fordítói módszereire.

I. Szokolyai élete és munkái

Szokolyai Anderko István 1621-ben született. Erre a leideni egyetem anyakönyvében található azon bejegyzésből lehet következtetni, mely szerint huszonhat éves volt, amikor oda 1647. március 25-én beiratkozott.⁹ Születési helyének megállapítása már nem ennyire egyszerű. A múlt század elején ezzel kapcsolatban két egymásnak ellentmondó nézet látott napvilágot: Harsányi István az erdélyi Szokolót, míg Gálos Rezső az Erdélytől nagyon távol eső Nógrád megyei Szokolya községet említi. Több adat is az utóbbit támasztja alá. Peregrinusunk a groningeni és leideni *Album Studiosorum*ban mint *Hungarus* szerepel. Márpedig, ha valóban az erdélyi Szokolyról származott volna, akkor a neve után bizonyára a *Transsylvania* szót tüntette volna fel, ahogy tette ezt minden más erdélyi diák. Ezenfelül Szokolyai két leideni disputációjának ajánlásában megemlékezik Bajusz Györgyről, Csontos Mártonról és Fejérvári Imréről, „az érsek-ujvári egyház oszlopairól”, Perlaki Mártonról lévai papról és esperesről, valamint Pásztóhi Gergelyről, a lévai várórség számvevőjéről. E két város nem fekszik messze a nógrádi falucskától.

⁷ SZOKOLYAI ANDERKO István: *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből egybe-szedegettetott áhitatos könyörgések, mellyeket belgiomi nyelvbeol magyar nyelvre fordított Szokolyai István*, Leiden, 1648. (RMNY III. Nr. 2217 és RMK I. Nr. 807).

⁸ ZOVÁNYI Jenő: *Egy és más a Szokolyai Anderkó Istvánt illető adatokról*, ItK, 50. 1941. 284–286.

⁹ *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae (1575–1875)*, Hrsg. G. du RIEU, Hagae Comitum, 1875. 375.

Peregrinusunk külföldi útja előtt a debreceni kollégium diákja volt, ahol 1642-ben írta alá az iskolai törvényeket és lépett ezzel felsőbb osztályba: „Szokolai A. István. Subscr. 1642. maj. 20.”¹⁰ Miután tanulmányait Debrecenben az akkoriban szokásos öt esztendő alatt befejezte, Hollandiába indult, hogy megszerzett teológiai ismereteit bővítse. Az „arany évszázad” Hollandiája a gazdasági és társadalmi fejlődés magasabb fokán állott mint a háborúk által pusztított, több részre szakadt Magyarország. Nem csoda hát, hogy diákjaink előszeretettel keresték fel a színvonalas egyetemeket és azok nagynevű professzorait. Egy ilyen út azonban sok pénzbe került, így Szokolyainak patrónust kellett keresnie, akit Némethi János református lelkész személyében talált meg. Az ő alumnusaként járta be Hollandiát, s hálájának jeleként neki ajánlotta mindkét fordítását, illetve disputációit. Utazása részleteiről semmit sem tudunk, annyi azonban feltételezhető, hogy annak nem egyedül vágott neki. Az egykori sárospataki diákkal, Péri T. Istvánnal (1619–?) ugyanis egyszerre írta be nevét a franekeri, a groningeni és a leideni egyetem anyakönyveibe, továbbá disputációik szerint mindketten ugyanazon professzorok előadásait hallgatták.¹¹

Szokolyai külföldi tanulmányútjának első állomása a frízöldi Franeker egyeteme volt, ahová a fiatal teológus hallgató 1646. június 30-án iratkozott be.¹² Szorgalmát bizonyítja, hogy az ott töltött alig egy hónap alatt *respondens*ként szerepelt a magyarbarátságáról híres Johannes Cloppenburg (1592–1652) *De praeceptis Christi singularibus* című disputációjában.¹³

¹⁰ BOROVSKY Samu: Debreceni írók és tanárok (1588–1700), ItK, 8 (1898), 462.

¹¹ A sárospataki *Nomina Studiosorum*ban Périről a következő bejegyzés olvasható: „Stephanus T. Pééri. Promotus, Die 13 Augusti. Anno 1640. Ductus Ecedinum Anno 1644. 28 Januarii.” *A sárospataki református kollégium diákjai 1617–1777*, kiad. HÖRCSIK Richárd, Sárospatak, 1998. 71. Hollandiából való hazatérésüket követően a két peregrinus kapcsolatának nem maradtak fenn nyomai.

¹² *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585–1811, 1816–1844). I. Naamlijst der studenten*, Hrsg. S. J. FOCKEMA ANDRAE, Th.J. MEIJER, Franeker, 1968. 137, Nr. 4485.

¹³ Az értekezés eddigi ismereteink szerint négyszer jelent meg Franekerben Cloppenburg előtt megvédett sok egyéb disputációval egy kolligátumban. Ezek közül az 1652-ben kiadott *Anti-Smalcius, de divinitate Jesu Christi* címűt Harsányi István már említi ItK-beli tanulmányában (I. HARSÁNYI István: *Szokolyai István*, ItK, 20. 1910. 431. A kolligátum részletes leírását tartalmazza ezenkívül a *Régi Magyar Könyvtár III. Pótlások, kiegészítések, javítások*, kiad. BORSA Gedeon, Budapest,

A professzor Franekerben töltött kilenc éve alatt jelenlegi ismereteink szerint harminc magyar *candidati* vett részt *respondens*ként a vezetésével zajlott disputációkban. Fennmaradt aukciós katalógusának tanúsága szerint könyvtárát több magyar vonatkozású munka gazdagította, melyeket részben diákjai ajándékoztak neki.¹⁴ A következő fejezetben még lesz szó arról, hogy Cloppenburg mennyiben befolyásolhatta Szokolyait a *Balsamom* holland forrásmunkájának kiválasztásában. Bizonyosra vehető, hogy peregrinusunk Franekerben a magyarok mellett külföldi diákokkal is tartotta a kapcsolatot. Ennek jelenleg egyetlen bizonyítékát a fenti disputációban található latin nyelvű üdvözlővers jelenti, mellyel a cseh Johannes Crispinus gratulált honfitársunknak.¹⁵

Peregrinusunk rövid frizföldi tartózkodás után 1646. július 28-án lépett a groningeri egyetem hallgatóinak sorába.¹⁶ Jóllehet ott mintegy nyolc hónapot töltött, munkáinak nem maradtak nyomai. Nem így Leidenben, ahol beiratkozását követően a már említett két fordítása mellett öt *sub praeside* disputációban szerepelt. Először 1647. december 21-én a *De Nominibus*

1990–1993. Nr. 6317, a továbbiakban RMKP, valamint az *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*, Hrsg. F. POSTMA, J. van SLUIS, Leeuwarden, 1995. 168, 56/1652.2, a továbbiakban AAF). Nem volt ellenben tudomása sem az RMKP-ben néhány éve közölt 1647-es *Selectarum disputationum theologicarum XIX, in qua elenchus libri Valentini Smalcii de divinitate Jesu Christiről* (I. RMKP, Nr. 6275, valamint AAF, 163, 56/1647.4.), sem az 1649-ben megjelent *Anti-Smalcius. Ad librum, quem edidit Racoviae 1608 Valentinus Smalcus Gothanus de divinitate Jesu Christiről*. Ez utóbbi kolligátum jelenleg ismert egyetlen példányára Ferenc Postma talált rá 1993-ban a nagyszebeni Brukhental Könyvtárban (I. POSTMA: *Franekeri akadémiai...*, i.m., 121, valamint AAF, 165, 56/1649.1.). Az utolsó franekeri kiadás a diákok nevének feltüntetése nélkül 1684-ben látott napvilágot *Theologica opera omnia* címmel. Ezzel teljesen megegyezik a mű amszterdami és utrechti kiadása (1684 és 1708) is (I. AAF, 174, 56/1684.1a,b,c).

¹⁴ L. EREDICS Péter: *Johannes Cloppenburg professzor magyar könyvei*, MKsz, 117. 2001. 112–117.

¹⁵ Crispinus 1643. december 4-én iratkozott be a franekeri egyetemre mint „Johannes Crispinus, Moravus, ling.”. ASf, 129, Nr. 4151. Magyar és külföldi diáktársait gyakran köszöntötte latin és cseh nyelvű üdvözlőversekkel, akik disputációik ajánlásában örökítették meg Crispinus nevét. I. AAF, 158, 56/1644.2; 160, 56/1645.9; 163, 56/1647.4; 163, 56/1647.5; 163, 56/1647.6; 520, M/1645.2; 521, M/1647.2.

¹⁶ *Album Studiosorum Academiae Groninganae*, Hrsg. Het Historisch Genootschap te Groningen, Groningen, 1915. 53.

Schismatici impositis Ecclesiis Christianis, majd 1648 májusában a *De perseverantia sanctorum* című vitairatokban idősebb Fridericus Spanhemius (1600–1649) vezetésével.¹⁷ Constantinus L'Empereur ab Opwyck (1591–1648) volt a vita elnöke 1648. február 7-én a *De Politia et Magistratu*, valamint 1648. február 26-án a *De Potestate Ecclesiae* című teológiai munkáknál.¹⁸ Nem tudni, hogy Szokolyait mi vezette Leidenbe. Választásában befolyásolhatta az előbb említett Johannes Cloppenburg. A franekeri „pater hungarorum” éveken keresztül pályatársa és jóbarátja volt annak a Jacobus Triglandiusnak (1583–1654), aki 1648. március 4-én peregrinusunk ötödik leideni disputációját a *De divinis comminationibus* vezette.¹⁹

Szokolyai leideni tartózkodásának nyomait nem csupán az ott kiadott munkák őrzik, hanem az egyetemi anyakönyv is, amelyben róla a következő adat található: „Stephanus Szokolyai Hungarus, annorum XXVI, Theologia Studiosus, habitat apud sartorem quendam propé templum Petrinum.”²⁰ Esetében sajnos nem derül ki, hogy pontosan kinél volt elszállásolva és kik voltak a lakótársai. Annyi azonban valószínűnek látszik, hogy holland családnál lakott – nyelvismerete tehát korántsem volt a véletlen műve – az egykori egyetem épületétől csupán néhány utcával távolabb fekvő Pieterskerk környékén. Az egyetemi anyakönyv szerint a templomot övező utcák a 17. század elejétől kezdve a 18. század végéig nagyon népszerűek voltak a magyar diákok körében.

Szokolyai 1648 nyarán indult vissza Magyarországra peregrinációjának utolsó állomáshelyéről Leidenből. Először Debrecenben lett professzor²¹,

¹⁷ RMK III. Nr. 1687, illetve RMK III. Nr. 1710. Mindkét munka megjelent önállóan, ugyanakkor tartalmazza őket a Spanhemius által 1652-ben Genfben kiadott *Disputationum Theologicarum Miscellaneorum* is. L. RMKP, Nr. 6319.

¹⁸ Mindkét értekezést Constantinus L'Empereur ab Opwyck *Disputationes theologicae octodecime* tartalmazza. L. RMK III. Nr. 1708 és 1709.

¹⁹ Ez utóbbi meglétét az RMK még nem közli, jóllehet két kiadást is megért. Először önállóan 1648-ban (I. RMKP, Nr. 6288.), majd 1650-ben Jacobus Triglandius *Systema disputationum theologicarum in confessionem & apologiam remonstrantium* disputáció gyűjteményében (I. RMKP, Nr. 6303.).

²⁰ Archief van Senaat en Faculteit, 10 (1645–1662). Szokolyai már említett diáktársáról, Péri T. Istvánról ugyanítt ez olvasható: „Stephanus Peery: Hungarus, annorum XXVIII, Theologia Studiosus, habitat apud Nicasium by de Peter Kerck.”

²¹ *Debreceni diákok. Forrásgyűjtemény*, kiad. RÁCZ István, Debrecen, 1997. (Editiones archivi districtus reformatorum transtibiscani 6), 53.

ahonnan egy közelebbiről nem ismert könyvtári peres ügy miatt már 1649-ben távozott.²² Ezt követően Berettyóújfaluban, majd 1654-től Hajdúszoboszlón lett lelkész. Jelenlegi ismereteink szerint Hollandiából történő hazatérése után nem jelent meg több munkája és könyveiről készült összeírás sem került eddig elő, csupán két olyan kötet maradt fenn a Szegedi Egyetemi Könyvtárban, melyeknek Szokolyai volt a possessora. Az egyik Kálvin *Institutio christianae religionis*ának 1569-es genfi kiadása, a másik pedig a Hollandiát szintén megjárt Tolnai F. István 1679-ben Kolozsvárott megjelent fordítása az *Igaz Keresztényi és Apostoli Tudomány s' vallás Utára vezető [...] Kalauz* (RMK I. Nr. 1236).²⁵

II. A Sérélmes lelkeket gyógyító Balsamom

A kora újkori fordítói tevékenység értékelése nagy körültekintést kíván. Bartók István a 17. századi fordításirodalom kérdéseit feldolgozó munkájában több problémára is felhívja a figyelmet. Ha a vizsgált magyar szöveget nagyjából meg is tudjuk feleltetni egy idegen szerző pontosan megnevezett vagy egyáltalán meg nem nevezett művének, – derék peregrinusaink nem mindig árulják el, hogy kinek a művét fordították magyarra – akkor is eltérő lehet a feldolgozás módja. Gyakori továbbá, hogy a források között több idegen minta is szerepel, s erre az adott munkában csak homályos utalásokból lehet következtetni.²⁴ Nem is beszélve a fordítások elemzése során felmerülő stilisztikai problémákról vagy a munkák fellelhetőségének kérdéséről. Mint azt az alábbiakban látni fogjuk, ilyen vagy ezekhez hasonló buktatók a hollandról magyarra fordított munkák esetében is megfigyelhetők. Mindazonáltal egyetértéssel idézhetjük a magyar puritanizmus-kutató Trócsányi Zoltán véleményét, hogy „A magyar irodalom történetének számos elfeledett, könyvtárakban elásott [...] kincse van. [...] a régi 15–17. századbeli magyar munkákra gondolok, amelyek a nagyközönség számára igen sok rejtett gyöngyöt foglalnak be.”²⁵ Szokolyai művei is ezek közé tartoznak.

²² DÉZSI Lajos: *Adalékok a debreczeni református collégiumi könyvtár történetéhez*, MKsz, 19 (1902), 118.

²³ Kálvin *Institutiojának* jelzete a Szegedi Egyetemi Könyvtárban <ANT 247>, Tolnai munkájáé pedig <RA 4804>.

²⁴ BARTÓK István: „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk.” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Budapest, 1998. 283.

²⁵ TRÓCSÁNYI Zoltán: *Magyar régiségek és furcsaságok*, Budapest, 1987. 74.

II.1. A Balsamom forrásai

Szokolyai a *Balsamomat* leideni tartózkodása alatt jelentette meg Jan Claesz van Dorp nyomdájában.²⁶ A mű keletkezéséről az 1648. július 11-én írott előszóból a következőket tudhatjuk meg: „Ezekre nézve azért legelsőben is jó akaróimnak commendálásából, annak-utánna a’ magam vékony itiletiből-is illendőnek aránzóttam, hogy ezt a’ Sérelmes lelkek gyógyítására irattatott Balsamom nevő kis könyvetskét; (mellyet Belgiomi nyelven irt edgy Dionysius Spranckhuysen nevő Delphis városbeli Praedicator 1640. esztendőben) Magyar nyelvre fordítsam.”

A szóban forgó Dionysius Spranckhuysen a holland reformáció egyik kiemelkedő alakja 1587-ben született Graveben vagy Gorinchemben. A lelkész apa családjával 1593-ban Leidenbe költözött, ahol Spranckhuysen idősebb testvére, a remonstránsellenes Adolphus magánórákon homiletikára oktatta az egyetem teológus hallgatóit, köztük Dionysiuszt és annak híressé vált diáktársát Gisbertus Voetiust (1589–1676). Kettejük kapcsolata nem szakadt meg a leideni évek múltán sem.²⁷ Spranckhuysen tanulmányai befejeztével 1609-től lelkészként tevékenykedett először Asperenben és Puttershoekban, majd Haarlemben, ahonnan a kinevezésével kapcsolatos bonyodalmak miatt 1618-ban Woudrichembe kényszerült távozni. Pályája utolsó állomáshelye Delft volt, ahol 1625-től 1650-ben bekövetkezett haláláig állt a város szolgálatában.²⁸ Itt írta munkáinak legnagyobb részét, melyeket a szakirodalom három nagyobb csoportba sorol: vitairatok, alkalmi prédikációk és kegyességi művek.²⁹

²⁶ Jan Claesz van Dorp 1595 és 1634 között tevékenykedett Leidenben, örökösei először kisebb megszakításokkal 1635-ben és 1637-ben, majd 1643-tól 1669-ig foglalkoztak könyvnyomtatással és kiadással. L. *Thesaurus 1473–1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid*, Hrsg. J. A. GRUYS, C. de Wolf, Nieuwkoop, 1989. 55. Szokolyai fordításával kapcsolatban semmilyen adat – példányszám, ár stb. – nem maradt fenn.

²⁷ G. H. LEURDIJK: *Dionysius Spranckhuysen = Figuren en thema's van de Nadere Reformatie, I*, Hrsg. T. BRIENEN, L. F. GROENENDIJK, W. J. op 't HOF, G. H. LEURDIJK, Kampen, 1987. 27.

²⁸ K. EXALTO: *De dood ontmaskerd. De voorbereiding op de dood in de late middeleeuwen, in de reformatie en in de gereformeerde theologie in de 17e en begin 18e eeuw*, Amsterdam, 1975. 123–124.

²⁹ LEURDIJK: *Dionysius Spranckhuysen...*, i. m., 32–42.

Ez utóbbiak közé tartozik a *Balsamom*, illetve annak holland forrásmunkája.

Szokolyai csak szüksézávan nyilatkozik arról, hogy miért épp Spranckhuysen könyvét találta fordításra alkalmasnak. „Jó akaróimnak commendálásából, annak-utánna a’ magam vékony iteletiből-is” – írja az előszóban. Hogy kik lehettek jóakarói, azt a fennmaradt kevés adat miatt csak feltételezni lehet. Kereshetjük őket azon magyar személyek között, akiknek fordításait és disputációit ajánlotta. Itt említhetjük többek között patrónusát Némethi Jánost, Lakatos Mátyás debreceni bírót, Vígkedvű Mihály és Szentpéteri Péter debreceni tanácsnokokat stb. Kérdés, hogy ők ismerhették-e Spranckhuysen munkáját? A Hollandiát megjáró magyar peregrinusok közül természetesen akadhettek olyanok, akik annak hírét vették, ám valószínűbb, hogy a „javaslat” háttérében Szokolyai franekeri professzora, Johannes Cloppenburg állt. Aukciós katalógusából kiderül, hogy Spranckhuysen munkái nem voltak számára ismeretlenek.³⁰ Cloppenburg híres volt továbbá remonstráns ellenességéről. Ennek gyökerei az 1607 és 1611 között Leidenben töltött éveire vezethetők vissza, ahol Franciscus Gomarus (1563–1641) leghűségesebb diákjai közé tartozott. Mint láttuk Spranckhuysen és diáktársa Gisbertus Voetius – mindketten remonstránsellenes érzelműek – Cloppenburggal nagyjából azonos időben végeztek ugyanott teológiai tanulmányaikat. Voetius *pro gradu* disputációja alapján bizonyíthatóan, Spranckhuysen pedig minden valószínűség szerint Gomarus tanítványai és követői közé tartozott. Meglehet, hogy Cloppenburg ezért hívta fel Szokolyai figyelmét a „Delphis városbeli Praedicator” könyvére. Ebbe a „remonstráns ellenes irányba” mutat a Voetius-féle *Politicae ecclesiasticae partis primae* 1663-as amszterdami kiadásának a Debreceni Egyetemi Könyvtárban őrzött példánya.³¹ A kötetben olvasható possessori bejegyzés szerint az Szokolyai Anderko István tulajdonában volt: „Ex Libris Stephani A. Szokolyai A 1716 (?)”. Ha az évszám helyes, akkor feltehetőleg

³⁰ L. *Catalogus variorum et insignium librorum illustris bibliothecae Johannis Cloppenburgii, s.s. theol. doct. ac profess. dignissimi in alma Frisiorum Academia Franequerana. Quorum auctio habebitur in officina Petri Leffen, bibliopolae, Leyd. in de Klock-steegh, in den Phoenix, ad diem 4 Junii stylo novo, hora octava, Lugduni Batavorum, 1653.* (<http://www.etcl.nl/bscf/>).

³¹ *Die ausländischen Bücher und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1651–1699*, Hrsg. OJTOZI Eszter, Debrecen, 1994. (Alte Bibliotheken der Region Jenseits der Theiss 7), 161, Nr. 597.

az általunk tárgyalt Szokolyai fiáról lehet szó, aki a könyvet apjától örökölhette.

Szokolyai előszavának köszönhetően a *Balsamom* azon szerencsés esetek közé tartozik, melyeknél egyértelműen kiderül, hogy mi a forrásmunka s annak ki a szerzője. A holland nemzeti bibliográfia, a Short Title Catalogue Netherlands (STCN)³² segítségével megállapítható, hogy Spranckhuysen *Een balsem voor een siecke ziele* című művéről van szó.³³ Az STCN-ben és más holland szakirodalomban közölt legkorábbi kiadás 1644-ben látott napvilágot Marten Gerbrantsz hoorni nyomdájában. Szokolyai azonban fordításának előszavában egy eddig ismeretlen 1640-es kiadásra tesz utalást. Hogy nem csupán véletlen elírásról van szó azt bizonyítja Spranckhuysen munkájának *Baulme de l'Ame affligée, ou vraye consolation pour toutes sortes de Chrestiens* címen 1643-ban megjelent francia fordítása. Vagyis 1644 előtt is léteznie kellett egy olyan műnek, amely a francia fordítás alapjául szolgálhatott.

Szokolyai előszavában azonban korántsem árul el mindent Spranckhuysen könyvéről, melynek címlapján a következő megjegyzés olvasható: „kortelijck ghetrocken uyt den Troost der benaude Conscientie van R. L.”, azaz R. L. Sérelmes lelkek vigaszának rövidített változata. Az R. L. rövidítés mögött az angol puritán Robert Linaker neve rejtőzik, akinek életéről – azonkívül hogy az feltehetőleg a 16. század második felére és a 17. század elejére datálható – a mai napig semmi nem ismert.³⁴ A Pollard és Redgrave-féle *A Short-Title Catalogue of Books Printed in England, Scotland, & Ireland* Linaker három munkáját említi, köztük a Spranckhuysen könyvének alapjául szolgáló *A comfortable treatise for such as are afflicted in consciencet*, mely 1595 és 1634 között hétszer jelent meg.³⁵

³² Az STCN-katalógus a Hágai Királyi Könyvtár (Koninklijke Bibliotheek Den Haag) honlapján keresztül tekinthető meg telnet segítségével: <http://www.kb.nl> > specific catalogues > stcn.

³³ D. SPRANCKHUYSEN: *Een balsem voor een siecke ziele, kortelijck ghetrocken uyt den Troost der benaude Conscientie van R.L.*, Hoorn, 1644.

³⁴ W. J. op 't HOF, *Engelse pietistische geschriften in het Nederlands (1598–1622)*, Rotterdam, 1987. 275.

³⁵ *A Short-Title Catalogue of Books Printed in England, Scotland, & Ireland and of English Book Printed Abroad 1475–1640*, ed. A. W. POLLARD, G. R. REDGRAVE, London, 1976. 64, Nr. 15638–15643.

De vajon Spranckhuysen fordítója-e az angol könyvnek vagy csupán egy korábban megjelent holland kiadás átdolgozója? Mindkét feltételezés alátámasztható érvekkel. Spranckhuysen ugyan sosem járt Angliában, ám a nyelvet minden bizonnyal jól ismerte. Delfti évei alatt ugyanis baráti szálak fűzték az angol Henry Hexhamhoz (?–1658), aki fordítóként fontos szerepet játszott angol teológiai munkák hollandiai terjesztésében.³⁶ Ugyanakkor Spranckhuysen munkásságát megvizsgálva megállapítható, hogy egyrészt az *Een balsem voor een siecke ziele*t leszámítva nem végzett fordítói tevékenységet, másrészt pedig az angol hatás nem játszott fontos szerepet írásaiban.³⁷ Linaker idézett munkája a 17. század elejétől – kb. 1600–1604-től³⁸ – kezdve Vincentius Meusevoet (1560?–1624) fordításában többször is megjelent Hollandiában. Az eredetiség kérdéséről és mások munkáinak átdolgozásáról alkotott korabeli vélemények ismeretében³⁹ korántsem lenne meglepő, ha Spranckhuysen ezt vette volna alapul saját könyvének írása során. Ennek pontos eldöntéséhez a szövegek párhuzamos vizsgálatára lenne szükség, ami nem lehet célja a jelen tanulmánynak. Mindez jól érzékelteti a korabeli fordítások kutatásával kapcsolatban fent megfogalmazott nehézségeket és megmutatja, hogy Linaker könyve – de a 17–18. század folyamán hollandról magyarra fordított művek jelentős része is – milyen kacskaringós utat járt be, mire több fordításon és/vagy átdolgozáson át eljutott a magyar olvasóközönséghez.

A delfti lelkész „séreelmes lelkeket gyógyító balzsama” – legyen az fordítás vagy Meusevoet munkájának átdolgozása – igazi sikerkönyv lett, mely a 18. század közepéig bővítésekkel, módosított címmel és néhány esetben kolligátumban tíz kiadást ért meg.⁴⁰ S hogy az évszázadok

³⁶ R. BISSCHOP, W. J. op 't HOF, W. van 't SPIJKER: *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*, Zoetermeer, 2001. 294–295.

³⁷ LEURDIJK: *Dionysius Spranckhuysen...*, i. m., 36, 40.

³⁸ Op 't HOF: *Engelse pietistische...*, i. m., 109.

³⁹ BARTÓK: *Sokkal magyarabbúl...*, i. m., 1998. 284–285, valamint *Door eenen engen hals. Nederlandse beschouwingen over vertalen (1550–1670)*, Hrsg. Th. HERMANS, 's-Gravenhage, 1996. (Vertaalhistorie 2), 11–12.

⁴⁰ Spranckhuysen munkájának jelenleg ismert kiadásai a következők: 1644 Hoom (I. *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c.1600–c.1800)*. *Bibliografisch onderzoek*, Hrsg. J. van der HAAR, Veenendaal, 1987. 446, Nr. S 747. A továbbiakban SGT.), 1647 Utrecht (L. SGT, Nr. S 762.), 1649 Wormerveer (L. SGT, Nr. S 748.), 1657 Franeker (L. SGT, Nr. S 764.), 1658 Amsterdam (L. SGT, Nr. S 765.), 1670 Dordrecht (L. SGT, Nr. S 750.), 1736 Dordrecht (L. SGT, Nr. S 751.), s.a. Rotterdam (I.

múlásával sem veszített aktualitásából bizonyítja a korunk olvasója számára 1995-ben megjelent változat.⁴¹ Az előbbieken már esett szó a francia és magyar fordításról. Spranckhuysen ez utóbbival kapcsolatban 1649-ben megjegyzi, hogy: „[...] ons eerste kleyn Werck al over-geset was in verscheyden Wtheemsche Talen, oock tot de Hungarische Sprake incluyt.”⁴² Vagyis tudott a magyar fordításról. Nem találtam nyomot a kettejük közötti együttműködésre, ám mivel Szokolyai 1648 nyaráig Leidenben tartózkodott, Spranckhuysen pedig 1650-ben bekövetkezett haláláig a közeli Delftben lelkészkedett, elképzelhető, hogy találkoztak egymással.

A fentiek mellett Jan van der Haar megtalálta Spranckhuysen munkájának három német fordítását is. Az első *Geistlicher Balsem vor eine krancke Seele* címmel jelent meg 1663-ban Hanauban Jacob Lasché kiadásában. Ezt követte 1671-ben ugyanott, kissé módosított címmel a *Herzerquikkender Seelen-Balsam*. Végül a harmadik kiadást, melynek címe megegyezik az előzőével Brémában nyomtatta Herman Brauer 1673-ban.⁴³

II.2. A Balsamom Magyarországon

II.2.1. A kiadások tér- és időbeli elterjedése

Spranckhuysen munkájának hollandiai sikeréhez hasonló fogadtatásban volt része Magyarországon Szokolyai fordításának. A kötet nép-

SGT, Nr. S 752.), s.a. Amsterdam, Michiel de Groot kiadásában (I. J. van der HAAR: *Als iemand verre reizen doet, dan ...*, Documentatieblad Nadere Reformatie, 16/2 (1992), 56.), s.a. Amsterdam, Gillis Joosten kiadásában (I. *The catalogus universalis. A facsimile edition of the Dutch booktrade catalogues compiled and published by Broer Jansz, Amsterdam 1640–1652*, ed. H.W. de Kooker, Utrecht, 1986. (Catalogi redivivi 5), IX. 139.).

⁴¹ D. SPRANCKHUYSEN: *Sions troostfontein*, hrsg. Tj. de JONG, Rijssen, 1995.

⁴² [Első kis munkánkat már több idegen nyelvre, köztük magyarra is lefordították.] I. D. SPRANCKHUYSEN: *Opuscula Practica, ofte Alle de Stichtelijke Werken, die haar strekken tot een waare Oefeninge der Godsalicheydt voor alle oprechte Christenen*, Amsterdam, 1658. Voorreden tot den Leser.

⁴³ *Internationale ökumenische Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert. Bibliographie von aus dem Englischen, Niederländischen und Französischen ins Deutsche übersetzten theologischen Büchern von 1600–1800*, Hrsg. J. van der HAAR, Edeveen, 1997. 181.

szerűségére következtethetünk a kiadások számából. A magyar szakirodalom a *Balsamom* nyolc fennmaradt kiadását említi, melyek a következők: 1648 Leiden, 1669 Sárospatak, 1671 Kolozsvár⁴⁴, 1737, 1738, 1740, 1747, 1763 Debrecen⁴⁵. A Debreceni Református Kollégium könyvtárában található ezenfelül egy eddig még nem közölt kiadás, amit Pozsonyban nyomtattak 1790-ben.

Láthatjuk, hogy a nyomdák az ország különböző pontjain találhatók, ugyanakkor a szegedi művelődés- és olvasmánytörténeti kutatócsoport által megjelentetett *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* és a *Kárpát-medence koraiúj kori Könyvtárai* sorozatok köteteiből azt is megtudhatjuk, hogy a *Balsamom* példányait Erdélytől a Felvidékig bizonyíthatóan több könyvtárban őrizték: Bethlen Kata könyvtárában mind az 1671-es kolozsvári, mind az 1738-as debreceni kiadásból volt egy példány.⁴⁶ Wiszt Gáspár kassai könyvkötő raktárának 1714. július 17-én összeállított katalógusában a *Balsamom* két példánya szerepel, azt azonban nem tudni, hogy melyik kiadásról van szó.⁴⁷ Megtalálható volt a kötet Komáromy József Kolozsvárról Sárospatakra vitt javai között is, de sajnos ebben az esetben sem derül ki, hogy melyik kiadás.⁴⁸ A szegedi kutatócsoport által eddig feldolgozott jelentős mennyiségű korabeli könyvjegyzék a közeljövőben *A Kárpát-Medence olvasmányműveltsége (1526–1750)* címmel interneten is hozzáférhető

⁴⁴ Gálos Rezső említést tesz még egy olyan 1671-es kiadásról is, amelynek ma egyetlen példánya sem ismert. L. GÁLOS Rezső: *Szokolyai István*, ItK, 20. 1910. 190.

⁴⁵ A debreceni nyomda fennmaradt számadásainak köszönhetően jól nyomon követhető, hogy az ott nyomtatott öt kiadás milyen példányszámban jelent meg és kötetenként mennyibe került: 1737: 513 db., ár: 3kr.; 1738: 1000 db., ár: 3kr.; 1740: 2000 db., ár: 3kr.; 1747: 3000 db., ár: 3kr.; 1763: 3000 db., ár: 3kr. L. BENDA Kálmán – IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Budapest, 1961. 343–351.

⁴⁶ *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, kiad. DEÉ NAGY Anikó – MONOK István – SIMON Melinda – SZABÓ Ágnes, Szeged, 1997. (A Kárpát-medence koraiúj kori Könyvtárai 2), 96, Nr. 376, 377.

⁴⁷ *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, kiad. FARKAS Gábor – GÁCSI Hedvig – KEVEHÁZI Katalin – LÁZÁR István Dávid – MONOK István – NÉMETH Noémi, Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15), 77.

⁴⁸ *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, kiad. MONOK István – NÉMETH Noémi – TONK Sándor, Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2), 14.

lesz, s ennek segítségével a jelenleginél jóval pontosabb képet kapunk majd olvasóközönségről és a kötet elterjedéséről a korabeli Magyarországon és Erdélyben.⁴⁹

Szokolyai fordításának népszerűségét természetesen nem lehet a 17. század egyik sikertörténetéhez, a Medgyesi Pál tolmácsolásában „népkönyvvé” vált Lewis Bayly-féle *The Practice of Piety*hez hasonlítani. Ám abból kiindulva, hogy egy Magyarországon ismeretlen holland munka átültetéséről van szó, amit ráadásul másfél évszázadon keresztül az ország különböző pontján található nyomdában kiadásra érdemesnek tartottak, nem kis teljesítmény.

II.2.2. Szerkezeti és tartalmi sajátosságok

Az *Een balsem voor een siecke ziele* és magyar fordításának párhuzamos vizsgálatához az 1644-es hoorni, valamint az 1669-es sárospataki kiadást vettem alapul. Mindkét munka egy ószövetségi idézettel – Jób 33; 15, 16 stb. – kezdődik. Egyedüli eltérés, hogy Szokolyai nem fordítja le az alábbi utolsó bekezdést: „Ímé, mindezt kétszer, háromszor cselekszi Isten az emberrel, hogy megmentse lelkét a sírba szállástól, és egész valóm a világosságot nézi.”⁵⁰ Ezt követi a mű fő része a *Lelki Balsamom (Balsem voor een Siecke Ziele)*, mely a szerző beteg és szenvedő olvasók vigasztalására írott elmélkedéseit tartalmazza. Az itt megkezdett gondolatmenet folytatódik a *Más könyörgés (Een ander Ghebedt)* című részben. Az elmélkedéseket a holland forrásmunkában Pál Apostolnak az Efézeus-beliekhez írott 6. leveléből, valamint Origenestől, Augustinustól és Ambrosiustól származó idézetek zárják. Ez utóbbiak jelenléte nem meglepő, ugyanis Spranckhuysen előszeretettel szőtt be munkáiba az egyházatyák műveiből.⁵¹ Szokolyai az Ambrosius-idézet kivételével mindegyiket átveszi. A legszembetűnőbb szerkezeti sajátosságot kétségtelenül a kötet végén található könyörgések: *Könyörgés a kétségbeesés ellen, Beteg embernek könyörgése, Könyörgés e világnak megutálásáért*, valamint *A halállal tusakodó ember körül forgolódnak könyörgések* jelentik, melyek egyedül a magyar fordításban olvashatók.

⁴⁹ L. <http://www.bibl.u-szeged.hu/eruditio/>.

⁵⁰ *Szent Biblia*, ford. KÁROLI Gáspár, Magyar Bibliatanács, Budapest, 1990. 545.

⁵¹ LEURDIJK: *Dionysius Spranckhuysen...*, i. m., 36, 40.

Ez idáig mindössze három olyan publikáció látott napvilágot, mely nem csupán Szokolyai személyével és a *Balsamom* kiadásával foglalkozott, hanem más szempontokra is kitért. Harsányi István az 1648-as leideni kiadás ajánlólevelében található, Ovidius *Remedium amoris*ából származó idézet

Principiis obsta, sero medicina paratur.
Cum mala per longas invaluere moras.

A' nyavalyák elein vigyázz: mert többire
késő Gyogyitnod magadat, ki-területek
után.

magyar fordításának disztichonjait említi.⁵² Incze Gábor a 17. századi imádkozásra vonatkozó nézetek – Szokolyai esetében a kötött és leírt imádság – szemléltetésére ragad ki részeket a munkából.⁵³ A holland forrásmunka és a *Balsamom* egybevetésére az előző két szerzőhöz hasonlóan ugyan Gálos Rezső sem vállalkozott, ám tanulmányában fontos megjegyzéseket tesz a Szokolyai fordításának nyelvezetével kapcsolatban: „[...] még Pázmány századában is feltűnik fordításának erőteljes, mégis majdnem ritmusos nyelvezete. Körmondatainak mesterkélt egymásutánjából kiérezzük a szókötések erejét: A' felhök a' levegő-égben nagy ropogásokkal repesnek, zúgván, harsogván, lángot és tüzet okádoznak és hirtelenséggel meg-hasadván olly rettenetes dördüléseket tésznek, mint az erős ágyúk a meg-szállott vár alatt [...]”⁵⁴

A szövegek egybevetése után látható a terjedelmi különbség; Szokolyai fordítása hosszabb mint a holland forrásmunka és nem csupán a mű végére betoldott négy könyörgés miatt. Fontos szerepet játszik ebben egyfelől a holland nyelv, melynek tömörsége nehéz feladat elé állítja a magyar fordítót. Részben ez eredményezi a Gálos-idézetben is olvasható körmondatot, amihez több hasonló található a magyar szövegben. Megfigyelhető továbbá, hogy Szokolyai – igaz csak néhány esetben – új mondatrészekkel, mondatokkal egészíti ki a Spranckhuysen által leírtakat. Feltehetőleg a bibliai locusok nagy száma is szerepet játszik abban, hogy a bővítések aránya a fordítás egészét tekintve nem túl nagy. Az alábbi példában

⁵² HARSÁNYI István: *Két újabb adalék a magyar időmértékes verselés történetéhez*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 36 1912. 485.

⁵³ INCZE Gábor: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931. 56–57, 59, 68, 69, 156.

⁵⁴ GÁLOS: *Szokolyai ...*, i. m., 192.

Szokolyai magyarul és latinul is idézi „az Orvos Doctoroknak ama’ Reguláját”, mely utóbbi Spranckhuysennél hiányzik. (Az eltéréseket dőlt betűk jelölik.)

En nékem azért most minden fel-tett szándékom ez, hogy én titeket ezekből a’ ti nyomorú-ságitokból meggyógyítsalak, a’ melyek, nehezek ugyan a’ ti testeiteknek és keservesek, de lelkeiteknek egészségesek és kedvesek, az Orvos Doctoroknak ama’ Regulájok szerint: *Quod est amarum in ore, sanum est in corde*: A’ mely orvosság a’ száznak keserű, az a’ első részeknek jóízű és egészséges. (25. lap)

Erőteljesebbé, hangsúlyosabbá teszik a szöveget az alábbi idézetekben betoldott részek:

A’ Christus Jesus ki az élő Istennek öröktől fogva való egy-gyetlen egy szerelmes fia, ennek a’ lelki hartznak sokkal mérgesebb tsatáival ostromoltattott, hogy sem mint ti, vagy akar melly *lelki sebekbenfetrengő* ember is. (13. lap)

De, mindazáltal meg-lát-hattyátok melly kemény *kereszteknek tsapdosásit* botsáta ő reá az Isten [...]. (10. lap)

Szokolyai a szószerinti fordítás híve, ezért nem meglepő, hogy a *Balsamom*, s az *Een balsem voor een siecke ziele* között tartalmilag csekély az eltérés. Gyakran egész oldalakat ültet át szöveghűen magyarrá:

Bizony semmi mints olyan szükséges mint a’ Békeseges türés: Mert ez által a’ harag megmértékeltetik, a’ békeség megtartatik, az egygyesség meg-marad, a’ nyelv meg-záboláztatik, az egye-

Mijn oogherck in allen desen is u te courageren in uwe benautheden, welcke wel verdrietigh vallen voor het vleesch: maer saligh zijn voor den geest: na den gemeynen Regel Bitter in den mont, is ’t herte gesont. (8. lap.)

Christus Iesus, de Eeuwighe, Eenighe, in veel-geliefde Sone Gods is veel harder in desen deele aen-getast als ghy of eenigh mensche. (5. lap)

Niet te min ghy kondt zien hoe hardt dat hy van God is getraceert [...]. (5. Lap)

Gewisselijck daer en is niet noodiger als verdraeghsaemheydt: Want daerdoor wordt de Toorn ghematighet, de vrede bewaert, de zinnen by een ghehouden, de thonghe bedwonghen, de brandt van

netlenségnek tüze el-óltatik, minden fogyatkozás el-fedeztetik, minden jó dolog nevelkedik. A' Békeséges türés az embert, a' méltatlanságok szenvedésének idején alázatossá teszi, a' szitkoknak viszzá torlásában okossá, minden bosszúságoknak el-viselésében nagy türhetövé. (177. Lap)

Ennek ellenére találhatók olyan szövegrészek, melyek Szokolyai tolmácsolásban eltérnek a holland forrásmunkában leírtaktól:

A' mi lelki sebeinknek gyakorta való tekintélese és érzése, *ollian, mint az eleven állatok nyelvén való börötske, melly az egész szájat étek kívánásra serkengeti*: mert ez a' mi lelki fogyatkoztságinknak gyakor vizsgálása, nagyobb áhitatosságot indit mi bennünk az Isten igéjének halgatására, és a' mi lelkünk ismérési tsendességének éhezésere és szomjuhozá-sára, melly ahitatos kívánásunkat az Isten elvégre bétölti, Idvezitönknek amaz igéreti szerént. (Matth. 5.v.7.). (130–131. lap)

twist uyt-ghelescht, alle quael ghedempt, alle goet ghevordert. Verdraeghsaemheyt maect den mensche in voorspoet ootmoedigh, in teghenspoet kloeckmoedigh ende in alle injurien, lasteringen bespottigen sachtmoedigh. (40. lap)

't Ghesicht en gevoelen van ons ghebreck is als een Wet-steen om onsen appetijt op te scherpen en ons aen te prickelen om met groter aendacht te letten op Gods woordt te snacken nae den vrede der Conscientie, welcken appetijt God de Heere eyndelijc verghenoeght: Zaligh zijn se, die hongeren en dorsten na de gerechtigheyt, seyt Christus, Mat. 5.6. want sy sullen versadight worden. (30. lap)

Szokolyai alábbi „állat-hasonlata”: A' mi lelki sebeinknek gyakorta való tekintélese és érzése, *ollian, mint az eleven állatok nyelvén való börötske, melly az egész szájat étek kívánásra serkengeti*” a holland munkából hiányzik. Spranckhuysen a lelki fogyatékoságaink feletti gyakori elmélkedést ezzel szemben olyan fenőkőhöz (wet-steen) hasonlítja, mely étvágyunkat gerjeszti, azaz szószerint élesíti (om onsen appetijt op te scherpen).

III. Összegzés

Szokolyai Anderko István 1646-ban indult Hollandiába, hogy patrónusa, Némethi János anyagi támogatásával a franekeri, a groningeri és a leideni egyetemen teológiai tanulmányokat folytasson. Az egykori debreceni diák peregrinusaink azon kis csoportjához tartozott, melynek tagjai megszerzett nyelvismeretüket nem csupán házigazdáikkal való társalgásra, hanem holland nyelvű munkák magyarra fordítására használták.

A Szokolyai-féle *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom* holland forrásmunkája maga is fordítás. A delfti lelkész Dionysius Spranckhuysen egy angol puritán könyvet ültetett át anyanyelvére. Nem elszigetelt jelenségről van szó, hiszen a fordítások alapjául szolgáló holland könyvek jelentős részéről elmondható ugyanez.⁵⁵ Valószínűleg a franekeri Johannes Cloppenburg hatásának köszönhető, hogy Szokolyai Spranckhuysen munkáját találta fordításra érdemesnek. Fordítástechnikájával kapcsolatban megállapítható egyrészt a filológiai pontosságra való törekvés. Megadja, hogy mely szerző munkájának, melyik kiadását ülteti át magyarra, néhány kivételtől eltekintve szöveghűen fordít, ugyanakkor az általa betoldott négy könyörgés az eredeti szöveget feldúsító átdolgozásra példa. Szokolyai fordítása hosszabb mint a holland forrásmunka, ami a bővítések mellett magyarázható azzal is, hogy „a „magyar bővebb szókkal” él, mint sok idegen nyelv.”⁵⁶ A fordítás nyelvezete fontos szerepet játszott abban, hogy a *Balsamom* 1648 és 1790 között kilencszer került kiadásra.

⁵⁵ Említhetjük többek között Szokolyai másik fordítását *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből egybe-szedezett áhitatos könyörgéseket* vagy Diószegi Kis István *Lelki Fegyver, Avagy a Hétnek minden Napjaira rendeltetett Reggeli és Esteli Könyörgések és buzgó hálaadások*, 1666. s. 1. (az RMK I. ezt a kiadást nem közli) című munkáját, melyeket a hollandok eredetileg németből fordítottak.

⁵⁶ BARTÓK: *Sokkal magyarabbul...*, i. m., 1998. 293.

PÉTER EREDICS

Über das Leben und die Übersetzungen von István Szokolyai Anderko

Der Dreißigjährige Krieg hat den ungarischen Studenten die Möglichkeit genommen in Heidelberg studieren zu können. Danach begannen sie immer mehr Interesse an die Niederlande zu nehmen. Ihre Vorläufer sind schon im Jahre 1623 in Franeker, beziehungsweise in Leiden angekommen, und einige Jahre später auch an den Universitäten Groningen, Utrecht, Harderwijk, sogar an den Athenäums Deventer und Amsterdam. Danach war die Anwesenheit unserer Studenten in den Niederlanden bis zum Ende des 18. Jahrhunderts ununterbrochen. Diese intensiven kulturellen Beziehungen von mehreren hundert Jahren haben natürlich ihre Spuren hinterlassen. Denkmäler der ruhmreichen Vergangenheit sind in Form von Disputationen, Orationen, Auktionskatalogen, Briefen, Album amicorum, Übersetzungen usw. in zahlreichen Bibliotheken und Archiven von Oxford bis Klausenburg, von Leiden bis Sárospatak aufbewahrt. Aus diesem riesigen Nachlaß möchten wir in diesem Aufsatz in erster Linie den Büchern, die die „Peregrini“ aus dem Niederländischen ins Ungarische übersetzt haben, Aufmerksamkeit schenken. Während nämlich über Tagebücher, Briefe und akademische Druckwerke unserer Studenten sowohl in Ungarn als auch in den Niederlanden mehrere Publikationen erschienen sind, hat noch niemand – abgesehen von einigen Versuchen zu Anfang des vorigen Jahrhunderts – die Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische untersucht.

Eine der ersten Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische, die man heutzutage noch lesen kann, finden wir im dritten Teil der bekannten ungarischen Bibliographie *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (Alte Ungarische Drucke). Im Jahre 1648 ist in Leiden das nächste Buch erschienen: *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom*, (Balsam für eine kranke Seele). Der Übersetzer ist István Szokolyai Anderko.

Nachdem er sein Studium in Debrecen abgeschlossen hatte, begann Szokolyai 1646 seine dreijährige Peregrination in den Niederlanden. Während seines Studienaufenthaltes besuchte er die Universitäten Franeker, Groningen, beziehungsweise Leiden und verteidigte als *Respondens* Thesen bei Johannes Cloppenburg (1592–1652), Fridericus Spanhemius senior (1600–1649), Constantinus L'Empereur ab Opwyck (1591–1648) und Jacobus Triglandius (1583–1654). In Leiden übersetzte er Dionysius Spranckhuysens *Een balsem voor een siecke ziele*. Szokolyai's *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom* war in Ungarn populär. Zwischen 1648 und 1790 wurde es neunmal ausgegeben. Dank der Veröffentlichungen der Szegediner Forschungsgruppe für die Erforschung der Lesekultur in der frühen Neuzeit wissen wir, dass Exemplare dieser Übersetzung ehemals von Siebenbürgen bis Oberungarn in vielen Bibliotheken zu finden waren.

DISPUTATIO THEOLOGICA

DE

Perseverantia Sanctorum

QVAM,

Fayente Deo Opt. Max.

SVB PRÆSIDIO

Reverendi, Clarissimi, Doctissimi que Viri,

D. FRIDERICI SPANHEMII, S. S. Theol.

Doct. ejusdemq; Faculratis in Illustr. Acad. Lugd-Bar.

Professoris longè celeberrimi, Eccl. Gall.

Past. vigilantissimi, disertissimi,

Publico examini subjicit

STEPHANVS A. SZOKOLYVS, Ungarus.

Ad diem 7 Maij: laborisque solitis.

LVGDVNI BATAVORVM,

Ex Officinâ BONAVENTURÆ & ABRAHAMÆ

ELSEVIR. Academ. Typograph.

MDCCXLVIII,

Szokolyai *De perseverantia sanctorum* című disputációjának címlapja

SEBESTYÉN ATTILA

**HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS A HALOTTI BÚCSÚZTATÓ
VERSEKBEN****Debreceni kollégiumi kéziratok költészete (1736–1800)*

„a fejlődésben nincs merev törés az egyes korszakok között, s a fejlődés fonalát sokkal több szálból fonja az idő rokkája, semhogy valamennyit egyszerre válthatná fel újjal, mi okvetlenül szakadást jelentene” (HORVÁTH János: A magyar irodalom fejlődéstörténete, Bp., 1980, 171.).

Mely tropusok, motívumok, szóhasználatok jelenítik meg egy-egy korszakban az általános nézeteket? Hogyan változnak időről időre ezek az önértelmezési képletetek, s milyen állandóságok figyelhetők meg? Szükséges a képhasználatok történeti különbségeire kitérni, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a régi magyar irodalom képhasználati szokásai miképpen sugározzák ki hatástörténeti energiájukat a későbbi költészetnyelvek felé. Az imitatio naturae-elven alapuló, vallásos szemléletű irodalmiság és a közvetlenség, a benső kifejezésére törekvő költészet közti viszony felderítéséhez sok eredményt rejtgető területet kínál a halállal foglalkozó irodalom. Ez a témakör mindig is foglalkoztatta a költészetet. Az évezredek alatt kialakuló toposztárat olyan művészet jelenítette meg, mely művészet kereteit „az imitatio esztétikai kategóriája”¹ jelölte ki. A 18. század végén azonban felértékelődnek a *szümpathia* és az *organikusság* fogalmi, a benső kifejezésének célja. A váltás ellenére a halál-tematika a költészet egyik legfőbb témája maradt. Mindez nem véletlen, hiszen az evilági és túlvilági boldogsággal való foglalkozás a legfelkavaróbb, az ember teljes

* A szöveg eredetileg TDK-dolgozatnak készült. Köszönöm témavezető tanárom, Oláh Szabolcs folyamatos segítségét.

¹ A kifejezést Bán Imrétől kölcsönözöm. Az *imitatio*-elvet érvényesítő irodalmisághoz l. BÁN Imre: *Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája*, in: B. I., *Költők, eszmék, korszakok, vál. és szerk. Bitskey István, Debrecen, KLTE 1997.* (Csokonai Könyvtár 11), 23–44.; B. I., *Néhány gondolat az imitatio elméletéről*, in: i. m. 45–64.

valóját megrázó, tehát a *passiones* képzetköréhez szorosan kapcsolódó költői tárgy. Az irodalmiság a 18. század utolsó harmadában váltáshoz érkezett, melynek következtében – a Csokonairól szóló Toldy Ferencet idézve – a költészet „a természet holt képeit szellemi jelentéssel és léttel ruházza fel, mi már oly belátást tanúsított a költészet lényegébe, mellyel [Csokonai – S. A.] tanítói nem bírtak”². Vajon milyen keretek között érvényes ez a korszakhatár? Megvizsgálandó, hogy mindenféle költészet-történeti anyag alátámasztja-e ezt a kijelölést.

I.

2000. július havában a Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtárában végeztem kutatói munkát. A 18. század közepétől a 19. század első évtizedéig terjedő időszak kéziratos kollégiumi költészetét illetően. A *Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kéziratkatalógusa (1850 előtt)*³ útmutatása alapján tizenhárom kötetet vizsgáltam át. Közülük nem mindegyik szerepel a legfontosabb szakirodalmi kötetek, azaz O. Nagy Gábor, illetve a Bán Imre – Julow Viktor szerzőpáros könyvének bibliográfiájában.⁴ S mivel a szakirodalom által ismert egyes kötetekből is csak egy-két szöveg került publikálásra, esetünkben *elfelejtett*, teljesen még ki nem aknázott kéziratos költészeti anyagról beszélhetünk. A következőkben a tizenhárom kötet leírását adom – poétikai, metrikai, művelődéstörténeti vonatkozások kapcsán. E kéziratos szövegek nyomtatott kiadásaira, ha egyáltalán vannak, utalást teszek és némely esetben filológiai pontosítással is élek. A gyűjtemények sorrendjét az O. Nagy, Stoll, Bán–Julow által feltételezett, vagy az előzők lapuk szerinti keletkezési idejük alapján alakítottam ki.⁵

² TOLDY Ferenc: *A magyar költészet története. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*, szöveget gondozta Szalai Anna. Bp., 1987. 312.

³ Szerk. FEKETE Csaba, SZABÓ Botond, Bp., 1979.

⁴ O. NAGY Gábor: *Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában*, 1942. A kötet szerzője az R 607/44, R 702/ff, R 1025, R 2735, R 2762, R 2763 jelzetűt nem említi. *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, szerk. BÁN Imre – JULOW Viktor, Bp., 1964. A kötet szerkesztői az R 607/44, R 671, R 702/aa, R 702/ff, R 1025, R 2735, R 2762, R 2763 jelzetű köteteket nem tüntetik fel bibliográfiájukban.

⁵ Az adott gyűjtemény címe után közlöm annak kollégiumi könyvtári jelzetét. Ha szerepel O. Nagy Gábor listáján, akkor „O. Nagy” plusz római számmal jelzem. „S” plusz

Beregszászi Tóth Péter gyűjteménye – R 670, O. Nagy XXXIV., S 197. – 1736–1738.

Az előzéklapon: „Scripsit Petrus Toth de Beregszász”, „1736”, „Ex libris Stephani B. Toth”, „Beregszászi Pál rajztanár hagyatékából”. Tartalma főleg latin és magyar, többnyire vallásos tárgyú, ismeretlen szerzőségű szövegekből áll. Stoll Béla szerint ezek közül néhány még 17. századi származású.⁶ A verses formájúak között (még) sok a négyesímű tizenkettesben írt. Ilyen az „*Itt fekszik Gilányi Gergely nemzetes úr...*” kezdetű szöveg: „Néked ki ezt látod életed úgy foljon / A meg törött nád szál nállad ne romoljon / Tégy jól még Urban vagy lelked készen áljon / Tüled ez meg hóltra ilyen áldás száljon” (4. f.). Ugyanakkor már megjelennek az összetettebb formák: tizenegyes sorok aabbcc rímszerkezettel; 8a8a7b7b [„Soha jót itt nem tehetek / magamtól rá nem mehetek / mert bűnöm minden felöll / ösztönös kívül s belüll” (22. f.); az ababccdd szerkezet [„Hitben sőt éltet találjon / Hitébül annak igaz él. / Mert az Ádám rongyos / Igazságból majd kikél / Nem lesz többé toronyos / Én is csak azt kívánom / Mint gonoszt majd ki hányom / Ha amiben dicsekedhetem / Jesus kit így merhetem” (19. f.)]; nyolcas sorok aabbcdddee rímekkel és egy refrénnel. A verseknél szinte mindenhol ott szerepel még a nóta-jelzet. O. Nagy Gábor szerint ez a kötet „a gyűjtemény-írás kezdeteit mutató és a felvilágosodás korát megelőző diák-irodalmisság értékes forrása”⁷. Többek között találós kérdéseket; köszöntőket; búcsúztatókat; „monumentum” / „epitaphium” / „locus insignium” feliratú, valamint könyörgő és dicséző szövegeket tartalmaz. Általában is elmondható a kötetekről, hogy a késő-barokk iskolai poétikák tanrendszerét és tudásanyagát követik. Rendre megtaláljuk azokat az alkalmi megszólalási módokat és műfajokat, amelyeket Bán Imre Losontzi István poétikáját elemezve mutat be.⁸ Tanulmányában Bán Imre arról is értekezik, hogy sem Csokonai, sem a körülötte kialakuló (mesterkedő) költészet nem volna elképzelhető a késő-barokk

ab számmal pedig arra a jelzetre hivatkozom, mellyel az adott kötet a STOLL Béla által összeállított, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)* című kötetben (Bp., 1963.) szerepel. Legvégül közlöm a feltételezhető keletkezési időt.

⁶ STOLL: i. m. 128.

⁷ O. NAGY Gábor: i. m. 84.

⁸ Vö. BÁN Imre: *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet*, in: B. I., *Eszmék és stílusok*, Bp., 1976, 215–228. Különösképpen: 217.

poétikák hagyománya nélkül.⁹ További, itt fel nem vállalható kutatási téma lehet, hogy a szóban forgó poétikai tudásanyag feltárásának céljából megnézzük az ugyancsak a Kollégiumban összeírt kéziratos praeceptum-műveket, poétikai és retorikai diákjegyzeteket.¹⁰ Ebből a kötetből kiemelhetők a következők: „Énekek Énekének Könyve Versekre szedegetve”; „*Suspirium Emissum*”; „*De septem Jesu vulneribus*”; „*De miraculis septe mortem jesu celebritis*”; „*E világnak amitó gyönyörűségein csemegélő és a Fő végrül elfelejtkezett ifjúi jázzadozóelmének az Hivalkodásának párnájáru fel serkentő trombitája, melly a Bölts Salamon Pradikátori Könyvének tizenkettődik részit magyar ritmusokban fojdogálja*”; „*A vén ember éneke*”; „*Az igaz keresztényi szeretetnek az idvezítő Jesus Példái tanítása szerént való magyarázattya Luc 10:37*”; „*Vatum Poenitentiale*”; „*Reggeli Könyörgő Ének*”; „*Estvéli Könyörgő Ének*”; a végén pedig tizenegy „oratio” szerepel.

Szilágyi Sámuel énekeskönyve – R 607/44, O. Nagy Gábornál nem szerepel, S 284. – 1766-1799.

Nem szerepel a Bán Imre és Julow Viktor által összeállított forráslistáján sem.

Vallásos versek, melyek jórészt Szilágyi Sámuel fordításai. A szóban forgó Szilágyi Sámuel az ifjabbik, azaz annak a Szilágyi Sámuel szuperintendensnek a fia, akit Kazinczy óta „az időmértékes verselés úttörőjeként” ismer el a szakirodalom. Ez a gyűjtemény azért is megkívánhatja a vele való foglalkozást, mert ebben őrződött meg a teológiát is tanító Varjas Jánosnak egy igen jelentős műve. Ez pedig amellet, hogy egy évtizeddel korábbi az eddig legkorábbinak tartott rimes anapsztusokban írt Földiversnél, „nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a debreceni költőknek – Csokonainak, Fazekasnak, de magának Földinek is – formaművészete nem valami légtüres térben alakult ki”.¹¹ Itt már többször szerepelnek a

⁹ Vö. i. m. 225–228.

¹⁰ Ilyen például az R 2791-jelzetű, „*Artis poeticae elementa*” című kötet 1797-ből. A retorikai-poétikai tudás feltárásában alapvető segítséget nyújthat – többek között – Tóth Sándor munkája (*A latin humanitás poétikája. A studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig*, Szeged, 1998.).

¹¹ SZILÁGYI Ferenc: „*Köszikla lehetne szívem bár...*” – *Varjas János rimes anapsztusai 1770-ből s Csokonai diákpoézisa*, in: Sz. F.: „*Az Ész világa mellett...*”, Bp., 1998. 47.

kilences, nyolcas sorok, a keresztrímek, sőt az ababccdd szerkezet. Álljon itt példaként néhány vers címe: „Ének a világ mulandó és változandó voltáról”; „Más Ének melyben a' Lélek a' Testtel beszél e' világi életnek terhes voltáról 's reá e' világnak el hagyására”; „Edj [...] (?) alatt el faradott Léleknek a' Jéussal való beszélgetés”; „Krisztus hét szavairól, mellyeket a Kereszt-fán mondott”; „Beteg Ember Éneke”; „A Kísértések között lévő Léleknek Panaszolkodási és a' Jésus által való megvigasztalási”; „Hálaadó Ének a' Krisztus Szenvedéséért és Haláláért”, „Néhai Gróf Úrfi Rhédey Ferentz Epitafioma – Varjas János”; „Az Istennek hozzánk való Szerelméről solo ének”.

Szentgyörgyi József gyűjteménye – R 702/ff, Nem szerepel O. Nagy Gábornál, S 333. – 1779.

Bán Imre és Julow Viktor által összeállított forrás-listáján sem szerepel.

Előzéklapon: „Versus varii a Josepho Szent Györgyi. Ab Anno 1779.” Itt is sok az olyan mű, melynek címe, műformája, műfaja, témája, beszédhelyzete arról tanúskodik, hogy kollégista szerzője tanulta, elmélyülten ismerte a késő-barokk poétikák tananyagát. Számtalan alkalmi vers: névnap- és lakodalmi köszöntők, halotti búcsúztatók stb. Karácsonyi, pünkösd-i versek. „Propositio”-s és *bölcselkedő* versek. Utóbbira példa: „Hiába való szépség”; „Minden mulandó”; „Fösvénységről”; „A kegyetlen szépségről”; „Érköltsök regulája” stb. Olvasható itt még „Komédia. A' mester emberekről. Oskolában tanult Gyermek tanátskozása” című alkotás is. S vannak egyéb, a legkülönbözőbb műfajú versek is, ezek között jó néhány latin. *Szél Gáspár versei*; „Aliud Genotaphium – D. Gabr. Bátori”; „Relánd Adorján Galateája”; „Lusus Poeticus in quo, Flebile suum exilium Toga, et pileus Vestes, dum stare licuit Studiosorum Debretziensium At anno 1774 d. 6a Maji rude donatae Elegiaco Carmine deplorant”; „Németi Pál halálára való halotti versek”; „M. G. Széki Teleky Domokos úrfinak betegségéről – Horváth Ádám”. Innen kiadásra került: „Declamatio in examine dicenda” (kiad. SALÁNKI József, Debr. Szle 1929, 250-251.)¹²

¹² L. STOLL: i. m. 187.

Nagy István gyűjteménye – R 667, O. Nagy II., S 347. – 1782–1796.

Ebben is sok latin nyelvű versezet szerepel. Vallásos énekek, „cantio”-k és világi énekek, tárgyukat tekintve: találós kérdések. Szép számmal van itt halotti búcsúztató, köztük Fodor Gerzsonnak, Varjas János halálára írott versezete, lakodalmi és névnapra köszöntő, szerelmi költemény, sőt egy-két „oratio” is. Ezen kívül „*Szivos Jánosnak B. Bőszörményi Nótáriusnak egy Kaputzimusról írott versei*”; „*Versbeszedett geographia*”; „*Comoedia de artibus*” (kiad. BERNÁTH Lajos, *Protestáns iskoladramák*, Bp., 1903, 241–248.)¹³; „*Tragoedia occasione Valedictionis Poetarum a Praec. Publ. Sam: Szilágyi producta*” (kiad. BERNÁTH L., i. m. 249–262. Ezekon kívül kiadásra került: „*Versus de Jejunió ...*” című alkotás (kiad. *Debrecen a régi magyar irodalomban [Magyar irodalmi ritkaságok 58.]* 108–109.); „*Dési István lakodalmának alkalmatosságával ...*” (kiad. BÁN–JULOW, i. m. 21–22.)

Szilágyi Mihály énekeskönyve – R 671, O. Nagy XXXVII., S 388. – 1789.

A Bán Imre- és Julow Viktor-féle kötetben nem szerepel.

Előzéklapon: „Halotti énekek és Corneliusbol Phrasisok.” „Habet hunc librum Michael Szilágyi ab Anno 1789dik 17dik Januar.”

A könyv „első harmada valószínűleg a kollégiumi kántus által előadott temetési énekek szövegeit tartalmazza”¹⁴. Itt említjük meg, hogy a kéziratossal kötéssel foglalkozó további kutatásoknak érdemes lenne bevonni vizsgálataiba a kántusról, a kollégiumi éneklésről szóló adatokat.¹⁵ A gyűjtemény szinte kizárólag vallásos, azon belül is halotti énekeket, imákat tartalmaz: „*Már odatérek honnan testem vettem...*”; „*Már búcsút veszek tőled álnok hamis világ...*”; „*Isten neve féltői valakik lehetnek kopersóm szemlélői...*”; „*Ez a világ miolta fenn áll...*”; „*Szép dicséret Jézus művéről;*” „*Szép dolog gyönyörűséges az Úrnak énekelni...*”. A legtöbb

¹³ L. uo. 196.

¹⁴ O. NAGY G.: i. m. 85.

¹⁵ Az ehhez szükséges források, íme néhány: NAGY Sándor: *A Debreceni Református Főiskolai Énekkar (Kántus). 1739–1938*, Hajdúhadház, 1938.; CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Maróthi György és a kollégiumi zene*, Bp., 1978.; FEKETE Csaba: *A kollégiumi énekkar történetének rövid áttekintése*, in: *A Debreceni Református Kollégium története, a kötet főszerkesztője KOCSIS Elemér, szerk. BARCZA József*, Bp., 1988. 753–775.

verses szöveg a sorvégek meg nem tartásával lett lemásolva. Egy-egy Cornelius- és Themistoclis-fordítás is beválogatásra került. Ezekon kívül egy, „*A lovak betegségéről*” című és egy, „*Az Égről*” című verses mű is szerepel.

Halotti búcsúztatók – R 702/aa, O. Nagy XL., S 424. – 1795–1800.

A Bán Imre és Julow Viktor által összeállított kötet listáján nem szerepel.

A búcsúztatók és epitaphiumok között vannak latin nyelvűek is. Szerepel még itt két lakodalmi köszöntő. „A kéziratos könyv valószínűleg már nem diáké, hanem református kántoré vagy papé lehetett. Azokat a halotti búcsúztatókat gyűjtötte benne össze tulajdonosa, melyeket vagy ő maga írt, vagy megtetszettek neki, vagy pedig előkelő temetéseken hangoztak el. Csokonai egyik halotti búcsúztatójának egyetlen ismert lelőhelye e kézirat.”¹⁶ A szóban forgó alkotás a következő: „*T. N. Mihályfalvi István Ur Utolsó Tisztességére d. 29a Aug. 1794. Compos. Mich. Csokonai P. P.*” A megnevezett szerzők közül többen is a debreceni kollégium tagjai voltak: Sárvári Pál, Fodor Gerzson, Nagy István, Kovács József. Érdemes megjegyezni, hogy ez a Háló Kovács József, Csokonai „poézisoktatója” nem azonos a dunántúli „rím-kovács” Csokonai-epigonnal, a *pátkai* Kovács Józseffel. (Az előbbi „a Kollégiumban tanult, majd ugyanott praeceptor, Csokonainak is osztálytanítója, utóbb nagykőrösi és kiskunhalasi lelkész”.¹⁷) Ennek ellenére a szakirodalom mégis összetévesztette őket¹⁸. „Háló Kovács irodalomtörténeti sorsa az volt, hogy szinte napjainkig összetévesztették a dunántúli »rím-kovács« Csokonai-epigonnal, ama pátkai Kovács Józseffel, s a valóban tőle származó verseket, amelyeknek nagy része kéziratban található, nem tárták fel.” Szilágyi egyik lábjegyzetében ennek példaként hozza Mezei Márta monográfiájának¹⁹ egy helyét – persze csak ha jól értelmezem. Ő Mezei könyvének 148–149. oldalaira utal. A 149-en ez olvasható: „Kovács főként szerelmes dalokat ír [...] játékosága, túlfűtöttsége, erotikus színezete az elődök közül Amadét, kortársai közül Csokonait idézi. Úgy tartják, Csokonai tőle tanulta a tiszta rím kedvelését, ő azonban ment maradt Kovács öncélú játékosságától. *Az*

¹⁶ O. NAGY G.: i. m. 85–86.

¹⁷ BÁN – JULOW: i. m. 264.

¹⁸ Vö. SZILÁGYI Ferenc: i. m. 43.

¹⁹ MEZEI Márta: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., 1974.

is bizonyos, hogy Kováts munkái is többszörösen kapcsolódnak Csokonaihoz. Több verset is ír hozzá, majd róla, halála után. Sok hasonló témájú és hangvételi művük van [...]” [kiem.: S. A.]. Ezek a mondatok – legalább is ha jól értem – éppenséggel a Kovátsnál érzékelhető Csokonaihatásra hívják fel a figyelmet. Arról a hatásirányról lehet itt szó, melynek egyik bizonyítéka lehet a – későbbiekben említendő – R 449/m jelzetű gyűjtemény. Ez a könyv szinte csak a pátkai Kováts verseit tartalmazza (például: „Csokonai V. Mihályhoz írta K. J. mikor az Anacreoni Dallokat I[eg] először [me]g olvasta”). Mezei esetében a két Kovács összekeverése leginkább akkor észlelhető, amikor lábjegyzetben hivatkozik Kőváry Béla, *Csokonai költészeti tanítója* című írására.²⁰ S így tulajdonképpen eldönthetetlené válik, hogy Mezei egy megelőző vagy követő Kovácsot alkot meg narrációjában. (Talán annyit érdemes még itt megjegyeznünk, hogy ebben a félreértésben a névazonosság mellett a kéziratos gyűjteményeknek szövegeket cirkuláltató különös világa is szerepet játszhatott. Fodor Gerzson, *Fráter Sofia Kis Asszony' Utolsó Tisztességére* című búcsúztatóját már Juhász Béla közölte *Fodor Gerzson és Csokonai* című tanulmányához csatolva [in *Studia Litteraria*, 1963. 32–41.]

Zilahi János versgyűjteménye – R 1173, O. Nagy V., S 426. – 1795–1800.

Sokféle verses művet tartalmaz, legtöbbször a rokokó vonásai a jellemzőek: „*Mit csinál a Szeretet*”; „*A patyolat*”; „*A rövid Nap 's hosszú Éjj*”; „*A feredés*”; „*A háborús zivatar*”; „*A szépek szépe*”; „*A hives Este*”; „*Egy hajadon fővel a holtaknak hideg tartományában által vitetett gyenge hajadon 60 esztendősz szűznek halálán való kesergés és gyászolás végett iratott temetési versek*”²¹; „*A magyar Gavar*”; „*A cigányok eredete*”; „*Batrachomyomachia*”; „*Hajnali dall*”; „*Egy Szüz Apátza panasz*”; „*A Szathmár Vármegyei Insurgens Sereghez 1800. D. 5. Dec.*”; „*Szivos János Versei*”; „*Szalatson első Esztendei Rectorságomban a' Búzám elfogyván, Ezeket a' verseket irtam egy Uri embernek 795 d. 21.*

²⁰ I. m. 148.

²¹ Ez az alkotás egyébiránt Mátyási József szerzeménye: vö. BÁN Imre: *Debreceni diákirodalom a XVIII–XIX. század fordulóján*, in: BÁN – JULOW: i. m. 13. Ez az antológia közli is ezt a művet (uo. 83–90.). Sőt azt is megtudhatjuk innen, hogy a 18. században is megjelent nyomtatásban – *Mátyási József verseinek folytatása. Második darab*, Vác, 1798 (1. uo. 243.).

Maji” (Zilahi János). Kiadva: „*A' kecske és a' hajdu*” (kiad. *Debrecen a régi magyar irodalomban [Magyar irodalmi ritkaságok 58.]* 110–111.)²²; „*Tiszteli az Urat legkisebb szolgája ...*” (kiad. BÁN–JULOW, i. m. 27–28.); Hajnali dall (kiad. BÁN–JULOW, i. m. 82–83.); „*Ó, Világosságok Atya*” (Zilahi János) (kiad. BÁN–JULOW, i. m. 112–113.).

Finck énekeskönyv – R 2735, O. Nagy Gábornál nem szerepel, S 491. – 1800.

A Bán Imre- és Julow Viktor-féle kötetben sem szerepel.

Német, szlovák és magyar nyelvű költemények. Utóbbiak között van olyan, amelyik az hitgyakorlásra, tanulásra, munkára, mértékletességre, szülő tiszteletére tanít („*Az Istent félni kell mint Édes Atyánkat...*”). Vannak, melyek a bujaság, trágárság, irigység ellen szólnak. Szerepelnek még itt latin epigrammák, enigmák. Olvasható ezek mellett: „*A ki tsapott mester éneke*” Kováts Józseftől; „*Kesergés egy kedves feleség halálára*”; „*Egy hív férjnek felesége hazájába való hosszas mulatása miatt lett tünődése*”; „*A festett ortza*”; „*Egy poéta katonává lesz*” (szintén Kovácstól); „*Egy butszúzó Éneketse*”; „*Edgy Kedgyes Ének*”; „*A félelmes leányzó*”. Kiadva: „*Régi napok, régi napok ...*” (RMKT XVII. III, 382–383.).²³

Világi énekek – R 2762, O. Nagy Gábor jegyzékében nem szerepel, S 546. – 1800.

Ez a kötet sem szerepel a Bán Imre és Julow Viktor által szerkesztett kötet listáján.

Egy „Mutató Táblával” kezdődik ez a kötet. Itt található néhány későbbi bejegyzés, melyek szerint a könyv tartalmaz 2-2 Amade-, Ányos-, Csokonai-verset és 1-1 Faludi-, illetve Thaly-verset. A tartalom nagy részét 135 „nóta” alkotja, melyekhez már nem kapcsolnak nóta-jelzetet. Ezek túlnyomóan szerelmi tematikájúak, de akad egy-két *anekdotázó* vagy a hadakozást dicsérő versezet. Olvasható még itt egy, „*Kölcsey Ferentz Literatornak szóló refutatío*” című költemény. Ezután pedig né-

²² L. STOLL: i. m. 233.

²³ L. uo. 258.

hány magyar és latin alkalmi vers, leginkább epitaphium. Kiadva: „Isten megáldjon kedves barátom ...” (RMKT XVII. III, 512.).²⁴

Somosi Mihály gyűjteménye – R 817, O. Nagy X., S 599. – 1808.

Ez az egyik gyűjtemény, mely nagyrészt Csokonai-prózát és –verseket tartalmaz. Olvasható itt még egy prózai „*Lakadalmi játék*” (kiad. BERNÁTH Lajos, i. m. 263–291.; BÀN–JULOW, i. m. 48–80.); „*Csokonai Vitéz Mihály halálára*” Fazekastól; Csokonai latin nyelvű epitaphiuma; „*A' Barátság*” (kiad. OLÁH Gábor, ItK 1906, 103.)²⁵; „*Egy sírhalom felett*” (kiad. uo.); „*Tolvaj Isten*”; „*Virgilius Aeneása mellyet Blumauer németre travestalt, és Magyarra Szalkai Antal Úr által öltöztetett*”; „*Tsökmői Sárkány húzás*” (kiad. BÀN–JULOW, i. m. 106–110. A számos további kiadást l. uo. 249.); „*Ludas Matyi*”.

Wass Benjámín gyűjteménye – R 449/m, O. Nagy XI., S 609. – 1809.

Találóa írja O. Nagy Gábor, hogy ez egy „szinte teljesnek mondható Kováts-gyűjtemény”.²⁶ Amellett, hogy ezek a versek egyfajta rokokó-hagyományt dolgoznak fel, itt is megtalálhatók – mint ahogy jóformán mindegyik említett gyűjteményben – a hetes, a nyolcas sorok és a bonyolultabb rímszerkezetek („*Lantolgatásom közbe / 's a' dicső Liza meg fejem / Rózsa fürtje közzé selyem / Pántlikákat kötöz be / Míg szárnyas képzetim a' ti / Játéktoknak gondolati*” – abbacc). Ugyanígy a tizenegyes, a tizenkettes sorok és a páros rímek is („*Óh fekete vérű szívbeli kereszték / Bús mellyem üregébe még meddig lesztek / Vig életem derült delét tsűf lárvátok / Gyász vásznával már egészen bévonátok / Édes öröme termett éltetem virágja / Gyöngy létemet fene mérgetek rágja*” [35.]). A következő alkotások olvashatók ebben a gyűjteményben – a teljesség igénye nélkül: „*Egy kedves sírdomb felett kesergő Hazafi*”; „*A férje így kesergi*”; „*A ki tsapott oskolamester éneke*”; „*Jáztint virág*”; „*A' kopottabb Nemesekekhez*” (kiad. BÀN–JULOW, i. m. 95–97.); „*Csokonai V. Mihályhoz írta K. J. mikor az Anacreoni Dallokat [leg] először [me]g olvasta*”; „*Doctor Földi Halálára*”; „*Egy Leány Fürdése*”; „*T. T. Kováts József úr keresztvasai 's rablántzai közt így tiszteli [...] (?) Somogy vármegye fő*

²⁴ L. uo. 277.

²⁵ L. uo. 303.

²⁶ O. NAGY G.: i. m. 79.

notoriusát maga neve napján”; „*Daphne keserve*”; „*A' Rét*”; „*A' Cs. V. M. halálán való keserve*” (kiad. BÁN–JULOW, i. m. 98–100.); „*Egy zöldfa alatt*”; „*A parókás német*”; „*Nemzeti fohászzkodás*” (kiad. Kovács József versei, melyeket ... öszveszedett s kiadott Ferdős Dávid Pesten 1817.; BÁN–JULOW, i. m. 92–93.); „*Vig Dall*”; „*A' szép Lizához*”; „*Parnasszusi tűnődés*”; „*A poéták kötelelessége*”; „*Ária Szabó Mária Halálára*”; „*Vallástétel*”; „*A' hód-világ*”; „*Fanni földése*” (kiad. BÁN–JULOW, i. m. 93–95.) „*A' festett ortza*”; „*Alszik Fanni*”; „*A' magyar szépekhez*”; „*Kezdődik a tavasz*”; „*Egy fa alatt*”; „*A' Fehér Szekfü*”; „*Liza Halálának Képzése*”; „*Az Álom*”.

Versgyűjtemény – R 2763, O. Nagy Gábornál nem szerepel, S 621. – 1811.

A Bán Imre és Julow Viktor által összeállított kötet forrás-listáján sem található meg.

Alkalmi és egyéb versezetekből áll ez a kötet, mely tartalmaz műveket Csokonaitól, Kazinczytól, Kovács Józseftől, Gyöngyössi Jánostól, Beretzki Mártontól. Olvashatók itt „*Találó szók*”, „*A' méltóságos prof Rédei Lajos eö nagysága lakodalmi versei*”; „*Házasulandó személyeknek javallása*”; „*Eb a' ki meg házasodik*”; „*Szép dolog a hazáért meg halni*”; „*A' haldokló keresztyén*”; „*Hazafiúi panasz*” és „*A' szőlőtőhöz*” Kazinczytól; „*Az elragadtatás*”; „*A' poéták kötelelessége*”; „*Nemzeti fohászzkodás*”; „*Constantzinápoly*”; „*Véghútsú Amorhoz*”; „*A' szerelmes pásztor*”; „*Dido panasza*”; „*Napoleonhoz*”; „*Egy kedves sírdomb felett kesergő ...*”; „*Pézteli József úrnak halála után*”; „*Predicatio előtt mondandó könyörgés*”; „*Predicatio után mondandó könyörgés*”; „*A' pipához*”, „*A' tsendesség*”; „*Gróf Esterházi Ferentz úr halálának tisztelése*”.

Csokonai és kortársai versei – R 1025, O. Nagy Gábornál nem szerepel, S 646. – 1814.

A Bán Imre és Julow Viktor által összeállított könyvben sem szerepel. Prózai és verses szövegek is olvashatók itt. Csokonai, de főképp Kovács József versei ezek. Ezek mellett található itt néhány latin szöveg, „*chronosticon*”-ok az 1813-as és 1814-es esztendőkre, „*Néhai Nagyváradi Püspök, Kondé Miklós Úr emlékezetére epitaphium*” (kiad. BÁN–JULOW, i. m. 101–102.) „*oratio*”, s egyéb politikai-közéleti prózai szövegek, például a „*religiókról*”, a Martinovics-féle összeesküvésről,

például a „religiókról”, a Martinovics-féle összeesküvésről, vagy az 1790-i országgyűlésre vonatkozó prózai és verses szövegek.

II.

1. A dolgozat olvasójának feltűnő lesz majd, hogy a tizenhárom kötet közül a döntően világi-szerelmi tematikájúakat nem vonom be vizsgálódásaim körébe.²⁷ Ezek a kollégiumi költészet azon vonulatához tartoznak, mely Bán Imre²⁸ és Julow Viktor²⁹ szerint is Csokonai ígézetében keletkezett, illetve az ő hatására virágzott fel, s ahogy O. Nagy Gábor³⁰ és Bán Imre³¹ írja, az 1780-as évektől az 1830-as évekig terjedő időszakban létezett. Ezt a vonulatot már jobban ismerhetjük, mivel anyagát bemutatta a Bán Imre és Julow Viktor által összeállított antológia. Emellett jelentős szakirodalma is van. Az előbbi szerzőkön túl elég most csak Arany János³², Toldy Ferenc³³ és Alszeghy Zsolt³⁴ nevére utalni. Mindegyikük Csokonai-epigonnak nevezi ezt a költészetet, némelyik szerző határozottan leértékelő hangvétellel szól róla, melyet azért Bán Imrének sikerült enyhítenie azzal, hogy ezt a verselést a késő-barokk poétika megvalósulásaként értelmezte. A korábbi leértékelés oka az volt, hogy ezt a korpuszt Arany olyan költészeteszmény felől olvassa, amelyben – ahogyan Barta

²⁷ Itt a következő gyűjteményekre gondolok: R 1173 *Zilahi János versgyűjteménye* (1795–1800.), R 2735 *Finck énekeskönyv* (1800. k.), R 2762 *Világi énekek* (1800. k.), R 817 *Somosi Mihály gyűjteménye* (1808.), R 449/m *Wass Benjámín gyűjteménye* (1809.), R 2763 *Versgyűjtemény* (1811.), R 1025 *Csokonai és kortársai versei* (1814.)

²⁸ BÁN Imre: *Debreceni diákirodalom...*, i. m. 14.: „Nyomatékosan utalnunk kell rá, hogy ez a líra *Csokonai ígézetében keletkezett*. Csokonai előtt igazán jellegzetes gyűjtemény-irodalom nincs, a jelenleg ismert kéziratos kötetek *legfontosabb anyaga* is a Csokonai-versek hosszú sorozata” [kiem.: S. A.]

²⁹ Vö. JULOW Viktor: *Csokonai és Petőfi között (A debreceni késő felvilágosodásról)*, in: J. V.: *Árkádia körül*, Bp., 1975, 288.: „Ennek az irodalomnak a kezdetei egy kevés melé megelözik Csokonai felléptét, tehát neki is ad ösztönzést, de igazában körülötte az ő hatására virágzik fel.”

³⁰ O. NAGY G.: i. m. 9.

³¹ BÁN: *Debreceni diákirodalom...*, i. m. 10.

³² ARANY János: *Irányok*, in: A. J., *Tanulmányok és kritikák*, vál. és szerk. S. VARGA Pál, Debrecen, 1998. 100–111.

³³ TOLDY: i. m.

³⁴ ALSZEGHY Zsolt: *Epigon lírikusaink a XIX. századig*, ItK 1917. 419–437.

János írja³⁵ – a lírai én zártsága, egysége volt a legfőbb érték. Toldy pedig a romantikus teremtő egyéniség magasztosságát helyezi értékrendszere középpontjába.

Arany János *Irányok* című tanulmányában részletesen elemzi azokat a költészettörténeti tapasztalatokat, melyek a 18. században az kollégiumi oktatásból kifejlődő „mesterkedő iskolához” kapcsolhatók. Szerinte ezen költői gyakorlat létezését két cél határozta meg: „önteni a verset valamely feladott tárgyról”, és a tudós színezet „affectálása”³⁶ [kiem.: S. A.]. Annak okai, hogy az említett vonások az egyértelműen negatív és elutasító ítékezés alapjaivá válhattak, a tanulmány megírásának – implikált és / vagy explicitte (is) tett – indokai és a benne megfogalmazódó poétikai értékek mentén keresendők. Köztudott, hogy Arany ezzel a munkájával annak lehetőségét keresi, „hogyan meneküljünk azon szellemi alárendeltségből, mely öntudatlan is az ő [Petőfi – S. A.] mágikai körébe von”.³⁷ Úgy véli, ettől feltétlenül meg kell szabadulni, hiszen csakis a Petőfi-epigonoknak mesterükhöz fűződő ragaszkodása az, ami kiváltotta „a mi lyránk e szomorú tíz évét”.³⁸ A válságos helyzet bemutatására használja fel az általa „népszerű”-nek nevezett, s mintegy az akkori utánczó előképének tekintett irányzat leírását. Hasonló megoldással él a Toldy-féle költészettörténet is, amelyhez igen szorosán kapcsolódik Arany irodalomtörténeti koncepciója. Barta János szerint a Toldy által megfogalmazott és az 1711-es és az 1772-es esztendő közt i időszakra jellemző hanyatlás-elvet a keletkezésük körüli, azaz az 1850–60-as évek értetik meg. „Az új szemléletnek szüksége van arra a történelmi fél-vákuumra, amelyet 1711 és 1772 közé vetítenek, hogy annál dinamikusabban és elementárisabb hangsúllyal bontakoztassa ki azt, ami rá következik: az 1772-vel induló »újjaszületés«-t”.³⁹ A két jelenség között annak alapján vonja meg a párhuzamot, hogy szerinte mindegyiknél hiányzik, „tompult” „a különféle

³⁵ Vö. BARTA János: *Lírai realizmus*. in: B. J.: *Klasszikusok nyomában*, Bp., 1976. 65–77.

³⁶ Vö. ARANY: i. m. 100–111.

³⁷ I. m. 102. Bán Imre már 1964-ben megállapította, „Arany fölényes elutasító álláspontjának magyarázatául szolgálhat, hogy a petőfieskedők ellen vívott harcában volt rá szüksége párhuzam gyanánt” (BÁN: *Debreceni diákirodalom...*, i. m. 7.).

³⁸ Vö. ARANY: i. m. 102.

³⁹ BARTA János: *Arany János és a XVIII. század (Adalék Arany irodalomszemléletéhez)*. in: B. J.: i. m. 237.

költői idomok iránti érzék”.⁴⁰ A 18. századiak, akik „poetica classisok”-ban tanulták a mesterséget – többek közt ez az egyik legnyilvánvalóbb utalás arra, hogy Arany a „mesterkedő” versszerzési gyakorlatot a kollégiumi költészettel azonosítja⁴¹ –, „a művészet legkisebb öntudata nélkül” mesterkedtek és „zavarosan hömpölygő” verseiket csak „a papír hossza határozta meg”.⁴² A Petőfi-követők esetében már valamelyest enyhül az ítélkező szigora. A megengedőbb hang annak köszönhető, hogy ezek már tudatában vannak, „hogy midőn verset ír, nem csupán hosszabb-rövidebb sorokat szed rímbe, hanem dalt képez, melynek bizonyos menete, hangja, formája van”.⁴³ Ugyanakkor Arany említett kortársai – az ő véleménye szerint – negatív hatású túlzásba esnek a dalköltészet művelésével, hiszen csakis „dalt, örökké minden viszonyban dalt” zengnek, s nincsenek tekintettel „az érzelmek és előadás különféleségére”.⁴⁴ Megállapítható tehát, hogy Arany a kollégiumi háttérű költészetet három vonás alapján ítéli el: 1. az alkalmiság; 2. a végeláthatatlan és zavaros, tehát belső forma / egység nélküliség 3. a „poétai különféleség” iránti érzéketlenség, az egyhangúság. Ez azt jelenti, hogy a beszélő egyetlen, jól felismerhető szöveget tart ki. Akkor is, ha a megszólalásnak különböző tárgyai és alkalmi vannak. Ezekkel szemben, mint lírai érték fogalmazható meg a belső formát, egységet megteremtő és lírai fajok többféleségében létrehozott költészet, mivel csak ennek művelése menti meg a költőt, „hogy egy valamely kitűnő szellem szolgálatába ne rekedjen”.

Toldy Ferenc költészettörténete az Arany által népszerűnek nevezett irányzatot hasonló, de nem ugyanolyan megítéléssel / megnevezéssel⁴⁵

⁴⁰ ARANY: i. m. 103.

⁴¹ S egy hasonló megjegyzés: „ki a többi felett ügyesség, könnyűség által kitűnt [...], már az iskola falai közt megnyerte a felavató olajt” (uo. 103.).

⁴² Uo. 104–105.

⁴³ Uo. 104.

⁴⁴ Uo. 105. A Petőfit követő költészetben a dal már nem azt a kiemelkedő fontosságú szerepet játssza, mint amelyet éppen Petőfi költészetében. Horváth János szerint ez utóbbiban a naiv dal költészetével indult meg, s a személyes dallal folytatódott a „lyrai költemény”, azaz „az igazi személyesség”, az „organizmus” kialakulásáig tartó fejlődés. Ehhez vö. HORVÁTH János: *Petőfi Sándor*, Bp., 1922. 275–326.

⁴⁵ Ehhez a kérdéshez fűzi azon megjegyzését S. Varga Pál, mely szerint „a hagyományközösségi és az eredetközösségi diskurzus viszonyára messzemenő következtetéseket lehet abból levonni, mely helyeken használja Arany a maga – Toldy művét követő – irodalomtörténeti vázlatában a *népszerű* kifejezést ott, ahol Toldy eredetileg *né-*

helyezi el saját, a magyar nyelvű „önálló, önható irodalom” kialakulására koncentráló narrációjában. Itt a „népies” terminussal találkozunk, melynek használata ellen Arany az Irányokban is tiltakozik.⁴⁶ Ám van Toldynak is egy megjegyzése, mely pontosítja a „népies” kifejezés használatát, s a „pórias”⁴⁷ szóval választja el a „hétköznapiságot” a „tulajdonképpeni, magas poézistól”.⁴⁸ A szétválasztás, s így az értékítélet megalkotásának alapja az, hogy Toldy meglátása szerint ez a költészet „könnyű verselés, hogy nem mondjam, [...] alantjáró dikció” volt. Mégpedig azért, mert a kornak, melyet jellemezett, „Vörösmarty úgy nem kellett volna, mint Zrínyi nem kellett a maga korának, sőt nem kellett Kónyi józan átírásában sem egy századdal később utóbb – mert hiányzott költő és olvasó közt azon szellemi kapocs, mely egyedül képes annak hatását közvetíteni”.⁴⁹ Ez a kapocs minden bizonnyal a már említett „önható irodalom”, melynek „aranykora” majd egészen 1830-ig tart.⁵⁰ Ezen „népies felekezet”-ből kiválóként tesz említést a „debreceni körről”, amely „a népi elemet vette föl, de összekötve a forma tisztaságával”, és amely kör „Csokonaiban érte el fénypontját”.⁵¹ Abban a Csokonaiban, aki Toldynak – a bevezetőben már idézett – szavai szerint más kortársaival együtt többek között azzal élesztette újjá a magyar költészetet, hogy „a természet holt képeit szellemi jelentéssel és léttel ruházza fel, mi már oly belátást tanúsított a költészet lényegébe, mellyel tanítói nem bírtak”⁵²

2. Ám a lélek érzéseit kibeszélő irodalomra kíváncsi olvasók céljainak és remélt eredményeinek jobban megfelelt az, ha ezt a Csokonait követő kollégiumi költészeti anyagot szemlélték és vizsgálták. Ezért az ezt meg-

piest ír” (S. V. P., *A „mi világunk” látóhatára [Elméleti megfontolások a nemzeti irodalom diskurzusainak vizsgálatához]*, in: In honorem Tamás Attila, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000. 466–467.).

⁴⁶ Az irányzat, „melyet irodalomtörténetünk népiesnek mond, de amelyre inkább a népszerű nevezet illik” (ARANY: i. m. 103.).

⁴⁷ „Dugonics sok tekintetben mély és maradandó [...] hatást gyakorlott irodalmunkra.” Ugyanakkor „nemzeti túlbuzgósága”, „zordon ízlése a népiest a póriással azonosította” (TOLDY: i. m. 285.).

⁴⁸ Ezen utóbbi kifejezéseket S. Varga Pál tanulmányából kölcsönöztem (i. m. 466.)

⁴⁹ TOLDY: i. m. 290.

⁵⁰ Vö. uo. 246–247.

⁵¹ Uo. 300.

⁵² Uo. 312.

előző vallásos szemléletű verselés az irodalomtörténetben nem kapott hangsúlyos szerepet, és csak kevés tanulmány foglalkozott vele. Ilyen Juhász Bélának a *Studia Litteraria*-ban⁵³ megjelent írása, Bata Imre debreceni kötődésű szakdolgozata⁵⁴, valamint Szilágyi Ferenc két tanulmánya⁵⁵. Az utóbbi szerző a formakultúra területén mutat rá a Csokonait megelőző költészet jelentőségére. A másik két dolgozat a kollégiumi hagyomány és Csokonai világszemléletének kapcsolatára koncentrálnak. Vizsgálódásaik szerint – Juhász Bélát idézve – az 1780-as évek alatt a kollégium közegében „egyre több haladó gondolat tör be a versek világába, részesévé válva a felvilágosodás erjesztő munkájának. Sok vonatkozásban megteremti ez a kollégiumi verselés azokat a haladó gondolati elemeket, amelyeket Csokonai foglal majd szintézisbe”.⁵⁶ Az idézet is mutatja, hogy Juhász Béla és Bata Imre a Csokonait közvetlenül megelőző kollégiumi költészetet, főleg a halotti búcsúztatókat, a szekularizált irodalom előtörténeteként értelmezi. Saját tapasztalataink azonban arra utalnak, hogy ez a hatástörténeti viszony ennél összetettebb.

3. Ám még ennek tisztázása előtt kell számot vetnünk azzal, hogy a 19. és 20. századi irodalomtörténetek többsége a 18. század utolsó harmadának költészetéről szólva a homogén konfesszionális tudat lassú, rétegzett megbomlása helyett a szekularizált tudat kialakulására koncentrálnak. Természetesen ezt a képletet főleg a nagy recepcióval rendelkező szerzők esetében működtették. De a kisebbek jelentőségét is a kanonizált szerzők által meghatározott távlatban értékelték. (Erre jellemző példa Juhász Béla Fodor-tanulmánya.) Mindezeknek persze kiadástörténeti, bibliográfiai okai vannak. Petrik Géza bibliográfiája például, leginkább alfabetikus elrendezése miatt, nem szolgálhat a 18. századi költészet alapvető áttekintésével. Emellett még a nagy mennyiségű kéziratos anyag feltáratlansága

⁵³ JUHÁSZ Béla: *Fodor Gerzson és Csokonai*, *Studia Litteraria*, 1963. 17–47.

⁵⁴ BATA Imre: *Csokonai és a kollégiumi hagyomány* (1955.). A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének könyvtárában.

⁵⁵ SZILÁGYI Ferenc: i. m.; *Mesterek s a tanítvány (Kazinczy, Földi és Csokonai)*, in: *Sz. F.*, i. m. 89–104. Az utóbbiból egy árulkodó idézet: „Mindebből úgy látszik, hogy még tovább kell mennünk Csokonai és Kovács József verstani, illetőleg formai forrásait kutatva: mindannyiuk mögött a Kollégiumban kialakult hagyomány áll, egy gazdag verskultúra” (uo. 95.).

⁵⁶ JUHÁSZ: i. m. 19.

miatt is kevés ismerettel rendelkezünk arról, hogy vajon milyen gondolkodási képletek éltek egymás mellett a 18. század harmadik harmadában.

Kevés ismeretünk ellenére egy bizonyos. A már Horváth Jánosnál tapasztalható – mottóként idézett – megfontolást követve a korszakok váltódását dinamikus, rétegzett folyamatként gondoljuk el.⁵⁷ Így a különböző korszakok viszonyát az egyidejű, de gyakran ellentétes világszemléletek interferenciája jegyében értelmezzük. Ez a 18. század utolsó harmadában bekövetkező korszakváltás árnyaltabb megértését segítheti.

Kulcsár-Szabó Zoltán Reinhart Koselleck és Hans Blumenberg megfontolásaira hivatkozó tanulmányában olvashatjuk, hogy míg a cusanusi perspektívából „bekövetkező”-ként, végként, addig a nolanusiból „már meghaladott”-ként tudatosulhat egy adott korszakhatár.⁵⁸ A következőkben a korszakváltás összetettségét bizonyítandó, azt szeretném bemutatni, hogy az 1780-90-es évek költészetének egyes jelenségei miként hozták létre a cusanusi és nolanusi nézőpontok összjátékát. Imre Mihály tanulmánya⁵⁹ szerint Szőnyi Benjámint költészetének a cusanusi, azaz a váltás előtti perspektívát alkotta meg, mégpedig azzal, hogy mindenáron ragaszkodott a túlvilági lét értékességéhez és a barokk költészet kliséihez. Ennek oka az volt, hogy Szőnyi költészetének tanulsága szerint – Imre Mihályt idézve – „csak a lélek halhatatlanságának biztos tudata adhat esélyt a véges embernek az örökkévalóság isteni dimenziójába való eljutásra. Akkor lenne a véges emberi élet igazán tragikus, ha az úgy szembesülne a világ időbeli végtelenségével, hogy az nem tartalmazná az örökkévalóság (aeternitas) esélyét. Ez a lehetőség amilyen kopárrá és ijesztővé tenné az időbeli végtelenség kiismerhetetlen sivatagát, éppoly jelentéktelenné, tartalmatlanná zsugorítaná, redukálná evilági életértékeinket s annak folyamatát”.⁶⁰ Szőnyi költészetének tehát egy korábbi hagyomány utótörténeteként jelenik meg. Juhász Béla és Bata Imre viszont a Szőnyiével nagyrészt

⁵⁷ A korszakhatárok diffúz mivoltáról I. Kulcsár-Szabó Zoltán, *A „korszak” retorikája. A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia*, in: K.-Sz. Z.: Az olvasás lehetőségei, h. n., 1997. 15–39.

⁵⁸ I. m. 16–17.

⁵⁹ IMRE Mihály: *Vesztett csata a fiziko-teologizmus örökségével (Szőnyi Benjámint öregkori verseskötete: Istenek Trombitája ..., Buda, 1790–91.)*, in: Szőnyi Benjámint és kora. 1717–1794. Tanulmányok Szőnyi Benjámintól, szerk. I. M., Hódmezővásárhely, 1997. 131–176.

⁶⁰ I. m. 158.

egyidejű, s jellegében ahhoz hasonló kollégiumi irodalmat a nolanusi, a váltás utáni nézőpont megteremtőjeként állítja be, mivel kizárólag a szekularizált szemléletű irodalom előtörténeteként olvassa. A fentebbi tapasztalatok számbavétele után célunk az lehet, hogy árnyaltabbá tegyük a kollégiumi költészet és a korszakváltás kapcsolatáról kialakított tudásunkat. Ennek eredményeként az elfelejtett korpuszok is hatóerővé, funkcionálissá válhatnak egy költészeti alakulástörténetben. Hasonló törekvést fogalmazott meg Zentai Mária⁶¹ is az 1995-ös debreceni, éppen a 18. század végére tehető korszakhatárral foglalkozó felvilágosodás-konferencián. A szerző szerint a Csokonai és kortársai által szerzett, döntően kéziratos, és a populáris regiszterbe tartozó művek éppúgy megérdemlik a figyelmet, mint a már kanonizált korpuszok. Bizonyítani szeretném tehát azt, hogy a homogén konfesszionális tudat hagyományának utótörténetét és Csokonai művészetének újtó előtörténetét egyidejűleg hozta létre a debreceni kollégiumi kéziratos verselés, s azon belül főleg a halotti búcsúztatók irodalma.⁶² Dolgozatom tétele szerint a 18. század embere számára egyre fojtogatóbb volt az, hogy a vallásos világnép már nem adott maradéktalanul magyarázatot az élet dolgaira. Volt, aki erre a tapasztalatra a már kidolgozott késő-barokk toposzrendszer konzerválásával reagált. S volt, aki a rendszer újrakonzerválásával. A kéziratokban ezt a toposzrendszert találjuk meg, gyakran kétféle megvalósulásban.

III.

Bata Imre szerint a halotti búcsúztató műfaja azzal készítette elő Csokonai költészetét, hogy ezek az alkotások nem „hatásvadászok”, hanem

⁶¹ ZENTAI Mária: *Tanult fülek és rongyon gyűlt munkák (Csokonai dévajságairól és megítéltetésükről)*, in: *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, KLTE 1996 (Csokonai-könyvtár 8), 309–317.

⁶² Itt kell megemlíteni, hogy a későbbi kutatások kiterjeszthetik vizsgálódásaik körét más (kollégiumi könyvtárak) anyagára. Ebben alapvető segítséget nyújthat két bibliográfia: BÖRZSÖNYI József: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa (1850 előtti)*, Bp., 1986.; SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa (1850 előtti)*, Bp., 1987.

„őszinte, önzetlen vigasztalások” kívántak lenni. Így azonban már ki is törtek „a vallásos gondolkör, vallásos szertartás keretei közül”.⁶³

1. Ezzel szemben tapasztalataim azt mutatják, hogy sok olyan szöveg van a Bata Imre által is hivatkozott, R 702/aa-jelzetű kötetben, melyek (még) a teológiai szemlélet evidenciáját fogalmazzák meg. Az 1795. február 27-én elhangzott és ismeretlen szerzőjű, *Rájdli Pál halálára iratott versek* egyik legfontosabb kérdésfelvetése a következő: „De mely vakmerőség egy emberben / Hogy Teremtőjével mér szállani perben!” Ez a felháborodás végig szervezi a szöveget, miközben az a teremtő-teremtett viszony megbonthatatlansága mellett érvel a legegységelműbb párhuzamok felhasználásával:

„Mivelője ellen az értz nem kondúl
Az ember Istenre rá támad bolondúl!
A sár a' fazekast nem bosszantja szóval,
'S egy lepke szembe száll a' Mindenhatóval!”
(R 702/aa – 14.)

Az érvelés, mely az isteni hatalom megkérdőjelezhetetlenségét állítja, erős szálakkal kötődik a 17. századi búcsúztató-irodalomhoz. Láthatjuk ezt, ha összevetjük részletünket egy száz évvel korábbi idézettel, mely a *Halotti versek Bethlen Krisztina temetésére* című szövegből való. Ez a verszet egyébiránt egy prédikáción belüli búcsúztató:

„Kicsoda ugyan-is
Ki volt ki leszen-is
Ki ellene alhasson,
Istennek, s ö-vele
Az mi végezese
Ellene kardot vonnyon,
Micsoda az ember
Bűnnel teli veder
Hogy vele szemben szallyon?”⁶⁴

A 17. századi szöveghez hasonlóan a Rájdli-búcsúztató is az Istentől való elfordulást teszi elfogadhatatlanná azzal, hogy a kérdést nyitva hagy-

⁶³ BATA: i. m. 31.

⁶⁴ *RMKT XVII. 9. A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660.)*, kiad. VARGA Imre, Bp., 1977, 154.

ja. A meggyőzés láncolata ezután az Úr tökéletességének kimondásával folytatódik – „megfoghatatlan az Isten böltsessége” –, majd a beszélő az Istennel való békesség létrehozására serkenti a hallgatóságot következő felszólításával: „Ne háborogj tehát, sőt e’ Felseget áldd”. Ebben is követi 17. századi elődjét, mely következőképpen fogalmaz:

„Menyivel Istennek Meny s-föld teremtőnek
Hatalmat magasztallyam,
Az ki nem fogható
Sőt meg sem mondható
Illek inkább czudallyam!
Hogy nagy erejü ö
Hatalma itilő
Mindenek elöt vallyam.”⁶⁵

A szöveg olyan hatás fejt ki, mely a hallgatót arra készíti, hogy vele együtt sóhajtson fel a következő résznél:

„Az Örökkévaló fiúvá mért tett
Szülék által engem ugy mért nemzetett?
Jobb volna, ha minden olly teremtés lenne
Hogy Léelt Istentől egyenesen venne
Igy a’ töle függés szorosbb lenne sokkal
A szeretetét se közlenénk másokkal” (14.)

Érdekes, ugyanakkor zavarba ejtő ez a részlet – mely egyébként nem az egyetlen ilyen ebben a korpuszban. A szöveg a szív pietisztikus beszéde és a közösségi magatartás, a közösségért való (keresztyény) cselekvés közt teremt feszültséget. Ez a pietizmustól nem idegen misztikus, a kontemplációra összpontosító gondolkodás hatását is mutathatja. A feszültség értelmezéséhez egyelőre nem szolgálhatunk határozott és egyértelmű válaszokkal. Mindenesre az ezzel kapcsolatos későbbi vizsgálódásokat segítheti az, hogy Czeglédy Sándor a kegyességet és a közéleti cselekvést egyaránt gyakorló Ráday Pál szellemi arcképét a pietizmus és a misztika képzetköreinek segítségével rajzolta meg.⁶⁶

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ CZEGLÉDY Sándor: *Ráday Pál lelki arca*, in: Ráday Pál, 1677–1733: Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára, szerk. ESZE Tamás, Bp., 1980. 235–260.

A Tóth Péter által szerzett, *T. T. Professor Milesz József úr halálára* írott búcsúztatóban is (R 702/aa) még az a szemlélet fejeződik ki, mely az elkerülhetetlen halálról és a túlvilági létről mint végcélról beszél – ezt a szöveg a következő sommás kijelentéssel tudatosítja: „Mert mi az a’ mit mi halálnak nevezünk? / Csak ez: Ez életből más jobbra érkezünk.” (R 702/aa – 130.) Efelől utasítatik el az felfogás, mely a halált a világi élet megrontójaként fogja fel:

„Csuda hogy töbnyire valakik tsak élnek / A halálnak pusztá nevéől is félnek / Némely szent rémulés fogja el ezeket / A’ halált magokban foglaló sziveket. / S olly okokat gondos elmével keresnek / Mellyek szerént ennek tövibe, ha esnek / Készülő lelkeket tudják vigasztalni / ’S jó reménység alatt tudjanak meghalni / De nem olly iszonyú a’ halál magában / Bálvánózni szokták a’ millyen formában” (129.)

A beszélő óv az ilyen „gondos elmével” kigondolt okoskodásoktól, s így az evilági élettel való foglalkozástól is, mert szerinte „ez az élet pedig ollyan gyönyörűség / A’ mellyet töbnyire zavar keserűség” (129.). A továbbiakban egy ősi toposszal végleg egyértelműsíteni kívánja a világi értékekhez való ragaszkodás feleslegességét:

„Köszikla e’ világ, állítani merem
Hogy e’ darabos hegy kevés jókat terem
A melly körül habzik olly Tenger örvénye
Hol török sok ember hajója ’s reménye.” (131.)

Ugyanezt a toposzt használja az ismeretlen szerzőségű *Néhai T. T. Szalatsi Mihály özvegyének, Nemes Serendi Krisztina Asszony Halálára* írott verses szöveg (R 702/aa). Ezzel a halál utáni lét dicséretét, s az azutáni vágyódást fogalmazza meg. Szerinte ahogy „tombol örömből a’ Hajó Mestere / Mikor a’ szélvésztes tengertől kivere”, úgy a halni készülő is „lelkes, mikor néki végső Marsot vernek / S eljút az életnek utolsó pontjához” (R 702/aa – 49–50.). Az élet mint háborgó tenger és a halál mint az örvényekből való partrajutás, megnyugvás képleteinek itteni alkalmazása is a száz évvel korábbi példákat követi. Két 17. századi idézet mutatja ezt. Idézem *Sárkány István halotti búcsúztatóját*: „Gyönyörűség

halak közül partra ki usznyi, / Az napestig valo munka után nyugodni”⁶⁷. A „*Szomoru az halál a' gyarlo emberne...*” kezdetű szövegből pedig: „Csendes partra vigy-ki innét elköltöztvén, / Mert most vagyoc látom életemnek végén”.⁶⁸ A halál azonban nem csak a szenvedés miatt kapott utólagos *megnyugvást* jelenti, hanem az evilági léten túltekintő szemléletben a már várt *jutalmat* is. Ennek példáját az „*Isten neve félői valakik lehettek koporsóm szemléloi...*” kezdetű, ismeretlen szerzőjű és az R 671-jelzetű kötetben található szövegből idézem:

„Oh Bóldog az Jutalom / amellyre jutottam / Bóldog, hej nyugodalom / Mellyre eljutottam / Kérded hol a nyereség / Imé megnyugottam / Ama véghetetlen vég / Mellyet óhajtottam”
(3. f.)

Az így megfogalmazódó, és közös tudásként feltételezett halál-felfogással számol a továbbiakban a Szalatsiné-búcsúztató. Érvelése ugyanis arra fut ki, hogy a dolgos, istenfélő, ugyanakkor szenvedésekkel teli életet lezáró halál csak a *testi embernek* jelent pusztulást. Az igaz keresztyény, a *lelki ember* viszont éppen ezáltal nyeri el jutalmát, a feltámadást:

„A halálnak ugyan nyila az ő testét
olly igen megsérti, hogy okozza estét
Beragadja aztat a' földnek gyomrába
Hogy ott emésztődjön 's rothadjon magába
De ez is megújjul az Angyali Szóra
A' mikor eljövén az utolsó óra.” (R 702/aa – 50.)

Ezek a sorok is ahhoz a már több évszázados argumentációs gyakorlathoz kapcsolódnak, mely bizonyoságot kíván adni azzal kapcsolatban, hogy a hívő közösség tagjainak igaz és örök élete az evilági halál eljöttével, az Istenhez való felemelkedéssel kezdődik. Itt most elégséges csak a 17. századra visszatekintenünk, hogy ezt a kapcsolódást szemléltethessük. Az RMKT-ből már idézett, „*Szomoru az halál a' gyarlo emberne...*” kezdetű verzeset a következő sorokkal győzi meg hallgatóit:

⁶⁷ RMKT XVII. 8. Bethlen Gábor korának költészete, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., 1976. 187.

⁶⁸ I. m. 192.

„Kívánszé lelkedben halhatatlan lenni,
Kész légy it e' földön test szerént meg-halmi,
Mert az halál által fogsz örökké élni,
Nem illic hát hogy azon meghalsz bánkódni.”⁶⁹

A halált *szabadulásként* értelmező szövegek legfőbb törekvése az, hogy a hallgatóságra gyakorolt hatást addig növezzék, míg az már saját szavaiként érti az előadott szöveg végkövetkeztetését. Ezt a Milesz-búcsúztató így fogalmazza meg: „Gyalázatos volna még is a' félelem, / Félek én a' mikor boldogságom lelem?” (R 702/aa – 130.). A kijelentés háttérül szolgál egy, a 12. századtól elterjedt latin verszet, mely a *De contemptu mundi* című munkában olvasható. A verszet négy sora önállósult és a 15. századtól a legkülönbözőbb halálelmélkedések szövegeiben volt megtalálható. Luther többször is idézi beszédeiben, nálunk Heltai Gáspár fordítja magyarra:

„Vig vagyok és nem szomorkodom,
Halnom kell ezt igen jól tudom,
De mivel tudom hova megyek
Ezért vészek igen jó kedvet.”⁷⁰

A testi halálnak *jutalomként* való elgondolása a 16. században a következőképpen fogalmazódik meg: a halál „nyereség, megnyugvás, a lélek megszabadulása a test tömlőceből, visszamenetel az istenhez”.⁷¹ Ez a meggyőződés arra a léttapasztalatra támaszkodik, mely az ismeretlen szerzőjű, a *Nemes Bihari István Debreczeni Eskütt halálára iratott versekben* (R 702/aa) így mondatik ki: „nem egyéb sem a' világ sem Mi / Hanem tsak ideig megtestesült semmi” (R 702/aa – 23.). A szöveg ennek bizonyítására a vanitas-irodalom jellemzőit használja fel. Itt is megtalálhatók azok az ősi toposzok, amelyekről Borbély Szilárd könyvében olvashatunk.⁷² Az evilági élet i az álommal, füsttel, párával, vízi buborékkal, sárból épített romlandó hajlékkal, felpuffadt tajtékkal, elhervadó virággal, hamar elmúló árnyékkal azonosítatik.

⁶⁹ Uo. 190.

⁷⁰ RMKT XVI. VI., kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1896. 112.

⁷¹ *Debreceni hitvallás, A halálról.* 1561, in: KISS Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései, Bp., 1881. 243.

⁷² Vö. BORBÉLY Szilárd: *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról (Kölcsey Társaság füzetek 7.)*, Fehérgyarmat, 1995. 60–61.

Az élet és halál kapcsolatáról való beszéd azonban, mely a fentebbi halotti búcsúztatókban szólal meg, nemcsak a vanitas-irodalom toposzai-val kapcsolódik a megelőző hagyományhoz. Emellett a több évszázaddal korábbi, a négy végső dologra koncentrááló barokk irodalmat idézi az, hogy ezek a búcsúztatók is kizárólag a halállal, a feltámadással és a túlvilági örök élettel foglalkoznak. Így ez a búcsúztató-irodalom a Nyéki Vörös Mátyás (és mások) művészetével az európai kultúrához kapcsolódó magyar barokk irodalom⁷³ továbbírójának is tekinthető. Igaz, ezek a búcsúztatók nem kis mértékben popularizálják a barokk hagyományt azáltal, hogy egy szélesebb körhöz szólnak – kliséiket újra és újra ismételve. Ugyanakkor az evilági élettől a halál borzalmainak bemutatásával elriasztó barokk irodalom bizonyos vonásait már elveti ez a búcsúztató-irodalom. A Sárosvári Páltól szerzett, *Professor Ormós Andrásné Asszony halálra írt* szövegben például a következők olvashatók a halálról: „Tagadom is hogy ez rémítő kép volna / 'S költött kaszájával vaktában gyilkona / De hát hogyha kérdeed mitsoda a' halál? / Az mikor a' Lélek test társátul elvál. / Igazabb nevével álomnak tarthatom” (R 702/aa – 101.). Itt tehát az a barokk szemlélet utasítottatik el, melynek – André Chastel szerint – kezdetben a földi létből való „elundorítás”, majd a friss anatómiai ismeretek megmutatása volt a célja. Törekvését mindkét esetben a kaszás *skeleton* legkülönbözőbb ábrázolásai oldotta meg.⁷⁴ Sárosvári Pál ezt a felfogást és ábrázolási módot élénk tárja – hogy azután el is vesse azt a fentebb már idézett sorokban:

„Tudom leggyakrabban a' Halált hogy fessék / Hogy az minde-
nek[ne]k rettentőnek tessék / Felkeresvén minden [...] (?) mázat
/ Csinálnak belőle rémítő vázat / [...] / Nem elég, hogy rósák
ortzájánn nem ülnek / Hogy szeme lámpási örömet nem szülnek
/ nem elég fülének hogy nincs szép gombája / Minden teteminek
nints deli formája, / Nem elég ez hanem a rósa szín helyett /
Ortczájánn fekete sárgaság lelt hejet / Kidült homlokának ko-

⁷³ Az európai költészethez kapcsolódó, s nagy hagyományt teremtő magyar barokk irodalom kiemelkedő alkotásáról, valamint annak a négy végső dologgal és az örökkévalósággal kapcsolatos vonatkozásait I. BÀN Imre: *Nyéki Vörös Mátyás: Aeternitas. Örökkévalóság*, in: A régi magyar vers, szerk. KOMLOVSZKI Tibor Bp., 1979. 235–255.

⁷⁴ CHASTEL, André: *A barokk és a halál*, in: Ch., A., Fabulák, formák, figurák, vál. NÉMETH Lajos, Bp., 1984. 95–114.

pasz boltja alatt / Két vak gödör szörnyü mélységre béhalatt /
 Hát mezitlen feje kopotyája felől / Hogy vágják le fülét jobb 's
 balkeze felől! / Csontjait minden hús 's bőr nélkül lábára / Hogy
 szokták állítani Skeleton módjára ! / Végre hogy annyival irtóztat-
 tatóbb legyen / Feledékenységben kaszája sem megyen / 'S
 ilyen írást adnak szájába mindenek: Nem kedvezek úgymond
 nagynak vagy kitsinek! / Így festik legtöbbször a' halálnak ké-
 pét / Talán hogy rémitse az egész föld népét.” (100.)⁷⁵

A rövid kitérő után megállapíthatjuk, hogy az R 702/aa-jelzetű gyűjteményben olvasható, s az 1780–90-es években keletkezett búcsúztatók egy része rendíthetetlen érvényű pretextusként hivatkozik az olyan korábbi szövegekre, melyekben a homogén konfesszionális szemlélet fogalmazódik meg. Így ezek a búcsúztatók a teológiai szemlélet evidenciájáról való meggyőzés hagyományát viszik tovább. Mégpedig a következők megfogalmazásával: „Tudniillik egy kegyes Lelket, ki jól hiszen / a' halál halálra hogy soha nem viszen / [...] / Sőt a' halál által kezdi az életet.” (T. T. *Professor Ormós Andrásné Asszony halálra. 1790. Elab. Paul Sarvari. – R 702/aa – 101–102.*).

2. Ez a korábbi költészet az általunk kijelölt korpuszban az 1730-as évektől az 1780-as évekig terjedő időszak anyagát jelenti, melyet a következő három kötet foglal magába: *Beregszászi Tóth Péter gyűjteménye*, *Szilágyi Sámuel énekeskönyve* és *Szilágyi Mihály énekeskönyve*. A felsorolt kötetek szövegeihez képest, az R 702/aa-jelzetű, halotti búcsúztatókat tartalmazó gyűjtemény idézett szövegei egyáltalán nem minősíthetők olyan verseknek, melyek a homogén vallásos szemlélet kereteit lazítanák. Az R 670-es kötetben, pontosabban a *De miraculis septe mortem Jesu celebritis* címzetű szövegben az idézett búcsúztatók halál-felfogását meg-
 alapozó koncepció fogalmazódik meg:

„Idvezülendő Lélek gondold meg
 Amit elődben adok jól fontold meg
 Nem csuda é hogy az élet meg hal
 De majd feltámad és többé meg nem hal

⁷⁵ Az itt felvázolt, s elvetendőnek ítélt halál-felfogás felidézi a korábbi századok halál-elmékedéseit. Ezek egyik jellegzetes példája a *Tar Lőrinc pokoljárása*, mely a Magyar Ritkaságok című sorozatban jelent meg (Kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1985.).

Ez nagy csudára világ csudái
Elő álván léznek jeles tanúi.” (28. f.)

S mivel mindezért Teremtőjének tartozik hálával, az igaz kereszténynek legfőbb feladata nem más, mint a személyes hitélet kialakítása és mindennapi ápolása.⁷⁶ Az üdvözítő kötelezettség, *édes szolgálat* különböző részfeladatokból áll. A hívő elsőként felismeri saját vétkeit, lajstromozza azokat, majd megbánásra adja fejét. Eközben döbben rá, hogy szenvedéseit, a lelki halál veszélyét egyes-egyedül saját bűneinek köszönheti, és szenvedéseinek megszűnését csakis Istenétől remélheti. Ezért bocsátkozik a könyörgés beszédhelyzetébe. Íme két jellemző szöveghely arra a helyzetre, amelyben a beszélő ráeszmél, hogy szenvedéseinek igazi oka a bűn elkövetése:

„Észrevettem szörnyű vétkemnek / Isten előtt undokságát /
[...] / Ezért el-űzettem / Az Urnak szent ortzájától” (*„Meddig gyötretetek gondolatim...”* – R 607/44 – 9. f.)

„Ezért kell meg hervadnom / Mint fa levél száradnom / Go-
noszságom szelétül szíjvel hordatnom / Majd halálra adatnom”
(*Estvéli Könyörgő Ének* – R 670 – 63. f.)

Következő lépésként pedig a bűnöktől való megszabadulás és a megtérés szándéka fogalmazódik meg, azzal a céllal, hogy (újból) létrejöjjön a Teremtővel való békesség és egység:

„Uram! öntsd meg én szívemet / egy szép tsendes záporral /
Tisztítsd meg kérlek lelkemet / Melly mint egy el-tőle porral /
[...] / Nyújtsd az Égből Kegyelmed / Itasd e szomjú Földed /
Szent Lelkednek áldomási / Légyenek mint víz fojási”
(*„Uram! öntsd meg én szívemet...”* – R 607/44 – 35. f.)

„Én lelkemet mint pecsétet / Tégyed kegyes szívedre / [...] /
Lelkemet annak tüzei / Szüntelen melegicscsék / Keserűségek
vizei / Hogy meg ne hidegicscsék / [...] / Én lelkemet min pe-

⁷⁶ A vallásos lelki életnek a továbbiakban szóba kerülő vonásaihoz, azaz az istenséggel való kapcsolat, a bűnbánat és a megtérés-élmény tárgyköreihez l. BODONHELYI József: *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942. Különösen A lelki élet bensőségese című részt (90–143.).

csézet / Tégyed kegyes szívedre” (*Suspirium Emissum*. „*Oh Jehova Kegyes Atya ...*” – R 670 – 19. f.)

„*Ha éneklek nagy szükségemben / Meghallgattatam kérésemben / A te Lelked bizonyosság bennem, / Hogy örök élet izit érzem*” (Szép dicséret Jézus művéről – R 671 – 39. f.)

Megállapítható tehát, hogy a 18. század negyedik és kilencedik évtizedei közé eső időszak gyűjteményeire jellemző homogén konfesszionális tudat jelenik meg a későbbi, nyolcvanas, de inkább már a kilencvenes évtizedekből származó halotti búcsúztatókban. Ez utóbbiak legfőbb törekvése a hallgatók felindítása, s meggyőzése afelől, hogy egyetlen üdvös lehetőségük a spirituális élet gyakorlása. Mindezt a túlvilági lét mint jutalom dicséretével, valamint az isteni szeretet és hatalom végtelenségének megmutatásával viszik véghez.

3. Az R 702/aa-jelzetű kötet fentebb idézett búcsúztatói mellett azonban olvashatók a gyűjteményben olyanok is, melyekben már a teológiai szemlélet evidenciájának megbomlását tapasztalhatjuk. Ilyen például az ismeretlen szerzőjű, *Nemzetes Baranyi Miklós Halálára* szerzett és 1795. június 26-án elhangzó szöveg. A verszet eleinte még a halál szükségyszerűségéről értekezik: „Olyan az emberi testnek alkotása / Hogy annak ereje 's virgoncsága végre / Jusson erőtlen és komor vénségre, / Azt szükségképpen kövesse a' halál” (40.). Majd a pusztulás okait kutatva, az előzőektől már eltérő válaszhoz jut. A búcsúztató beszélője szerint ez nem csupán az isteni akarat, mely a szenvedésektől való megszabadulást hozza el, hanem – ahogy mondja – „ez, hogy kevés gondunk van az egészségre / Mellynek megromlása vezet végső végre” (40.). A világi létezésre fókuszáló magyarázat egyenes következménye az, hogy immár nem az üdvözítő halál kívánása és *a lelki ember*, a személyes hitélet ápolása lesz a fő cél. Ehelyett éppen a „test belső tisztulásaival”, az étellel, a testi rosszat hozó indulatokkal való foglalkozás, s így a fizikális létezés kerül a középpontba. Történik ez azért, mert – ahogy a beszélő állítja – „ezek azok, mellyek ha velek jól élünk / Azt csinálják hogy a haláltól nem félünk” (40.).

Érdekes példa az ismeretlen szerzőjű, *Bartha Gergely halálára* írott búcsúztató is, mely még egy jól ismert toposszal indít, s így a homogén

konfesszionális tudathoz rendelhető halál-értelmezés fogalmazza meg a vers kezdetén:

„Tenger ez a' világ, Ha jó szelet hajta / Az idő: tsendesenn hajókázunk rajta / De gyászba borulván egyszer majd az Egek / Elkezdenek zúgni a' nagy fergetek / Mellyek hajóinkat ide 's tova hánják / [...] / Végre a tsavargó halálfi szélvész / Az ember erőtlen hajótskájába vész / Aztat elrontani annyira törődik / Hogy végre a' hajó a' kőbe verődik” (R 702/aa – 46.)

A beszélő a halál mibenlétének magyarázatát a bárka-tenger-kikötés toposz-sor mentén folytatja:

„Ha ama vasmatskát a' jó reménységet / Ekkor nem vehetnök vigasztalás végett / Kezünkbe: Óh bizony a' kétségbe-esés / Lenne életünknek a' legkínosabb esés. / De a' veszélynek ez a' jó flastroma / Azt teszi, hogy ne ártson a' kínoknak ostroma / Mert még jó előre el-hiteti velünk / Hogy vig tavaszra vál a' mi komor telünk” (47.)

Még ez a rész is a világi élet után eljövő feltámadás, ezzel a vallásos létértelmezés bizonyossága mellett érvel, s egy bibliai locusra való hivatkozással szerez tekintélyt saját argumentációjának. A reménység vasmacskaként való megjelenítése Pál Apostolnak *A Zsidókhöz írt levelét* (6, 17–19) idézi. A hivatkozott rész így szerepel a *Vizsolyi Bibliában* (1590, II. 199a):

„...az Isten bőségesen akarúan meg mutatni az ígéretnek örökösinec az ő tanátsánac változhatatlanságát, ígéretiben esküüést vete közbe. Hogy az két változhatatlan dolog által, melyekben lehetetlen dolog hogy az Isten hazudgyon, eröss vigasztalásunc lene minékünc, kic ez végre futónc, hogy az előnkbe adott reménységet el vegyük. Melly az mi lelkünknek, vgy mint bátorságos és eröss vasmatskáia, mellj bé mégyen mind azokig, az mellyec az kárpiton belől vadnac.”

A fentebb idézett búcsúztatók szerint a hit reménysége mindig képes bizonyosságot, túlvilági garanciát nyújtani. A következő sorokban viszont ez a reménység már eloldódik a hitbizonyosságtól, mivel nem vasmacskaként, hanem a szenvedéseket enyhítő fikcióként jelenik meg:

„Mert a' mint a' Mesék 's a' költött Rómánok / Hogy a' bámulásra szolgálathasson ok / A' személyeiket sok bajokba teszik / Míg a' ditsőségnek pólcára felteszik: / Úgy a' Nagy Isten is hogy a' más életet / Mellyet a' számunkra már elkészített / Annál édebbé tegye a' Lelkünknek / Sok zivatarai vagynak életünknek” (47.)

Ezzel *kilúgozódik* a szöveg mögül a teológiai távlat. A vers érdekessége mégis az, hogy még együtt tartja a két különböző szemléletet.

Fodor Gerzson is egy konvencionális megoldással kezdi a *Fráter Sónia Kis Asszony utolsó Tisztességére* című szövegét. (Ezt a búcsúztatót egyébként Juhász Béla már kiadta *Fodor Gerzson és Csokonai* című tanulmányához csatolva.) „Mit nyom? Minden kintsét hánynyuk fel a latban / Hogy ezt a' világot hozzuk utálatban” (R 702/aa – 106.). Ezek után a hallgató, olvasó azt várná, hogy a beszélő a világi létezés gyötrelmeit és bűneit lajstromozva a feltámadás utáni öröklét dicséretébe kezdjen, s ezzel a hallgatóságot a személyes hitélet gyakorlására serkentse. Ez így is történik – igaz, a hagyományos világkép átértelmezésével:

„Nem tzelom az Isten kezét gunnyolni / Nemes alkotmányit rú túl ótsárolni / Múmussal nem kötök gántsot munkájában / Isteni hatalma tágas piatzában / Mert ha innen minden részét nézzük körül / Tarthatjuk a Teremtőt mutató, Tükörül /Az éjj és a nappal a' Reggel 's az estve / Mind ezekben az Úr képe van lefestve / De ha öszvevetjük ezt a' más világgal / E' romlandót amaz örök bölodogsággal / Nem sértjük meg azzal azt a Tökéletest / Ha azt mondjuk hogy ez árnyék amaz a' test” (107.)

Az idézett részben két, egyébiránt nem feltétlenül ellentétes szemlélet kerül ellenmondásba. Az egyik, melyet nevezhetünk a fiziko-teologizmus befolyásának, azt állítja, hogy az Úr teremtette világ egésze bizonyítja az isteni tökéletességet, ezért ezt a világot „Tarthatjuk a Teremtőt mutató Tükörül”. De ezt a szépséget árnyékká változtatja a másik felfogás, mely a túlvilági lét értékrendszerét állítja a középpontba. A beszélő ezért abba a feldolgozhatatlanul paradox helyzetbe kerül, melyben ha a homogén konfesszionális szemléletet követve tekintetét a túlvilágra irányítja, akkor a saját maga által korábban szintén érvényesnek tartott fiziko-teologizmust, s ezzel pedig Isten tökéletességét érvényteleníteni. Számunkra itt most mindez azért fontos, mert a feszültséget a beszélő látha-

tóan nem tudja feloldani saját, *elmélkedő* szólamán belül. Ezért a megoldást a halott, az *elbúcsúztatott* személy szólamának kellene megadnia. A búcsúztatót mondó beszélő szerint ez meg is valósul, s eloszlik minden kétség, hiszen „E’ gyászos bólt ’s a’ test a’ melly benne néma / Elevenebb szóval mondja mi a Théma / [...] / E’ virágozott Szűznek bár nints fel-emelve / Tovább az élesen szóllásra a’ nyelve / Még is azt kiáltja hogy nints állandóság” (113.). A helyzet azért különleges, mert a beszédhelyzet olvasható úgy, hogy a halott szabad függő beszédben kap hangot, így a megszólalás alapvetően harmadik személyű: „Én meg hólt kedvestek` személyét viselem / Igaz hűségteket illy rendel tisztelem: / [...] / Ti már az elaludt Kis Asszony` Testvéri! / Jertek! Hűségteket hiv szivvel esméri / Ti kik a` szeretet` arany kötelével / Csak egygyé váltatok négyenn ö szivével!” (117.) Ezzel szemben a halotti búcsúztatók többségében a meghalt személyt a búcsúztató közvetlenül, első személyű beszédben idézi. Igaz, ezzel saját ott-nem-létének lesz elbeszélője, s azt hangsúlyozza, hogy ő már túl van a sírt körülvevők távlatán. Ezzel pedig a köztük lévő kommunikáció lehetetlenségét bizonyítja. Ám ez mégsem válik tragikussá a hallgatóság számára, mivel a különbség okozta fájdalom még megszűntethető a jövőre irányuló vigasztalásokkal. Ezeket pedig a halottat *elbúcsúztató* beszélő adja saját, filozofáló szólamában. Abban az esetben tehát, mikor a *búcsúztató* személy már felvértezte a hallgatóságot a kozmológiai és egyéni eszkatológia kinyilvánításával, az *elbúcsúztatott* hiánya nem okoz megrázkódtatást, sőt éppen ez fogja közösséggé szervezni a sír körül állókat. Erre példa a fentebb már idézett Rájdli-búcsúztató: „Írja jobb kezére az Isten nevetek / Kinek törvényire úgy figyelmezzetek / Annak ösvényéről hogy semmi oldalra / El ne hajoljatok / jobbra vagy balra. / Mint szép pálmafa tavaszi időben / Zöldellik a fákkal megrakott erdőben / Akép’ tündököljön éltetek virága” (R 702/aa – 20.).

Hasonló, hagyományként szolgáló példákat találhatunk a 17. század irodalmában is. A Pápai Páriz Imre által írt *Halotti Ene*kben a hallgatóság először bizonyoságot szerezhetett afelől, hogy az igaz keresztyéni életet élők mindegyike ezt állíthatja: „ennyi ellenségim között, / Győzhetetlen Christusom, / Szent lelkével el győzött, / Nem lehet semmi károm”. Még a halott következő szavai is a konfesszionális tudatot, és nem a veszteség fájdalmát erősítik: „A hitöt vegig meg tartván, / Lelkem ki menekedve, / Vagyon ez harcolás után, / Futásom el végezve, / Igazságnak kóronája, /

Ditsőségnek szép ruhája, / Vagyon fejembe tétetve”.⁷⁷ Az előbbi példakkal szemben a *Fráter Sófia Kis Asszony utolsó Tisztességére* című szöveg teljességgel a távollévő, meghalt személyre bízna az említett világszemléleti feszültség feloldását. Erre azonban még a közvetlenül idézett, s a személyes jelenlét illúzióját átmenetileg megteremtő *búcsúztatott* személy sem képes, mivel ott-nem-léte miatt ő is csak a búcsúztató által megfogalmazott bizonyosságra tud támaszkodni. Ezért pedig az a halott, aki szabad függő beszédben szólaltat meg, s akinek távolléte így még inkább hangsúlyozódik, képtelen arra, hogy a „néma nyelv”-vel azt a bizonyosságot fogalmazza meg, mely éppenséggel saját megszólalásának lenne előfeltétele. Kijelenthetjük tehát, hogy a fel nem számolt feszültség megteremtésével Fodor szövege is a homogén konfesszionális tudat megbontásán munkálkodik.

Dolgozatomban igyekeztem amellet érvelni, hogy a kéziratos debreceni kollégiumi költészet, s azon belül leginkább a halotti búcsúztató versek korpusza is rejthet a későbbi kutatások számára fontos tanulságokat. A mostanság nagyobb szakmai figyelmet kiváltó halotti irodalommal, azon belül a prédikációs anyaggal, legutóbb Kecskeméti Gábor foglalkozott szélesebb keretek közt. Ő az anyag nagyigényű, retorikai és kommunikáció-elméleti vonatkozású feltárását végezte el.⁷⁸ Borbély Szilárd⁷⁹ elemzései pedig azt mutatták meg, hogy a halotti prédikációk Kölcsey *Vanitatum vanitasának* pretextusaként olvashatók. Ám az ilyen irányú vizsgálatok mellett kisebb jelentőséget tulajdonítottak a halotti búcsúztató versek korpuszának. Annak ellenére, hogy ilyen jellegű szövegből nem is kevés található az RMKT 17. századi sorozatának 8., 9., 10. és 11. kötetében. Ezek egy-egy korabeli halotti prédikáció részeként, s így akár a beszédek vagy az egész szertartás „kicsinyítő tükre”-ként⁸⁰ működtek. Ez azt jelenti, hogy a szertartás, a prédikáció (az egész) megértésének kulcsát jelenthette a vers (a rész) – a szinekdoché alakzatát működtetve ezzel.

⁷⁷ RMKT XVII. 9. *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660.)*, kiad. VARGA Imre, Bp., 1977. 257., illetve 259.

⁷⁸ KECSKEMÉTI GÁBOR: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998.

⁷⁹ BORBÉLY: i. m.

⁸⁰ Az intertextuális fogalom értelmezéséhez l. DÄLLENBACH, Lucien: *Intertextus és autotextus*, Helikon 1996. 51–66.

A búcsúztató versirodalom ezen kívül azért is magára vonhatja a figyelmet, mert arra ösztönözhet, hogy képszerűzeti érdekltségű feltárásokkal egészítsük ki a már meglévő jelentős toposztörténeti kutatásokat.⁸¹ A búcsúztató versekben is működő sokszínű képvilág egyfelől egy korszak *versificatori* kliséjét jelentette, melyet a kollégiumi képzés során sajátítottak el, ez pedig egy konvenció által biztosított költői önértéket adott a művek számára. Másfelől a búcsúztató-irodalom ugyanazon kliséihez, képeihez már eltérő, új szemléletű funkciók is kapcsolódhattak. A viszonylag állandó képvilág és az eltérő funkciók viszonyának feltárása ezért segíthet megérteni a korszakváltás összetettségét. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódhat a poétikai készség, kompetencia és a korabeli képhasználat viszonya, mindezeknek felderítéséhez szükséges a szintén a Kollégiumban található, latin nyelvű, kéziratok poétikák megismerése. Ez pedig azt jelenti a további kutatások számára, hogy nem csak a magyar nyelvű nyomtatott és kéziratok költészet viszonyának, hanem az ezekkel kapcsolatban lévő latin irodalmiság feltárásának feladatát sem háríthatja majd el magától.

ATTILA SEBESTYÉN

Tradition and Innovation in Funeral Poems: Manuscript Collections of the Calvinist College of Debrecen (1736-1800)

Most critics considered that Hungarian poetry had been characterized by the emergence of the secularized mind in the 1770s and 1780s. In the present paper, I attempt to interpret this period as a more complex one. My argument works with the notions of János Horváth and Hans Blumenberg, who suggest that transitions from an epoch to another one are dynamic and complex processes. The sources of my research are the 18th-century manuscript collections of poems which can be found in the library of the Calvinist College of Debrecen. My thesis is that the corpus of these poems, mainly the funeral ones, was the inheritance of homogeneous devoutness, and the preliminary of Csokonai's innovative poetry at the same time. During the last decades of the 18th century, the religious world concept became less appropriate. Some reacted to this situation by preserving the inherited system of clichés, others rearranged it.

⁸¹ Ilyen kiemelkedő toposzkutatási munkák például Tarnai Andor (*Extra Hungariam non est vita...*, Bp., 1969.) és IMRE Mihály könyve („Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, KLTE 1995. [Csokonai Könyvtár 5]).

DEBRECZENI ATTILA

NYILVÁNOSSÁG ÉS TÁRSULÁS A 18. SZÁZAD VÉGÉNEK MAGYAR IRODALMÁBAN

1. A profanus kísérlet

a, levelezés

A XVIII. század a levelezés kora¹ Európában és Magyarországon egyaránt. A modern nyilvánosság kifermálódásának korában sajátos funkciókat töltött be, olyanokat, amelyeket sem előtte, sem később nem.² Magyarországon a fejlettebb európai nemzetek nyilvánosságformáihoz viszonyítva még sokrétűbb és jelentősebb szereppel bír a levelezés, mert ez a külső feltételektől, kötöttségektől leginkább mentes forma. Nemegyszer éppen a levelezésben létesülnek személyes kapcsolatok, a levelek közvetítésével szerveződnek szűkebb-tágabb körű viták, műhelyek – a levelezés ez esetben *nyilvánosság-teremtő* funkcióval szervezi, alakítja a nyilvánosság lehetséges (lehetségesnek vélt) formáit; feltételeket teremt bizonyos fajta működéséhez, s mint ilyen »előiskolája« a valódi, szélesebb körű nyilvánosságnak. A szervezett kulturális élet még nem alakult ki nálunk; az írók, literátorok az ország különböző részein egymástól távol élnek, s főként a levelezésben tárgyalják a nyilvánosságra tartozó ügyeket: az elképzelt tudós társaságét, a működő folyóiratok gondjait, egymás munkáinak megítélését. A levelezés ez esetben *nyilvánosság-helyettesítő* funkcióval tárgyalja, s a maga körében teljesíti a társaságok feladatait, a szerkesztői munkát, a kritikai életet. A rövid életűen, a különböző (politikai, cenzurális, anyagi, szervezeti) kötöttségek szorítóiban működő nyilvánosság-fórumok mellett a levelezés lehetőséget ad a szabadabb, teljesebb közlésre, *nyilvánosság-pótló* funkcióval kiegészíti, megvilágítja, korrigálja a nyilvánosság kezdetleges, hiányos formáit.”³

A magyar irodalomban az 1770-es évtizeddel lázas levelezés kezdődik, méghozzá elsősorban verses levelezés. 1771 végén Bessenyei György fel-

¹ Vö. Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Bp. 1993². 107.

² Vö. MEZEI Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp. 1994. 5.

³ I. m., 7.

keresi Orczy Lőrincet egy episztolával, az idős báró válaszol, s hamarosan Barcsay Ábrahám is bekapcsolódik a levélváltások sorába. Az 1770-es évek második felétől újabb személyekkel bővül a kör, döntően a pesti pálosok vonzásköréből. Kreskay Imre és Ányos Pál a leggyakoribb szereplő, de több episztolával feltűnik Báróczi Sándor, Mészáros Ignác, Kónyi János, Virág Benedek, Verseghy Ferenc, Révai Miklós, Szluha Demeter is. Már ezt megelőzően is folyt jelentős levelezés a században, elég talán ha csak (az egyik leginkább ismert) Bél Mátyás levelezésére utalunk, kiadója, Szelestei Nagy László Bél leveleinek számát mintegy tízezerre teszi.⁴ Megemlíthetjük továbbá, hogy a Bél köréhez tartozó ifj. Buholtz György – pontosan vezetett jegyzőkönyvének tanúsága szerint – 14.134 általa írott és 6558 kapott levelet regisztrált az 1712–1732 közötti időszakban.⁵ De nem csak az egyházi értelmiségiek közül említhető példa, hiszen közismert, hogy Ráday Gedeon ugyancsak kiterjedt levelezést folytatott.

Az 1770-es évek verses levelezése azonban alapvetően különbözik az említettektől, s nemcsak azért, mert verses, hanem mert más a jellege és a funkciója. Döntő különbség, hogy nem „sugaras” szerkezetű, hanem „hálószerű”, vagyis nem egy középpontot alkotó személyhez kötődik, inkább „sokközpontú”-nak mondható. A nyilvánosságképződés szempontjából ez nem annyira szervezést és teremtést, mint inkább szerveződést és teremtődést jelent. Mindazonáltal jól kivehető két sűrűsödési pont ebben a gazdagon erezett hálózatban, nem személyek, hanem helyek, illetve intézmények körül: a levélírók és címzettek legtöbbször valamilyen módon a bécsi testőrséghez és a pesti pálosokhoz kötődik. Egészében véve szűk körű ez a nyilvánosság, és még jobbára öntudatlan módon alakul, de az addigi formákhoz képest mégis egészen új módon. Elszakad az eredendő társadalmi-intézményi közegetől, kapcsolatot teremt az e közegekbe zárt, társadalmilag nagyon különböző státusú egyének között, létrehozván ezáltal – nyilvánosságteremtő funkcióval – az irodalmi műveltség új közegét.

Az episztolázás így az irodalom létezési módjává vált, a felsorolt szerzők egy részének életművét lényegében a verses levelek alkotják. „Közönység és publikációs fórumok hiányában ugyanis a kor potenciális írói kénytelenek voltak egymáshoz fordulni, irodalmi ambícióikat elsősorban személyes közlendőjük irodalmivá formálásában kiélteni. Költői babérokra

⁴ *BÉL Mátyás levelezése*, kiad. Szelestei Nagy László, Bp. 1993. 7.

⁵ Uo.

az antik episztolák és a latin nyelvű iskolai poétikák nyomán törekedtek, s kísérletezgetéseikhez a levél-műfaj igen alkalmas, mert rugalmas médiumnak bizonyult. [...] Az episztolák tehát egymásra feleltek, egymást értelmezték, újabb és újabb levelek írására ihlettek – a mai olvasónak pedig olyan benyomása támad a kronológiai válaszok és viszontválaszok böngészése során, mintha egyetlen hatalmas, többszerzős opus készülődött volna a magyar felvilágosodás korai évtizedeiben, melynek amőbaszerű terjeszkedését végső soron a magyar nyelvű sajtó megszületése, a publikációs lehetőségek lassú bővülése szorította gátak közé, vissza eredeti helyére, a személyes információközlés területére.”⁶

b, csoportosulás

A társulás személyes érintkezésen alapuló formája a csoportosulás. Az első csoportosulások, amelyek társulás jellegűeknek tekinthetők, ugyanott alakultak ki, ahol a korabeli verses levelezés csomópontjai is kitapinthatóak: Mária Terézia nemesi testőrségében és a pesti pálosoknál. Báróczi Sándor „alakja körül az 1770-es évek második felében már egy irodalmi körnek tekinthető csoportosulás körvonalai derengenek fel. [...] Őt általában testőri szolgálatukat töltő fiatalemberek vették körül s ezeket az írogató fiatal nemeseket (Czirjék Mihályt, Naláczi Józsefet, Bálintitt Jánost, Bíró Lászlót, Kerekes Zsigmondot) éppen az érzelmes irodalom kedvelése vonzotta idősebb társuk körébe, az íráshoz is ő ébresztett bennük kedvet.”⁷ A pesti pálos kolostor ugyancsak egy írói csoportosulás megképződésének helyszíne volt az 1770-es évek végén, amikor együtt látjuk ott Kreskay Imrét, Ányos Pált, Verseggy Ferencet, Virág Benedeket. Míg az ifjú testőrök között az érzelmes prózairodalom iránti vonzódásuk teremtett kitüntetett jelentőségű kapcsolatot, addig az ugyancsak fiatal szerzeteseket a magyaros dalköltészet, s általában a magyar költői hagyomány kedvelése fűzte össze az átlagost meghaladó módon. Nem véletlen, hogy a Faludi-hagyomány egyik központja éppen ez a kolostor és e kör volt.

⁶ SZAJBÉLY Mihály: „Íme általküldöm elmém futtatását”. Ányos Pál levelezése, in: Vár ucca tizenhét 1994/2. 7–8.; vö. EGYED Emese: *Levevélk fejemről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete*, Kolozsvár 1998. 72–87.; BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp. 1994. 67.

⁷ Bíró Ferenc, i. m. 101.

A két említett csoport, amelynek körvonalai az 1770-es évek második felében rajzolódnak ki, nemcsak magyar nyelvűségével különbözik a literátus csoportoktól. Ez persze önmagában is igen lényeges tényező, de legalább ilyen jelentőségű az, hogy valami addig nem volt szellemiség, érdeklődés teremt közöttük kapcsolatot.⁸ Az eredendően adott közeg meghatározottságai a háttérbe szorulnak mint csoportképző tényező, s ennek helyét veszi át valamely más inspiráció. Ez jól érzékelhető a pálosoknál, vagyis a literátusság hagyományos közegében, még inkább világos azonban a bécsi testőrírók esetében, ahol maga a közeg is újszerű. A testőrség köteléke az eladdig vidéki magányukban élt ifjú nemesek számára a kiszakadás terepét jelentette, ahol egy új világ nyílt meg számukra. Voltak, akik eme kihívást nyitottan fogadták, s nem féltek szembenézni azzal. Ezekből alakult, ha csak időlegesen is, az 1770-es évekbeli csoportosulás.

A csoport azonban, noha a társulás újszerűségével túl lépett a közegek eleve adott létformáján, zárt és önmagába forduló volt. A modern nyílvanosság formálódásában inkább csak a levelezéssel összefonódva jutott szerephez, ahogy azt említettük is: a korabeli episztolázás két sűrűsödési pontja egybeesett a két első csoportosulás helyével-terepével. A csoportképződés belső logikája szerint azonban e laza, az érdeklődés és szellemi tájékozódás alapján szövődő kapcsolatrendszer vagy hamar széthullik, vagy önmaga megszervezésére törekszik. A testőrökkel az előbbi történt, a pesti pálosokkal (és a – volt – testőrírók közül a Bessenyeivel kapcsolatban állókkal) az utóbbi.

c, intézményesülés

1779. május 10-én a pálosok pesti kolostorában írásba foglalják a Hazafiúi Magyar Társaság alapszabályának tervezetét. A pálosokon kívül a társaság alapítói között képviselve volt a testőrírói csoport, főleg Bessenyei György társasága, valamint a pesti piaristák és az egyetem tanárai, Pest megyei orvosok, ügyvédek.⁹ A szerveződés Pesthez kötődött, de a

⁸ Penke Olga Bessenyi „elképzelt olvasó”-ját vizsgálván megállapítja, hogy ebben az időszakban elsősorban a *kortárs, művelt* (virtuális) olvasó jegyében alkotott (*Író és olvasó ábrázolása Bessenyei bölcséleti prózájában*, in: *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, Bp. 1999. 43–58., főleg: 50–51.).

⁹ Vö. NÉMEDI Lajos: *Hazafiúi Magyar Társaság (1779–1780)*, in: *ItK* 1978. 286–302. főleg: 297.

külső körbe sorolt tagok névsorára pillantva egyértelmű a nyitás: a felekezeti köziségre törekvés, valamint a különböző társadalmi rétegekbe tartozók összefogásának szándéka. A szervezés elsősorban személyes ismeretségek útján történt, ami az esetlegességek mellett arra is rávilágít, hogy ekkor már az intézményi-társadalmi közegeken messze túlnyúló kapcsolatrendszer létezett, amelyet résztvevői tudatosan formalizálni kívántak.

Csoportosulások, sőt, szervezettebb formára törekvő társulatok a megelőző időszakban is voltak.¹⁰ Bél Mátyás körül tudós literátorok csoportosultak,¹¹ tervek születtek tudós társaság alakítására (1735-ben, Pozsonyban¹²). Karl Gottlieb Windisch az 1750-es években ugyancsak társaságot szervezett, majd az 1770-es években ismét, immár lapalapítással egybekötve.¹³ Kollár Ádám körül is tudós kör formálódott Pozsonyban, Benczur József, Tersztyánszky Dániel, Makó Pál, Dobai Székely Sámuel részvételével, német nyelvű folyóirat szerkesztését és kiadását is megvalósítva.¹⁴ A példákat, ha nem is vég nélkül, de még sorolhatnánk tovább, ebből is látszik azonban, hogy a századközép, illetve az 1770-es évek tudós társulatai, csoportosulásai még nem léptek túl a közegük által adott kereteken. A literátusság műveltsége, nyelve, célkitűzései jellemezték ezeket, nyilván ez is oka lehetett annak, hogy például a Hazafiúi Magyar Társaság tervezésével egy időben működött Kollár–Tersztyánszky-féle társaság tagjai egyáltalán nem kerültek az új szerveződés vonzáskörébe.¹⁵

A társaságalapítás közvetlen kiváltója az volt, hogy a hessen-homburgi Société Patriotique-ot képviselő Nicolas Paradis felkereste Bessenyei Györgyöt és Barcsay Ábrahámot egy társult magyar társaság létrehozásának gondolatával. Ez a külső inspiráció adott konkrét célt az egyébként is szerveződő-csoportosuló klerikusok és nemesi literátorok önmozgásának. Az eszme már a levegőben volt, különösen az egyetem 1777-es Budára

¹⁰ L. erről összefoglalóan: SZELESTEI NAGY László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp. 1989. V. WINDISCH Éva: *Kovachich Márton György, a forráskutató*, Bp. 1998. 48–54.

¹¹ Vö. SZELESTEI NAGY László, i. m. 62–76.

¹² BÉL Mátyás: *A Pozsonyban föllállítandó tudós társaság*, in uő: *Hungáriából Magyarországra felé*, kiad. Tarnai Andor, Bp. 1984. 179–181.

¹³ Vö. *A magyar sajtó története I.*, szerk. Kókay György, Bp. 1979. 189–194.

¹⁴ Vö. V. WINDISCH Éva, i. m. 50–51.

¹⁵ Vö. NÉMEDI Lajos, i. m. 297.

helyezése óta, amit a magyar kultúra fellendülését megalapozó eseményként ünnepeltek a kortársak. A jezsuitáktól fokozatosan visszanyert egyetem szervezete és szellemi potenciálja olyan intézményes központot jelentett, amely egy új, világias kultúra (s benne irodalmi műveltség) letéteményesének tűnt. Az önálló, az egyetemtől is független akadémia gondolata ebből az elképzelésből bontakozott ki, de a tervek a királyi jóváhagyás elmaradása miatt nem jutottak a megvalósulás fázisába. Az önálló magyar tudós társaság gondolatát Bessenyei tovább formálta a *Jámbor szándékban*, amely azonban majd csak egy évtizeddel később látott napvilágot, Révai Miklós kiadásában.¹⁶

2. Integráció és társaság a „józsefi kor”-ban¹⁷

a, nyilvánosságforumok és közönségképződés

Az irodalmi műveltség társadalmi-intézményi közegében, majd az írói levelezésekben, csoportosulásokban, társaságokban az „író” és olvasóját szoros, közvetlen kapcsolat fűzte egymáshoz, ami egyfajta primer nyilvánossággént értelmezhető. A nyilvánosság új, közvetett formáinak kialakulása során másfajta, személytelenebb érintkezési mód volt terjedőben író és olvasó között, előtűnt a közönség mint olyan.¹⁸ A közönség köre kezdetben persze nem volt sokkal tágabb, mint az íróké, az irodalmi műveltség „fogyasztásában” azonban a hagyományos formák mellett új alakzatokat képezett.

Nem kis szerepet játszottak ebben a kölcsönkönyvtárak (Lese-kabinet¹⁹), amelyek 1787-től kezdve egyre nagyobb számban alakultak a városokban. Kezdetben ezek német könyvkereskedők vállalkozásai vol-

¹⁶ Vö. NÉMEDI Lajos: *Ki írta a Jámbor szándékot?* In: ItK 1980. 137–148.; THIMÁR Attila: *Révai Miklós és az irodalom- és tudományszervezés 1777–1790*), kandidátusi értekezés, kézirat, megjelent részlete: Thimár Attila: *Révai Miklós 1784-es akadémia-terve*, szerk. Kecskeméti Gábor, Bp. 1996. 283–293. itt főleg: 291–293. Bessenyei és Révai akadémia-terveinek kapcsolatára nézve l. még: HÁSZ-FEHÉR Katalin: *Három kép a tizennyolcadik század időutazóiról*, i. m. 169–186.

¹⁷ Vö. tanulmányunkat: *Egy korszak kijelölése (Közelítés a XVIII. század végének magyar irodalmához)*, szerk. Görömbei András, Debrecen 2000. 65–79.

¹⁸ Vö. Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Bp. 1993. 79.

¹⁹ Vö. Péczeli József cikkét a *Mindenes Gyűjteményben* (1789. II. negyed, 135–136.).

tak, és döntően német nyelvű könyveket kölcsönöztek, lévén városaink is nagymértékben német ajkúak.²⁰ 1789-ben Müller Ferenc megindítja az első magyar kölcsönkönyvtárat Győrött,²¹ majd továbbiak létesülnek Sopronban, Pozsonyban, Kassán is. 1792-ben Institoris Gábor alapítja az első lesekabinetet Pesten, a Kecskeméti utcában, amely rövid idő alatt az új irodalom egyik jelentős terjesztőjévé, a felvilágosult nemesség és értelmiség fontos találkozóhelyévé válik, s e minőségében a korabeli olvasókörrökkel rokonítható (pl. a budai vagy kőszegi olvasókör).²² A kölcsönkönyvtárak gazdagsága és kultúraközvetítő szerepe természetesen nem vetekedhetett a hagyományos oktatási intézmények, mint például a debreceni vagy a sárospataki kollégium könyvtáraiéval, illetve a főúri gyűjteményekével, melyek közül több éppen ebben az időszakban különösen gyorsan gazdagodott (Barkóczy, Klimó, Teleki, Széchényi stb.).²³ Az azonban, hogy a kölcsönkönyvtárak nyitottak voltak, hogy a közvélemény formálásának helyei lehettek, hogy üzleti vállalkozásként működtek, mégis különös jelentőséget kölcsönöz nekik, egy új kor nyilvánosság fórumaként.

A könyvkiadásban fokozatosan megnövekedett a kiadók szerepe²⁴, de a mecenatúra és az előfizetési rendszer hagyományos formáit nem volt képes háttérbe szorítani. Sőt, a változás jobbára csak abban a gyakran emlegetett panaszban érhető tetten, hogy milyen nehéz a publikálás, milyen kevés az előfizető és mennyire nagy a mecénásnak való kiszolgáltatottság – már látszik az alternatíva, csak még alig-alig működik. Ponto-

²⁰ Vö. FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp. 1978. 36–37.

²¹ „Győrben is, a’ hol pedig már inkább el sógorosodtak Hazánkfiak, mint másutt, igen mohón kapják a’ Magyar Könyvek’ olvasását. Melly öröm, midőn az ide való Könyv Tárházatskában, ez, *Kasszandrát*, amaz, *Jungnak* éjtszakáit; egy Magyar Nimfa az *érezékeny Leveleket*, más *Kartigámot*, vagy *Révaynak* tsiklandoztató hivsággal fűszerszámozott Énekeit kéri és kapja olvasásra.” (Hadi és Más Nevezetes Történetek. 1790. jan. 15. 67.)

²² Vö. FÜLÖP Géza, i. m. 30–34.

²³ Vö. BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. Században*, szerk. Szauder József és Tarnai Andor, Bp. 1974. 283–332.

²⁴ Vö. V. ECSÉDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*; Bp. 1999. főleg: 214–216. 264–278., 295–340.; ez utóbbi rész (A magyar könyvkereskedelem történetének vázlatja 1800-ig) Pavercsik Ilona munkája.

sabban: már kétfelé kell hadakozni, részben a támogató pénzéért, részben a nyomdással a jó minőségű és megfelelő árú nyomtatásért. Erre a küzdelemre tetszőleges számban lehetne sorolni a példákat. Átalakulnak persze a támogatók is, akik gyakran maguk is az irodalmi élet résztvevőivé válnak, noha igyekeznek megőrizni kívülállásukat, leginkább a részvétel leplezésével. Ismeretes például a Bessenyeiékkel levelező, majd Batsányi János útját egyengető Orczy Lőrinc harca Révai Miklóssal, aki Orczy verseit ki akarta adni, méghozzá szerzői névvel Ráday Gedeon állandó bujkálása, álnevei, anonimitásra törekvése, miközben tevőleges részt vállalt a Magyar Museum kiadatásában stb.²⁵ A mecénás társadalmilag legitim szerepének átalakulását jelzik egyébként azok a „szalon”-szerű képződmények is, amelyek egy-egy megnyitott főúri házában (l. pl. Podmaniczkyne, Belezsnayné) kialakultak.²⁶

Ráday Gedeon péceli kastélya is ilyen nyitott „intézmény” volt, amint arról Kazinczy megemlékezik. Kazinczy azonban kiemeli a színház kitüntetett szerepét is: „[Ráday] Lelke nem ismeré a gögöt, s szeretett ifjává válni a szerény ifjak között. Pesten mulatván, a játékszínből ritkán marada el, s nem a lózsikban [páholyokban] foga helyt, menyé és fia mellett, hanem a pártarren [nézőtéren], hogy jobban hallhasson, láthasson. A mely ifjak nem merék felkeresni házánál, mögötte vevének ülést, s legördülvén a kárpit, egyike a másikának fél hangon mondá el itéletét a játszott darab felől, mintha nem akartak volna a tisztelt öregtől értetni. Ráday megfordult, hogy vagy javallja értelmeket, vagy azon igazítson, s leckéket tarta nekik a dráma három egysége felől stb. Így juta ismeretségébe Földi János, Szent-Jóbi Szabó László és sokan mások, s Ráday az igyekezőknek szabad bejárást engedé házához.”²⁷

Az első pesti magyar színtársulat működése 1790-től, illetve 1792-től igen nagy szerepet töltött be a közönségteremtésben, hiszen a műveltségtől és anyagi helyzettől kevésbé függő forma volt, erős közösségi töltéssel.²⁸ Egészen új képződmény volt ez a színház, eszméjét már meg lehetjük az előző időszak drámafordítási programjában, noha ahhoz gya-

²⁵ Vö. MEZEI Márta: *A kiadó mandátuma*, Debrecen 1998. 23–24.

²⁶ Vö. FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete*, Bp. 1987. 73–79.

²⁷ *A Rádayak*, in: *Magyar Pantheon*, é. n. 31.

²⁸ Összefoglalólag l. *Magyar Színháztörténet 1790–1873*, szerk. Kerényi Ferenc, Bp. 1990. 49–60.

korlatilag nem sok köze van, lévén hogy a fordított darabok kevéssé voltak alkalmasak az előadásra, a közönség igényeinek a kielégítésére. Sokkal közvetlenebb a kapcsolat az iskolai színjátszás világával, hiszen a piarista és pálos szerzők némelyike szerzője lett a Kelemen-féle társulatnak is, ami egyáltalán nem állott tőlük távol, hiszen az iskolai színjátszás egyre nyitottabbá vált az idők során.²⁹

b, az eredmények viszonylagossága

II. József trónra léptét követően tehát hamarosan szembeszökő változások és átalakulások kezdődtek a magyar irodalomban, elsősorban és közvetlenül az irodalom „életmódjában”.³⁰ A nyilvánosság fórumain következő „rendkívül jelentős, a magyar irodalom addigi történetében példa nélkül álló változásokat” illetően írja Bíró Ferenc: „Az 1780-as évek második felétől gazdag és sokrétű hírlap- és folyóiratirodalom bontakozik ki, írói csoportosulások alakulnak [...] A nyomdák száma 1760 és 1790 között – Kosáry Domokos idézi az adatot – megháromszorozódott, Borsa Gedeon és munkatársai kutatásaiból pedig tudjuk, hogy a XVIII. század második felében közel kétszer annyi (mintegy húszezer) kiadvány jelent meg Magyarországon, mint a megelőző évszázadok során összesen.”³¹ A publikálás feltételeinek a századközepétől kezdődő folyamatos javulása és a publikálás szabadságának – József trónra lépte általi – hirtelen megnövekedése szinte egy csapásra hozott létre valami egészen újat, ami több, mint egyszerű mennyiségi növekedés: megteremtette a modern értelemben vett nyilvánosságot.

A helyzet azonban az átütő változás ellenére is több mint gondterhes maradt. Létrejöttek az irodalom életmódjának egészen újszerű formái, de e kezdemények még kezdetlegesek voltak, sajátos szimbiózisban éltek a hagyományos formákkal (pl. előfizetési rendszer, mecénatúra stb.), s még jobbára azok meghatározó szerepe mellett. Az olvasóközönség, amely nem kis mértékben épp az új nyilvánosság hatása alatt formálódott, ekkor

²⁹ L. erre DEMETER Júlia: „Játékunkból víg oktatást vegyetek...” (A magyar nyelvű komédia a 18. század második felében), in: ItK 1998. 352–355.

³⁰ Vö. BÍRÓ Ferenc, i. m. 108.

³¹ I. m. 115. vö. BORSA Gedeon: *A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 18. századi szakasza*, MKSz. 1985. 18–31.

még fejletlen volt³², az írók egzisztenciája, noha az értelmiségi létforma jelentősége ugrásszerűen megnőtt, nem kötődött, nem kötődhetett az irodalomhoz, többségük jó értelemben vett műkedvelőként foglalkozott csak azzal. Az irodalom jelentősége azonban a tényleges eredményekhez képest túlzott mértékben megnőtt, s ez az önértékelés zavaraihoz is vezetett. Egyre inkább olyan státuszt tulajdonítottak az irodalomnak, amelynek a nyilvánosság adott állapotában semmi realitása nem lehetett. Másrészt az is önértékelési zavarnak tetszik, az előbb mondottaktól nem függetlenül, hogy kezdtek elmosódni az amatőrség és a dilettantizmus határvonalai. A tudosság addig egyértelmű kritériumai (latin nyelv, magas iskolázottság) háttérbe szorultak, az új (esztétikai) kritériumok pedig még részben formálódóban voltak, részben pedig nem volt egyértelmű tekintély mögöttük, amely érvényesíthette volna azokat.

Ami tehát az előzményekhez képest óriási fejlődés, mind számszerűségében, mind a minőségi váltásban, az a létrejött új minőség, a modern nyilvánosság mércéjén mérve rendkívül kezdetlegesnek tűnik. Mindazonáltal a modern értelemben vett nyilvánosság megszületése egészében véve döntő változást jelentett az irodalom életmódjában, így végső soron ez jelöli ki a korabeli – sokszor még felemás és csökevényes – eredmények helyi értékét. A nyilvánosság megszületése azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele volt az irodalmi műveltség megújulásának, önmagában nem magyarázza a felgyülemelésnek azt a hirtelen bekövetkezett, elementáris mozzanatát, amely a „józsefi korban” megfigyelhető.

c, nyilvánosság és társulás

Az elszigeteltség, mint létmód megszűnése az irodalmi műveltség új típusú közegének létrejöttével történt, amikor is az író az addigi közvetlen befogadás mellett (és esetleg helyett) egyre inkább közvetítő nyilvánosságon keresztül találkozott immár jóval tágabb körű közönségével. Kapcsolatok létesültek literátusság és popularitás közegein belül és azok között, oldva az elszigeteltséget, de ezáltal *nem maguk a közegek számoltak fel, hanem csak a közegek zártsága*. Ezzel párhuzamosan literátusság és popularitás intézményi-társadalmi közegei mellett és között kezdett

³² L. erre nézve újabban TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp. 1996. főleg: 197–228.

kialakulni egy azokhoz már nem feltétlenül kötődő szerveződés és nyilvánosságforma, amely saját intézmények létrehozására törekedett. A klerikusok és műkedvelők előbb „kétlakiak” lettek, egyszerre lévén otthon eredendő és újonnan formálódó közegükben, majd egyre inkább leváltak az adott intézményi-társadalmi környezet jelentette keretekről (még ha egzisztenciálisan nem is váltak ki), s az irodalmiságot tekintve új otthonra leltek.³³

A „józsefi kor” társulatainak karaktere lényegileg különbözik az előző csoportosulások arculatától.³⁴ A közösségi jelleget ugyan még őrzik, de már nem elszigetelt csoportok, hanem nyitottak egymás és a (bennük is) formálódó közönség irányában. A szellemi-izlésbeli szálak által összefűzött társulatok általában egy-egy városban, egy-egy vezéregyéniség körül alakultak ki, csakúgy mint korábban, viszont az intézményi háttér már nem domináns, a város mint közös élettér önmagában megfelelő keretet biztosít. A megelőző évtizedbeli levelezés sokközpontúságához hasonlóan a társulatok laza hálózatot alkotnak, mint Bíró Ferenc írja, annak, aki „az 1780 utáni két évtized magyar irodalmi életének topográfiáját akarná elkészíteni, jóformán a korabeli Magyarország térképének egészén kellene elhelyeznie jeleit.”³⁵ Mindez jól szemlélhető a korabeli előfizetési felhívások és mindenféle irodalmi tudósítások azon gyakran előforduló részeiben, amelyek megnevezik, melyik városban kinél lehet előfizetni, ki terjeszti az adott könyvet stb.³⁶ Ehhez hasonló felsorolást olvashatunk, csak kevésbé praktikus célzattal, Kazinczy Orpheusbeli (és a Hadi és Más Nevezetes Történetekben is megjelentetett) cikkében:

„Él Dugonits; él Rátz, él Horányi! Révainak készen vagyon egygy Architecturája; Novák Természeti Törvényt ád; – Sáros-Patakon Szent-Györgyi, Öry, Szilágyi, Szombathi, – Debretzenben Sinai, Ormós, Milesz, Szilágyi, Hunyadi, Benedek; – Erdélyben Kovásznai, Szatthmári, a' két Benkő; Bétsben Detsi; Komáromban Pétzeli, Mind-szenti, Perlaki; –

³³ Vö. BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp. 1994. 318.

³⁴ Ebben az összefüggésben tűnik fel a társulás fogalma Fábri Anna könyvében is i. m. 46–50.

³⁵ I. m. 111.; itt fel is sorol városokat és írókat. Az ugyanebben a korban működő és szervezkedő diáktársaságok és önképzőkörök azonban már egészen eltérő jellegűek, egy új írónemzedék eszmélkedésének szinterei (l. erről később).

³⁶ L. pl. a Magyar Museumra nézve *Batsányi János összes művei*, kiad. Keresztury Dezső és Tarnai Andor, Bp. 1960. II. 263. (BJÖM.)

Váradon Józsa; – Miskóltzon Komjáti, Szatthmáry Paksi József; és Tóth András, – Győrben Ráth; – Füreden Horváth; – Szatthmárty Földi; – Nagy Bányán Prof. Szabó László; – Jászberényben Gellei, – Ketskeméten Göböl; Halason Tormási, Böszörményben Vétsei; Diószegen Fazekas és Lévai; – Körösön Kozma; – Verőtzen Szilvási, – Vátzon Török István; és a' kit utól említek ugyan, de a' ki mind munkásságára, mind tehetségére nézve az elsők közzé való, Rimaszombaton Szőke, 's ezeken kívül két Monasticus Barát, a' szép Magyar tollú 's Magyar történeteinkben igen járatos Polemista P. Leo Maria Szaitz, és Rozsnyón az én igen kedves Barátom, Franciscanus Concionator P. Lovasi Benedek tsak intést várnak, 's rész szerint írni, rész szerint fordítani készek lesznek. Vétkezik a' Haza ellen, a' ki ezt a' szent szándékot tellyes erővel elő nem mozdítja! a' ki kész nem lesz ezért minden hasznát, elő-menetelét fel-nem áldozni!"³⁷

Úgy tűnik, a kor literátorai igen pontos ismeretekkel rendelkeztek egymásról, vagyis működött egy informális szerveződés, amelyből a nyilvánosság-fórumok kinőhettek. A legjelentősebbek éppen azok a társulások voltak, amelyek társasággá szerveződtek és törekvéseik fő iránya valamely orgánum létrehozása és működtetése volt, hogy az, lehetőséget adjanak saját munkáik közzététele mellett más „hazafiak” nyilvánosság elé léptetésére is. Az egyező szellemi tájékozódás és a közös munkálkodás elválaszthatatlanul egybeforrott tehát e munkálkodás nyilvános fórumának megteremtésével és a fórum központtá növesztésének látens szándékával. E társaságok az irodalom önszervezésének jelentős mozdulatait képviselik, az intézményesülés olyan törekvéseit, amelyek az akadémiatervek sorába is illeszkednek. „Bár minden nagy városunkban egy egy Társaság állana-fel, 's magyar munkákat írna, hogy majd a' sok kitsinyből egy igazában való nagy Magyar Társaság lehetne.”³⁸

³⁷ Orpheus I. 2. 156–157.

³⁸ Batsányi levele Ráday Gedeonhoz, [1789 decembere], közli NÉMETH Balázs: *Batsányi három levele Ráday Gedeonhoz*, in: ItK 1956. 198. vö. ugyancsak Rádayhoz szóló, 1792-es levelét: „az Országban együtt-is másutt-is kisebb Társaságokba öszve-szövetkezvén úgy-is fáradunk már elég sok akadályokkal küszködven a' Haza' javában, álljunk-öszve egy nagyobb Társaságba” (I. MOLNÁR János: *Bacsányi János levelei Id. Báró Ráday Gedeonhoz*, in: ItK 1907. 214.).

d, társaságok és központképzés

A tudós társasági készülétekkel egyidőben *Pozsonyban* Rát Mátyás hírlapalapítás előkészületeivel foglalatzkodott. A Hazafiúi Magyar Társaság tervével ellentétben az ő erőfeszítéseit siker koronázta, így 1780. január 1-jén megindult a Magyar Hírmondó. A Magyar Hírmondó létrehozása és nyolc éven át, 1788-ig való működtetése rendkívül jelentős volt a nyilvánosságteremtésben, noha mögötte nem állt szervezett társaság, szerkesztői gyakran változtak, színvonala ettől is függően erősen ingadozott. A német és latin nyelvű hírlapok sorában az első magyar nyelvű újság jelentősége nem pusztán magyar nyelvűségében van, hanem abban is, hogy a két legjelentősebb szerkesztő, Rát Mátyás (1780–1782) és Révai Miklós (1784. január–április) irodalmi programja szoros szálakkal kötődően Bessenyeiéhez és Bessenyei társaságáéhoz, a lap az ő szerkesztésük (gyakorlatilag: újságírásuk) alatt az 1770-es években formálódni kezdett magyar irodalmi műveltség örököse, folytatója lett, az első valódi (par excellence) nyilvánosság fórumot teremtve meg.³⁹

1787 végén *Kassán* alakította meg Batsányi János, Kazinczy Ferenc és Baróti Szabó Dávid a Kassai Magyar Társaságot, amelynek célja a jellegzetesen irodalmi folyóiratként elképzelt Magyar Museum kiadása volt. Batsányi, mint a Bézvezetésben írja, a társaságot és a folyóiratot az akadémia-terv szolgálatába kívánta állítani, mintegy a jövőd tudós társaság magjának tekintette.⁴⁰ A Batsányi és Kazinczy közötti személyi ellentétek és ízléskülönbségek következtében azonban hamarosan egy másik lap, az

³⁹ L. minderről KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp. 1970. 68–280.; *Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság*, kiad. Kókay György, Bp. 1981.

⁴⁰ „Egy ilyen Munkának egybe gyűjtését, 's helyes kiadását, több és erősebb vállak' terhének esmerjük lenni magunk-is; 's azt-is tudgyuk, hogy erre számosabb Társaság, 's hivatalbéli foglalatosságtól szabad tagok kívántatnak; de az a' gondolat, hogy minden nagynak tsekély a' kezdete, – hogy ez a' példa talám majd másokat-is fel-gerjeszt, – hogy a' köz-jónak szeretete kis Társaságunkhoz majd több igaz Magyarokat-is szövetkeztet, – ez a' gondolat, mondom, sokkal edesebb remennyel biztat bennünket, hogy-sem akár a' nehézségnek, 's egyéb történhető akadályoknak el-képzése, akár más tekintetek, meg-határozott szándékunktól el-téríthessenek.” (BJÖM. II. 98–99.) Kazinczy nem élt az akadémia-terv ígézetében, számára a folyóirat a közvetlen hatás lehetőségét jelentette, vagyis nem elsősorban átmeneti jellegéből indult ki (vö. HÁSZFEHÉR Katalin: *i. m.* 177–178.).

egyedül Kazinczy által jegyzett Orpheus is útjára indult, Kazinczy pedig a római Árkádiai Társaság mintájára Magyar Liget Pásztorai vagy Magyar Arcasok néven önálló akadémiatervet dédelgetett.⁴¹ Az eredeti társaság amúgy is szűk volt (Kazinczy „quasi Tudós Társaság”-nak nevezte⁴²), így nem állott sokáig fenn. A lapok munkatársai viszont, akik a társaság tágabb körét alkották, a korabeli kulturális élet egészét reprezentálták. A két folyóirat egyenként 8–8 számot ért meg 1792-es, illetve 1793-as megszűnéséig.⁴³

Komáromban Péczeli József és a körülötte kialakult Komáromi Tudós Társaság adta ki a Mindenés Gyűjteményt 1789-től 1790-ig hetente kétszer, majd 1792-es megszűnéséig évente. A kassaiakkal szemben a komáromiak jóval többen voltak, mintegy 40 főről van tudomásunk, köztük ismert tudósok, literátorok és írók is, mint Mindszenty Sámuel, Szekér Joakim, Illei János, Döme Károly vagy Fábíán Julianna. A társaság, amely a nyelvfejlesztés mellett a tudományterjesztést tűzte zászlójára, Péczeli József halála és a lapnak ezt követő megszűnése után is működött még 1794-ig, de ekkor már nem tudott jelentős hatást kifejteni.⁴⁴

Bécsben Görög Demeter környezetében alakult ki az a Magyar Társaság, amely a Hadi és Más Nevezetes Történetek, majd ennek folytatásaként a Magyar Hírmondó című lapot kiadta 1789–1791, illetve 1791–1803 között. A társaság a bécsi magyar kultúra képviselőit igyekezett összefogni; tagja volt Görög szerkesztőtársa, Kerekes Sámuel mellett pl. Sándor István, Igaz Sámuel, Kultsár István, a háttérben pedig főúri támogatóik segítették őket, Széchényi Ferenc, Festetics György, Teleki Sámuel. A Bessenyei programjának örököseként a tudományok és a nyelv kérdéseinek kitüntetett figyelmet szentelő hírlap a nyilvánosság biztosításával, pályatételek kiírásával (pl. első jelentkezésük 1789 januárjában egy magyar pszichológia írására való felhívás volt) hatékonyan ösztönözte a magyar nyelvű tudományosság fejlődését. A Magyar Hírmondó volt a legolvasottabb hírlap az 1790-es évek elején.⁴⁵

⁴¹ L. levelét Batthyány-Strattmann Alajoshoz, 1791. január 7-én (KazLev. XXIII. 30–34.).

⁴² KazLev. I. 167. vö. még latin nyelvű feljegyzését, amelyben Ráday Gedeont, Molnár Jánost és Vécsey Miklóst említi tagként (BJÖM. II. 446.).

⁴³ Vö. KÓKAY György, i. m. 437–452., 466–475.

⁴⁴ Vö. KÓKAY György, i. m. 452–466.; valamint *A Mindenés Gyűjtemény repertórium 1789–1792*, szerk. Tapolcainé Sáray Szabó Éva, Budapest–Tatabánya 1979.

vasottabb hírlap az 1790-es évek elején.⁴⁵ Az ekkoriban Győrben, egy karakteres, de magát meg nem szervező írói társaságban⁴⁶ élő és dolgozó Révai Miklós szoros kapcsolatban volt a bécsiekkel, 1790 körüli akadémia-tervei ezt bizonyítják.⁴⁷

A Marosvásárhelyhez kötődő Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság (és a hozzá kapcsolódó Kéziratkiadó Társaság) legfőképpen Aranka György önfeláldozó szervező tevékenységének köszönheti létét. E szerveződés nem tudott az előzőkéhez hasonló szerepet betölteni (kiadványa is mindössze egy jelent meg, egy gyűjteményes kötet 1796-ban), ugyanis három évnyi előkészítést követő indulásakor, 1793-ban az irodalmi nyilvánosság már leszálló ágban volt, az integratív szerep helyett inkább csak hiánypótlóra volt lehetőség.⁴⁸ Ezt fogalmazta meg Csokonai is 1798. augusztus 4-i levelében, mikor így köszönt el Aranka Györgytől: „Éljetek szerencsésen a magyar Helvetiának szerencsésebb polgárai; mi csak igyekezni akarnánk, ti néktek pedig munkálkodni is lehet: munkálkodjatok! – „⁴⁹

3. Kazinczy és a diákkörök

a, Pozsony

A fiatalok, akik az 1760-as évek legvégén, illetve az 1770-es évek első felében születtek, az 1780-as, 1790-es évek fordulóján még leginkább az iskolapadokat koptatták. Az egyes képző intézményekben, királyi akadémiákon, papneveldeknben, református kollégiumokban stb. ugyanolyan önszerveződés indult el, miként városainkban, vagyis különféle társulatok, önképzőkörök alakultak. Nem is feltétlenül váltak ezek szervezetté, noha némelyik formálisan Tudós Társaságként működött, s kiadványt is megjelentetett. Alapvetően különböztek viszont a „józsefi kor” egyéb, koráb-

⁴⁵ Vö. KÓKAY György, i. m. 325–378.

⁴⁶ L. erre nézve JENEI Ferenc: *Irodalmi élet Győrött a 18. század végén*, Bp. 1934. 117–135.

⁴⁷ Révaira nézve I. THIMÁR Attila, i. m. 283–293 és FEDERMAYER István: *Adalékok Révai Mikós győri éveéhez*, in: Győri tanulmányok, 17. kötet, 1996. 5–28. (utána függelékben eredeti dokumentumok következnek).

⁴⁸ Vö. JANCSÓ Elemér: *Az erdélyi magyar nyelvművelő társaság iratai*, Bukarest 1955. ENYEDI Sándor: *Aranka György Erdélyi társaságai*, Bp. 1988.

⁴⁹ Csokonai Vitéz Mihály összes művei. *Levelezés*, kiad. Debreczeni Attila, Bp. 1999. 87.

ban már áttekintett társulataitól, mert nem volt céljuk (helyzetüknél fogva nem is lehetett) a nyilvánosság megszervezése, amire azok hírlap, folyóirat kiadásával törekedtek. Ezek az önszervező diákkörök a maguk belterjes nyilvánosságából a „nagyok”-ra vetették tekintetüket, s megpróbálták azok kezdeményezéseihez kapcsolni magukat. Ebben a kapcsolatban, ami az egyes személyeket illetően az íróvá avatás szimbolikus aktusával járt, Kazinczy központi szerepet töltött be.⁵⁰

Az egyik legelső diákkör a pozsonyi központi szemináriumban jött létre. Már 1785 körül működött, de igazán aktívvá 1788 táján vált. 1790-ben, a központi szemináriumok feloszlásával megszűnt, de a legaktívabb tagok Győrbe kerülésük után továbbmunkáltak. A kör lelke Fejér György volt, a belső körhöz tartozott még Döme Károly, Horváth János (a későbbi püspök), Kulcsár István, Péteri Takács József.⁵¹ A kispapok kapcsolatban álltak világiakkal is, pl. a királyi akadémián tanuló ifjakkal, vagy az evangélikus líceumi diákokkal.⁵² Ebben a tágan értelmezett körben szerzett egész életre meghatározó élményeket Kisfaludy Sándor: „Pozsonyban a’ Philosophiai oskolákat járván, és idejét, figyelmét, kedvét elvonván egy részről Schillernek munkáji, és az akkor szebben feltűnt Magyar Poésis, K[isfaludy] már csak annyira tett eleget oskolai kötelességeinek, hogy neve már csak az első classisnak közepén találtatott, a’ mit előbbi eminentiájához szokott Attya gyakorta dorgálgatott. Pozsonyban, ezen akkor általlyában német és tót Városban, csak az ottani Várban

⁵⁰ Merényi Annamária írja az 1810-es évekre vonatkozóan, de az ifjú Kazinczyra is alkalmazható: „Jól látható, hogy a Kazinczy-körbe történő felvétel néhány törvényszerűséget mutat, vagyis a legitimáció szabályozott menete szigorú követelmények elé állítja a körbe belépni szándékozókat. A felszenteléshez alapkövetelményként társul, hogy az újonnan érkező fiatal poéta a világ- vagy magyar irodalom már ismert, nagyra tartott alakjához hasonlítson, életrajzi adatokkal tájékozódhassanak felőle, valamint törekvései idomuljanak e közösség esztétikai elvárásaihoz.” (*A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében*, szerk. Takács József, Bp. 2000. 58.)

⁵¹ Vö. minderről összefoglalóan BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, Bp. 1963. 117–119., 761.

⁵² Az utóbbiakra nézve vö. BODOLAY Géza, i. m. 124–125.

tanuló és lakó nevendék Papság lévén Magyar, érzésére és nyelvére nézve, többnyire annak társaságában, a' várban tölté iskolai szünnapjait.”⁵³

A kispapokból álló diákkör formálisan nem szerveződött társasággá, ám így is széles körben ismertté vált; vezetőegéniségei (pl. Fejér, Döme) rendszeresen publikáltak a Magyar Museumban és az Orpheusban, a Minden Gyűjteményben pedig számos közlemény jelent meg a „Pozsonyi Szeminariumból” aláírással. Többször hírt adott működésükről a Hadi és Más Nevezetes Történetek.⁵⁴ Az ekkor erősen világias vonzalmak és a magyar nyelvűség ígézetében⁵⁵ élő és dolgozó ifjak tehát kapcsolatban állottak a korabeli nyilvánosság meghatározó egéniségeivel és fórumaival.

Kazinczy 1789-ben meglátogatta őket: „kimondhatatlan az az öröm, mellyel a derék ifjak látásomra ömlöttek. Körül valék fogva a fekete talárisba öltözött ifjaktól, s Döme a körből ki nem ereszte, míg nekik valamely versemet el nem mondom. Örömet csinállok az örömről lemondotaknak, mondám magamban, s Secundusnak egyik Csókját deklamálám el nekik magyarra fordítva. Egyszersmind jelentém, hogy e napokban egy prágai zsidó fogja meglátogatni, ki inkább ismeri Spinózát, Lessinget, mint a Talmudot. Döme egy versezetet küld le hozzám a Rózsa nevű fogadóba, mely melegen festé nekem szeretét.”⁵⁶ Az emlékezés középpontjában jól érzékelhetően Döme Károly áll, akit akkoriban Kazinczy Daykával azonos nagyságrendű ígéretnek tartott (Daykát a heroida, Dömet az elégia műfajában⁵⁷). Leveleiben még Fejér Györgyöt és Csergits Simont is kiemelte,⁵⁸ s megemlítette, hogy verseket vitt magával, közlésre,⁵⁹ a *Pályám emlékezete* idézett soraiban azonban már inkább a kölcsö-

⁵³ *Kisfaludy Sándor' életéből*, in: *Kisfaludy Sándor: Szépprózai művek*, kiad. Debreczeni Attila, Debrecen 1997. 188. vö. FENYŐ István: *Kisfaludy Sándor*, Bp. 1961. 18–20.

⁵⁴ L. pl. HMNT. 1790. 70–72. Erre és a többi diáktársaságra nézve is (szövegközlésekkel) I. FEHÉR Katalin: *18. századi irodalmi diáktársaságaink és a sajtó*, in: *Magyar Könyvszemle* 2000. 378–389.

⁵⁵ Vö. BODOLAY Géza, i. m. 118.

⁵⁶ *KazMűv.* I. 318.

⁵⁷ Vö. *KazLev.* II. 189.

⁵⁸ Vö. *KazLev.* I. 518.

⁵⁹ Vö. *KazLev.* I. 516.

nös tisztelgés kultikus aktusát formálja meg a találkozásból, egy alakkal a középpontban.

Azért lehetett Döme ez az alak, mert – a korabeli levelekből ítélve – ő tűnt a leginkább fogékonynak a Kazinczyt olyannyira jellemző mentalitásra: „Édes Dömém – írja Kazinczy 1789. december 18-i levelében –, ha meg nem szűnsz olly szép Leveleket írni, mint a’ millyen ez az ujjabb is volt, beléd szerelmeskedem, ’s még az is meg lehet, hogy bánod – nem bánod! Orpheusomnak valamelyik darabjába beleiktatom, mert én kerülöm ugyan az imádtatást, de azt, hogy Döme engem forrón szeret ’s betsúl, igen örömet hallom.”⁶⁰ Nyilván nem véletlen, hogy a Bácsmegyeynek is egyik legbuzgóbb olvasóját tisztelhetjük Dömében, akihez Kazinczy egy vallomásszerű epigramma kíséretében küldte el a megígért 10 példányt.⁶¹ Ez mintegy jelképes válasz is volt Döme epigrammájára, melyet Pozsonyban írt elválásukkor, s amelyet Kazinczy azon nyomban közölt Aranka Györggyel.⁶² Ez a kapcsolat magyarázza azt a mély kiábrándulást a későbbiekben, amelyet Kazinczy Döme Bousset-fordítása miatt érzett.⁶³

b, Pest

Daykát korai halála valószínűleg megóvta attól, hogy végigjárja a Kazinczyhoz túlságosan közel kerülő ifjak szokásos útját a kölcsönös rajongástól a meghasonlásig; mire Kazinczy kikerült a börtönből, Daykának már csak szabadon formálható emléke és egy-két kéziratcsomója volt jelen. Kapcsolatuk kezdete ugyancsak 1788 körülre nyúlik vissza. Dayka ekkoriban a pesti központi szemináriumban tanult, s kialakult körülötte egy kisebb diákcsoport, amolyan önképzőkörserűség. Vezetőik, Wolgemuth Fülöp, Verhovác Miksa bátorították irodalmi ambícióikat, s e nyílt szellemben a kispapok megismerkedhettek modern filozófiai és irodalmi törekvésekkel is.⁶⁴ A kis körből Dayka mellett még Vitéz Imre neve

⁶⁰ KazLev I. 516.

⁶¹ Vö. KazLev. I. 515. 517. II. 1–2.

⁶² Vö. KazLev. I. 521.

⁶³ „Ah, Dömém, ha látnád, mint vérzik szivem, midőn azt kell szemlélnem, hogy TE is azok közzé állasz fegyvereddel, a’ kiktől én iszonyodom! Még egyszer jövendölöm Dömém, hogy Püspök leszel.” (Kazlev. II. 349. a válasz: 353–357.)

⁶⁴ Vö. BODOLAY Géza, i. m. 119–120.; KABDEBŐ Lóránt: *Dayka Gábor költői pályája*, Miskolc 1968. 6–17.

ismertebb, aki maga is közel került Kazinczyhoz, részben iskolafelügyelői munkája, részben egy – később még említendő – fordítása kapcsán.⁶⁵

A pesti kispapok keresték a kapcsolatot a korabeli nyilvánossággal, a pesti Magyar Mercurius rendszeresen beszámolt a szeminárium működéséről,⁶⁶ s közölte pl. Daykának egy iskolai színjáték bemutatása alkalmosságára írott alkalmi versét is.⁶⁷ Kapcsolatban álltak Batsányival és a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztőivel, a Mindenés Gyűjtemény pedig hosszabb tudósításban mutatta be társaságukat, elsősorban Daykát.⁶⁸

Kazinczy, miként a pozsonyiakat, őket is meglátogatta, mint utóbb emlékszik, főleg Dayka kedvéért: „Látni akartam a kedvelt barátot. Vezetőm egy tágas szobába vive, hol a nevendékek csoportra osztva mulatoznak. Ráismertem volna én Daykára, megnevező nélkül is. Ámor állt itt talárisba öltözve, az anyaszentegyház fiai között.”⁶⁹ Az alak megidézése a továbbiakban is a megütött hangon folytatódik, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy elénk állítsa a „műzsák és gráciák kedveltjét”.⁷⁰ 1813-as Dayka-kiadása életrajzában is hasonló az indíttatás, itt azonban részletesebben vall a pesti kis kör munkálkodásáról, elsősorban Dayka nyelvismeretének összefüggésében.⁷¹ A kapcsolat kultikus jellegét jól érzékelteti Dayka pár évvel későbbi verse, amelyet Kazinczytól történt elválásakor írt, s amely a címzettnek mindig is egyik kedves költeménye volt.⁷²

A központi szemináriumok 1790-es feloszlásakor e csoport is szét-szóródott, de Pest nem maradt diáktársaság nélkül. A kispapok és az egyetemi ifjúság az eddigiekben is meglehetősen szabadon találkozhattak, így szervezetté nem váló köreik eléggé összefonódtak. Utóbb, 1791-ben az egyetemen formálisan is megalakult a Pesti Magyar Társaság, amely

⁶⁵ Vö. KazLev. I. 523.

⁶⁶ Vö. WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*, Bp. 1935. 48–49., 62–64.

⁶⁷ DEBRECZENI Attila: *Régi hírlapok értékeiből... (Dayka Gábor és Bárány Péter elfeledett írásai)*, Magyar Könyvszemle 2000. 210–212.

⁶⁸ Vö. BODOLAY Géza, i. m. 119.; KABDEBÓ Lóránt, i. m. 11.

⁶⁹ KazMűv. I. 330.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ KazMűv. I. 760–761. vö. KazLev. II. 343–344.

⁷² KazLev. II. 341–342.

egy év múlva már kiadvánnyal jelentkezett.⁷³ A társaság titkára, a szervezkedés egyik motorja az a Vályi András volt, aki korábban Kazinczy egyik beosztott munkatársa volt a kassai tankerületben. A társaság azonban az első kiadvány megjelenését követően gyorsan elhalt, Vályi az egyetlen kapott állást, s országismerettel kezdett foglalkozni.⁷⁴

c, Sopron

Az egyetlen szervezett társaság, amely hosszabb ideig fennállt, Sopronban, az evangélikus liceumban alakult 1790. március 20-án. Kis János és Németh László mellett még hárman voltak alapító tagok, utóbb aztán folyamatosan bővült a létszám, s különösen Lakos János titkársága alatt, 1792-től indultak nagyobb fejlődésnek. Felolvasásokat, színelőadásokat tartottak, keresték a kapcsolatot a korabeli irodalmi nyilvánosság központjaival éppúgy, mint főúri pártfogókkal (pl. Széchényi Ferenc).⁷⁵ Leveleztek Péczeli Józseffel, a Hadi és Más Nevezetes Történetek az ő működésükről is tudósítást közölt.⁷⁶

A társaság megalakulásának idején a liceumban tanult Berzsényi Dániel, de ő ekkor még alsóbb osztályos lévén, nem lehetett a társaság tagja, utóbb, 1793-ban pedig elkerült az iskolából. A szellemi közeg azonban közös volt, akárcsak egyes tanárok (pl. Wietoris Jonathan) meghatározó hatása is⁷⁷, s arra is vannak adatok, hogy Berzsényi használta a diáktársaság könyvtárát. Az 1792–93-as tanévben Révai saját versei és Orczykiadása, Dugonics Etelkája és más művei, Metastasio, Kotzebue és mások mellett kikölcsönözte Kazinczy Gessner-fordítását is.⁷⁸

A diáktársaság ápolta a kapcsolatokat régi tagjaival (pl. Kis János és Németh László), s külső, ún. levelezőtagokat is bevont. Így lett tagja a társaságnak Kazinczy. „Lakos Társunk által végre bévezettettem a’ Sopronyiba; ’s már erről merem reményleni, hogy ez, ha csak egy két Kist és Lakost találunk, dicsőségére fog válni Nemzetünknek. Én nem sokára valamely munkám homloklevelére függesztem ezt a’ megtiszteltetése-

⁷³ Vö. minderről BODOLAY Géza, i. m. 120–122.

⁷⁴ Vö. BATIZY László: *Vályi András élete és munkái*, Bp. 1935.

⁷⁵ Vö. összefoglalóan BODOLAY Géza, i. m. 126–133.

⁷⁶ HMNT. 1790. 705–708., utóbb Magyar Hírmondó 1792., I. 701–702. 1793., I. 277–280.

⁷⁷ Vö. MERÉNYI Oszkár: *Berzsényi Dániel*, Bp. 1966. 20–25.

⁷⁸ Vö. MERÉNYI Oszkár, i. m. 28.

met.”⁷⁹ A dedikáció hamar elkészült, s Goethe *Sztellájának* fordítására illesztve jelent meg. „A’ mai Posta viszi rendelésemet Aszalayhoz, hogy a’ Sopronyi Társak számára 50 nyomtatvány ajándékban küldődjék hozzád. Homloklevelén úgy jelenék-meg, mint *Tagja a’ Sopronyi Magy. Társas.*” – írta Kis Jánosnak 1794. március 24-én.⁸⁰

Kis János egyébként ugyancsak frissen szerzett barát, 1793 óta kerültek levelezési kapcsolatba. „Elfogadom ajánlott szeretetedet, kedves új Barát, kedves Társ! ’s forró csókom buzgó esedezés a’ Barátság ’s Hazai Literatura Istenségeihez, hogy az a’ szövetség, melyet Veled imé kötök, legyen felbonthatatlan szent Szövetség! – írja neki első válaszlevelében Kazinczy a szokásos felhevüléssel.⁸¹ Kis János azon kevesek közé tartozott, akikkel nem romlott el Kazinczy kapcsolata a kezdeti fellángolást követően sem, fogsága után egyike lesz a Kazinczy mellett kitartó legbensőbb barátoknak. Első levélváltásaik abból a szempontból is fontosak, hogy Kazinczy Kissel osztja meg sok aktuális irodalmi tervét és elgondolását (amint azokból többet idéztünk is a korábbiakban). Ő lesz az, akinek először beszámol egy másik ifjú, éppen csak feltűnt ígéretről, Csokonairól.

d, Debrecen

„Debrecen két barátot ada nekem. Az egyik Csokonay Mihály, egy sok jeles tulajdonságokkal bíró Ifjú, ki mind vírusiban, mind hibáiban is! – második Horváth Ádám lessz. [...] A második Nagy Sámuel, Bibliothekáriusa a’ Kollegyiumnak.”⁸² Csokonai és Nagy Sámuel valóban

⁷⁹ KazLev. II. 297.

⁸⁰ KazLev. II. 341. A borítólapon pedig többek között ez olvasható: „Tagjává választatván a’ Sopronyi még alig született Társaságnak, hol egy KIS, egy NÉMETH várt kiterjesztett karral; hol egy LAKOST ölelhettem meg; hol örülve fogtam vólna helyet, ha egy BÁRÓTZI, vagy egy VIRÁG vólnék is; úgy tartom, örömmönek megtiszteltetésem felett, ’s háládatosságomnak, nem adhatom világosbb jelét, mint ha ezt a’ nekem olly kedves történetet magam hirdeténdem.”

⁸¹ KazLev. II. 296.

⁸² KazLev. II. 297. Hasonló jellegű tudósítás jelent meg a Magyar Hírmondó 1794. április 4-i számában (I. 481–482. újra: *Csokonai emlékek*, kiad. Vargha Balázs, Bp. 1960. 184–185.), ezt Szauder József Kazinczynak tulajdonította, de Szilágyi Ferenc véleményének tükrében ez mégsem tűnik valószínűnek (*Útban a Helikonra*, in úo: *Csokonai művei nyomában*, Bp. 1981. 484–485.).

a központja volt a debreceni kollégiumban alakult „studium communio”-nak, amelyben – amint Dombly Márton írja – felosztották egymást között a nyelveket, s megismertették egymással olvasmányélményeiket. E szűk baráti körbe tartozott még Nagy Gábor és Horváth József is, ez utóbbit igazából csak Nagy Sámuel Kazinczynak szóló soraiból és a levélhez mellékelt írásából ismerjük, Nagy Gábor utóbb Kazinczy bizalmasa lett.⁸³

E kis kört, mint azt Csokonai kapcsán tudhatjuk, elsősorban a modern európai irodalom, főleg az olasz és a német dalköltészet vonzotta, valamint – s a társakra nézve talán elsősorban – filozófiai érdeklődés jellemezte. Nagy Sámuel Kazinczyhoz írott levele a lélek halhatatlanságáról, valamint az ehhez mellékelt Horváth József írás ez utóbbit erősíti, akár csak Nagy Sámuel Kazinczynak szóló ajánlása 1794-ben megjelent Sander-fordítása élén. Nagy Sámuel egyébként Gessnert is fordított ebben az időben.⁸⁴

Csokonai 1792-ben jelentkezett először Kazinczynál, s egy év múlva már személyesen is találkoztak. A többi ifjú tanítványtól eltérően kapcsolatukat nem jellemezte az a forró barátság, ami Döme, Dayka, Kis János esetében a kezdettől fogva átizzította a levelek hangnemét, nem is tegeződtek. Csokonai mindazonáltal a kellő áhítattal közelített a mesterhez, ez átüt a *Trocheus lábakon* című vers játékosságán is. Irodalmi törekvései pedig egészen Kazinczy hatása alatt formálódnak, kiteljesítve eredendő hajlamait.⁸⁵

Diákkörökről tudunk még más református kollégiumokban is, működött ilyen Sárospatakon és Nagyenyeden,⁸⁶ s lehettek olyanok is, amelyekről nem maradtak fenn emlékek. Számunkra itt most csak azok a diáktársaságok voltak a fontosak, amelyek körében korabeli irodalmunk egy-egy jeles alakja nevelkedett. S ha így nézzük, azt állapíthatjuk meg, hogy szinte majd minden csoportban ott volt egy a későbbiekben jelentős pályát befutott író, költő, több más, kisebb alak mellett, sőt, nem egyszer éppen

⁸³ Minderre nézve I. SZILÁGYI Ferenc: *Nagy Sámuel ismeretlen fordításai Gessnerből s egy radikális társadalombíráló műből*, in: ITK 1986. 514–523.; *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés*, kiad. Debreczeni Attila, Bp. 1999. 435–439.; *KazLev. II. 331–338.*

⁸⁴ Vö. SZILÁGYI Ferenc, i. m. 514–523.

⁸⁵ Vö. DEBRECZENI Attila: *Csokonai és Kazinczy kapcsolata*, in: *Könyv és Könyvtár XIX.* 1997. 67–97.

⁸⁶ Vö. BODOLAY Géza, i. m. 123–124., 126.

ezek a majdani nagy egyéniségek álltak a kör középpontjában. A nemzedéknek csak néhány jelentősebb írója körül nem látunk ilyen diákcsoportosulást. Fazekas hamar katonának állt, s későn tért vissza Debrecenbe, így az 1780-as, 1790-es évek fordulóját csatatereken töltötte. Szentjóni Szabó László a debreceni kollégiumból 1786-ban kikerülve tanári, majd hivatalnoki pályára lépett, csoportban nem munkálkodott, viszont Kazinczyn keresztül vezetett az ő útja is az irodalomba (Batsányihoz csak később közeledett).⁸⁷ Kármán volt talán az egyetlen jelentős író az 1795 előtt fellépett fiatalok közül, akinek tudomásunk szerint nem fűződött Kazinczyhoz mentori-tanítványi viszonya (a pesti egyetemen töltött időszakáról pedig keveset tudunk).⁸⁸

Az áttekintett diákkörökről egységesen megállapítható, hogy önszerződéssel jöttek létre a „józsefi kor” integratív tendenciáinak hatása alatt, s keresték a kapcsolatot a korabeli nyilvánosság meghatározó fórumaival és személyeivel (Hadi és Más Nevezetes Történetek, Mindenés Gyűjtemény, Magyar Museum, Orpheus). Úgy tűnik azonban, Kazinczynak, ebben a kapcsolatrendszerben kitüntetett szerep jutott, nem kis mértékben éppen a folyóiratokkal egy időben megjelent két munkájának, a Gessnerfordításnak és a Bácsmegyeynek köszönhetően. Ezek az újdonság erejével szinte magukhoz vonzották a fogékony ifjúságot, és mintegy hitelesítették a Kazinczy által képviselt papi szerepet. Jelentkezésük Kazinczynál és a jelentkezés elfogadása Kazinczy által, különösen egy-egy alak esetében, beavatási rituáléként értelmezhető, a papi szerep inkább szabadkőműves mintája szerint. A beavatás azonban nem egy ténylegesen létező szervezet (szabadkőműves páholy avagy tudós társaság) kereteibe való официális belépést szentesített, hanem szimbolikusan tett egy *virtuálisan létező közösség* tagjává még kívülállókat, ez esetben a „józsefi kor” ifjú nemzedékének kiválasztottjait.

⁸⁷ Vö. DEBRECZENI Attila: *Szentjóni Szabó László és Kazinczy kapcsolatáról*, in: Magyar Könyvszemle, 1995. 178–183.

⁸⁸ Vö. SZILÁGYI Márton, i. m. 301–307.

ATTILA DEBRECZENI

Publicity and Society in the Hungarian Literature in the Late 18th Century

In Hungary in the age of Enlightenment beside the traditional mediums of the literary culture rapidly developed the system of the literary institutions with the forms and forums being typical of the modern public sphere. One of them, a transitional form, temporary had an important role. This form was the society, which segregated from the given mediums of the literary culture in the mid-century because it was based on election and fellowship, and for the same reason it separated from the indirect and impersonal institutions and forms of publicity of the modern literature. Certainly, societies existed in other periods but this typically transitional form temporary become dominant in this period. This study examines the structures, forms and formations of this literature of societies and the characteristics of the ritual initiation in the 1770s and around the turn of the 1780s and 1790s.

BORBÉLY SZILÁRD

AZ ELSŐ MAGYAR AENEIS-FORDÍTÁSOK*Földi János fordítás-töredékének környezete**

1. Földi János szerteágazó tevékenységének jelentős része fordítás. A Régi Magyar Költők Tára sorozatban megjelenő Földi-Ráday kötet előkészítése során azzal szembesültem, hogy mindkettejük esetében nagyon bizonytalan határ húzódik a „fordítás” és az „eredeti” verses munkák között. Ez természetesen könnyen belátható tanulság, hiszen ez a klasszikus poétikai iskolázottság jegyében dolgozó poéták esetében magától értetődően így van. Az imitáció jegyében keletkező saját alkotások is valamely előzetes mintára visszavezethetők, bizonyos értelemben ez is „fordítás”. A „szoros fordítóként” számon tartott Földi számára élesebben jelenlévők ezek a határok, mint például Ráday számára, aki szabadabban fordít és kisebb invenciózussággal alkotja meg saját munkáit. Mindez azonban a kiadás jellegére vonatkozóan azt is magában rejt, hogy nem indokolt a fordítások és az eredeti munkák különválasztása. Ráday Gedeon munkáit kiadva Váczy János ezt a különbségtételt nem tette meg¹, ennek elsődleges oka a versek viszonylag csekély számában, főként pedig az eredetiség hiányában jelölhető meg: „Tudva van, hogy Ráday Gedeon versei nem mint költői művek, hanem mint magyar verselési gyakorlatok bírnak némi fontossággal...” (*Előszó*) Ezzel szemben a Földi műveit sajtó alá rendező, igen alaposan jegyzettel ellátó Mixich Lajos² osztályozási rendszerében külön csoportot képviselnek a fordítások. Az előkészítés alatt álló kiadással kapcsolatban a kritikai kiadások szabályzata érvényes. A jelen közlemény szempontjából ennél sokkal fontosabb Földi egy lappangó fordításának irodalomtörténeti sorsa, és a keletkezés feltárása kapcsán belátható tanulságok megfogalmazása.

* Dolgozatom szándéka szerint a Bétsi Magyar Műsában 1787-ben és 1788-ban lezajlott „poétai versengés” archívumát kívánja létre hozni.

¹ *Gróf Ráday Gedeon Összes Művei*, összegyűjtötte s bevezette VÁCZY János, Bp., 1892.

² *Földi János Költeményei*, kiadta és bevezette MIXICH Lajos, Bp., 1910.

1.1 A szakirodalom mindvégig számon tartotta Vergilius *Aeneis*-fordításának részletét Földi elveszettnek³ vagy lappangónak tartott művei között, ahogy legutóbb Szilágyi Ferenc 1978-ban megjelent tanulmánya⁴ is rögzíti a tényt. Földinek ez a munkája azonban bibliográfiai tételként szerepel az MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusában és egy autográf tisztázati példánya található a Kazinczy levelezését tartalmazó M. Irod. Levelezés. 41. sz. I. kötet végén. A kézirat lelőhelyére már Fenyő István is felhívta a figyelmet.⁵ A vélhetően a széphalmi mester által bekötött „Betses levelek” eredeti anyagát ez a tétel láthatóan nem képezte kezdettől fogva, utólag ragasztották be a nagy alakú, kettéhajtott lapot a gerincénél fogva a kötet végére. Az utólagos beillesztésre az is egyértelműen utal, hogy az egységesen számozott kötetben számozatlanul foglal helyet. A kézirat tanúsága szerint ez a vers annak a Kovács Ferencnek a birtokából kerülhetett a Kazinczy-leveleket tartalmazó gyűjtemény végére, akinek a hagyatéka az Akadémiához került. Ugyanis ez a megjegyzés olvasható a lapon: „Kovács Ferencz / Ingenieur, Pápán.” A középen összehajtott lap befejező oldalának az alján, a lap hátoldalán idegen kéz írásában olvasható: „Földi Virgilius.” A kötet számozását folytatva a fordítás szövege a 142rv, 143rv lapokon található. Azonban mégsem ez a legutolsó darabja ennek a kéziratos kötetnek. A verset követően utólagosan beragasztották még Földinek egy levelét, mely „Szatmár 1791. Kettős 20^{ikán}” keltezéssel íródott. Láthatólag ez is utólag kerülhetett a Kazinczy által összeállított gyűjteménybe.

A fordítás szövege mellett Földi variánsokat adott meg a margón két esetben. Ezeket folytatólagosan az érintett sorok mellé írta, aláhúzással jelezve az általa javasolt változatot. A címmel kapcsolatban megjegyzendő, hogy bizonytalan, vajon Vergilius egy olyan kiadását használhatta Földi, amelynek a sorszámozása eltér a klasszikus ediciókétől, vagy egyszerűen tollhibáról van szó; ez utóbbi a valószínűbb

³ „Földi fordítását, a mely elveszett, Horváth Révainak is elküldötte; azonban az ő ítélete is kedvezőtlen volt.” MIXICH Lajos, *i. m.*, 63.

⁴ SZILÁGYI Ferenc: *A Férjhez vágó Fillis és oktató Anna lakodalmi versekben – Földi János ismeretlen versfordítása*, in Uő.: „Az Ész napvilága mellett...”, *Tanulmányok a magyar felvilágosodás irodalmáról*, Bp., 1998., 116. – A tanulmány első megjelenése: ItK, 1978, 681–689.

⁵ FENYŐ István: *Földi János a honfoglalási eposz szükségéről*, in: ItK 1957, 406.

feltételezés. Ugyanis Földi valójában nem a 38., hanem a 34. sortól adja az *Aeneis* fordítását:

Aeneis első Könyvének darabja a' 38^{ik} Verstől fogva.

Még alig indultak vígan be Sicília tájról
 A mélységre, emezt a' Hajók rezes orra hasítván
 A' mikoron Júnó, marván örökös sebe szívét,
 Ígyen tündődik: Hát már én hagyjam e a'ban
 Mint edgy meg-győzött szándékomat? és Latziumtól
 El-nem tilthatom e' a' Trójaiak Fejedelmét?
 Ellenem áll éppen a' Végzés. Hát maga Pallás
 A' Görögöknek elébb fel-perselhette Hajóit?
 (*Rendre fel-égethette hajóikat a' Görögöknek*)
 És magokat tenger fenekébe borítani tudta
 Ojleus Aiaxnak vétkét bosszúlni akarván.
 ő maga gyors tüzeit Jupiternek szórva felülről
 Tört, rontott a' Hajón, a' tengert dulta szelekkel.
 E' tűz lángot okádót melybe szegezve ragadta
 Forgó szélvészszel, 's a' kegyes kőszálhoz ütötte.

Én pedig a' ki vagyok fő-Isteni, 's égi királyné
 Mind testvérje amaz Jupiternek, mind felesége
 Edgy Nemzettséggel viselek hadat e'nyi időktől
 Fogva? de lében e így mint Istent a' ki imádja
 Júnót, 's tiszteletét búzgónn óltárira rakja?

Illyeneket hányván fel-gyúladt Aszszonyi szíve,
 A' zivatar várába, dühös széllal tele helyre
 Eoliába megy. itt ama' Eolus edgy nagy üregben
 A' nyüsgő szeleket, sok zúgó zürzavarokkal
 Tartja hatalmában, zabolásván tömlötze lántzán.
 Ők bosszszankodván zárt barlangjába a' Hegynek
 Tétova mormolnak; fenn ül a' várba magassan
 Eolus, és szeleit mérsékli, tsitítja hatalma.
 Hogyha nem enyhítné, földet, tengert, 's eget egyre
 El-hordnának ezek, 's széllyel szórnának az égbe.
 Hát az örök Hatalom mélly barlangokba be-zárta
 Ettől tartva; felől nagy terhet, hegynyi kövekkel
 Rájok téve; királyt is adott *ki frigybeli jussán* (ki szabad hatalommal)
 Mind tsilapítani ha kell, mind tudja erefteni fékit.

A' kihez is Júnó mos járúl így esedezve:
 Eole, mert neked adta az Ég Ura, 's Istenek Atyja
 Hogy mind enyhíthess habokat, mind gyors szelet indíts.
 Itt evez im edgy Nép, Tirrhén sik tengeri tengeri öblén

Kit gyűlölök igen, Latziumba be-vinni akarja
Tróját, Isteneit, meg-győzött házi tselédit.
Zúdíts gyors szeleket, meregesd, süllyezd le Hajóit,
Vagy szellezd szanaszél, és testek' ide 's tova szórd-el!
Udvarol én nálam kétszer hét kellemetes Szűz
Kik között a' leg jelesebbet Déiopéjat
Néked adom társul 's hozzád kötöm ötet örökre,
Hogy veled érdemidért tölthesse el élete minden
Napjait, és Te lehess vele sok szép magzatok Atyja.

Eolus ellenben: Felség! meg-hányini Te dolgoz
Mit kíván, nekem álni Parantsolatodra szabadság.
Országom Te nekem, Te tsekélyke királyi hatalmom
'S Páltzám' meg-szerzed, Jupiter kedvébe Te ejteszsz
Isteni asztalhoz Te botsátaszsz, és te tselekszed
Hogy szelek és mord zűrzavarok fejedelme lehessenek.

Így szóll; 's tsáklóját mentenn az üregnek erányzza,
El-gördíti követ, tolakodva kapukra rohannak
A' szelek, e' földet zúgó zivatarba borítják.
A' tengerre borúlnak, turják szinte fenéig
Északi Déli szelek, 's a' többnyire szélveszeket szült
Afrikus, és szörnyű habokat Partokra ki tsapnak.
Kél a' lárma, kiált a' Hajós, kötelek 's evezőfák
Hartsognak, Napot és eget a' felhők szemeiktől
El <fognak> zárnak, 's az egész tengert fedi éjji setéttség.
Itt dörög, ott is az ég, villámlva gyakor tüze tsillog.
(Dördül, tsattog az ég etc.)
Fél kiki, és minden lépten rettegve halált vár.
Énéás tetemít menten lankasztja hidegség etc. 's atb.

1.2 Földinek Kazinczyhoz írt, fennmaradt leveleiben ez a fordítás nem került szóba; úgy tetszik a szerzője nem kívánta megjelentetni. Noha Kazinczy ismerte Földi fordítását, és egy Ráday Gedeonhoz írt levelében állást is foglal a vitában: „A' Virgilius darabja [ti. a Földié] nem szenvedett meg vetést”.⁶ Meglehet, Földi elégedetlen volt a munkájával, esetleg pusztá gyakorlás volt számára, amely csupán a tanulást szolgálta. Azonban feltárva a fordítás keletkezésének összefüggésrendszerét, arra a

⁶ Kazinczy 1788. október 8-án írja Rádaynak, visszautalva Földi levelére, melyben verseket küldött neki. Ez a levél nem lehet más, mint amely Pesten 1788. október 2-án kelt. Ebben azonban egyértelmű utalást nem találni arra, hogy tartalmazta volna a Vergilius-fordítást is. Vö., *Kazinczy Ferenc Levelezése*, I. kötet, 1890., 215–220; 225–225.

következtetésre jutottam, hogy a *lelet* izgalmasabb és tanulságosabb belátásokra ad lehetőséget, mint a „lappangó művek” újra felbukkanásakor szokásos *adatközlés*. Az itt következő rekontextualizálási kísérlettel a korabeli *irodalmi* diskurzus két jellegzetes mozzanatát és annak működését szeretném bemutatni: a *versengés* és a *demonstráció* poétikai gyakorlata és az ehhez kapcsolódó *vita* retorikájának segítségével. Úgy hiszem, hogy Földi ez ideig lappangó fordításának közlése kapcsán nem lehet tanulságok nélküli ennek a „poétai versengésnek” a bemutatása. Egyrészt árnyalhatja a korszak verstani vitájáról való ismereteinket, másrészt illusztratív példát szolgáltathat, illetve fordítástörténeti szempontból is tanulságos összefüggéseket rejthet.

1.2.1 A fordítás folytatásának szándékára semmi nem utal Földi általunk ismert leveleiben, előszavaiban stb. Azonban számon tartotta ezt a munkáját, és néhány sor erejéig idézi is verstani tanulmányában: „Virgil: (Aen. 1.) *veni velut agmine facto Qua data porta ruunt, et terras turbine perflant. Incubuerunt mari 'satb. Tolakodva kapukra rohannak A' szelek, e; földet zúgó zivatarba borítják. A' tengerre borúlnak, túrják szinte fenéig, Északi Déli szelek, 'satb. Incute vim ventis etc. Zúdíts gyors szeleket, meregesd, süllyeszd le hajóit, Vagy széllezd szanaszél, és testek ide 's tova szórd-el!’*”⁷ Az idézett részeket Földi a hexameterre hozza fel példaként. A demonstráció ilyen formája miatt is úgy tűnhet, hogy magának a fordításnak az elkészítését illetően a tanulás, illetve a demonstráció szándéka mozgathatta Földit.

2. Azonban tovább kutatva kiderül, hogy a fordítás megszületése a poétai versengés gyakorlatának hagyományához is kapcsolható; keletkezésének történetéből ez nyilvánvalóan látszik. Mixich a következőket írja a keletkezésével kapcsolatban: „A Vergilius-fordításra alkalmat az szolgáltatott, hogy Horváth Ádám az *Aeneis* első énekének egy részét lefordította rímes versekben és fordítását elküldte Földinek, aki azután ugyanazt a részt lefordítja hexameterekben és elküldi Horváthnak, mert ő a hexameternek rímes versekbe való átültetését nem helyesli. Horváth mindkét fordítást megbírálás végett elküldi Kovács Ferenc

⁷ FÖLDI János: *A' versírásról*, Bp., 1962. 59. – A kövérral szedett betűk a két szöveg eltéréseit jelzik.

«ingyisenér»-nek”.⁸ Kovács a Pálóczi Horváthtal folytatott levelezésében⁹ elmarasztalja Földi fordítását. Kifogásai prozódiai, illetve metrikai természetűek, és – amint a levelek mutatják – annak a verstani disputának a részét képezik, amely a Bétsi Magyar Músában¹⁰ megjelent Földi–Pálóczi Horváth vitához kapcsolódik. Mindennek elindítója Péczeli Józsefnek a Magyar Hírmondóban megjelent levele¹¹ volt:

Pálóczi Horváth Kovács Ferencet már a következőképpen kereste meg levelében: „A Földi Úr, a magyar vers írásnak némelly módjait, s a versekben némelly nemeit rostalगतó barátságos Levelének, s az Uram Ötsém arra tett feleltjének velem való közlésével, és az azokban előforduló némelly értelmekre teendő ítélet tételemmek ki kérésével...”¹² A pápai „ingyisenér” véleménye szerint Földi fordítása, akárcsak „a Musába” addig megjelent Vergilius fordítások egyaránt „messze vagynak az *Ektypusnak majestásától*”.¹² 1788. január 29. és február 28. között történt Pálóczi Horváth és Kovács Ferenc levélváltása, valamint Pálóczi Horváthnak a Földihez írt levele is ebből az időszakból való, vagyis akkorról származik, amikor a Músában már le is folyt a „verstani vita” és már megjelent mindhárom mutatvány-fordítás Vergilius művéből.

⁸ MIXICH, i. m., 63.

⁹ ABAFI Lajos: *A magyar verstanhoz, I. Kovács Ferenc levele Horváth Ádámmal* [29-a Január. 1788.], *II. Horváth Ádám levele Kovács Ferenchez* 1788. febr. 10., *III. Horváth Ádám levele Földi Jánoshoz* [1788. febr. 28.], in: Figyelő, IV (1878), 64–74, 138–150, 235–239. – A levelek kézírata Horváth Ádám kézíratos *Holmi* című gyűjteményében található: MTAK K. 757.

¹⁰ Az (Új) Bécsi Magyar Músáról lásd: *A magyar sajtó története*, I. köt., 1705–1848., szerk. KÓKAY György, Bp., 1979., 189., 208–228. Különösen 208–211.

¹¹ Földi tanulmánya és Horváth válasza a Bétsi Magyar Músa 1787-es évfolyamában jelent meg. Péczeli József és Pálóczi Horváth vitája a Magyar Hírmondóban látott napvilágot (1786. 22–24, 133–140.), ahol is Péczeli a leoninus-verselést támadta meg. Pálóczi Horváth kelt védelmére.; vö.: KECSKÉS András: *A magyar verselméleti gondolkodás története, A kezdetektől 1898-ig*, Bp., 1991. 137–139.; A viták anyagát lásd újraközölve: *Magyar verstani szöveggyűjtemény I., Hagyományörzés és hagyományteremtés a versújítás korában (1760–1840)*, szerk. KECSKÉS András és VILCSEK Béla, Bp., 1999., 137–142, 177–217.; PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, Bp., 1985, 177–182, 187–190.; PÉTERFFY Ida, *Levelek Szántódról, Válogatás P. H. Á. írásaiból, (Levelek, versek, prózai művek) (1787–1790)*, Bp., 1985.

¹² Figyelő IV (1878) 65.

2.1 Pálóczi Horváth *Holmijának* kéziratos kötete, amely az Akadémia Kézirattárában található, valójában azonos azzal az Abafi által leírt kéziratcsomóval, melynek a 381. lapján lévőként tünteti fel a közreadó Pálóczi Horváth „Az Aeneis fordításának kezdete fogalmazványát (16 versszak)”.¹³ Abafi kéziratleírása a fordításon kívül még egy levélváltást emel ki a kötetben: „A néhány prózai munka közt legérdekesebb azon két levélalaku értekezésféle, melyben Horváth Ádám és Kovács Ferenc körülményesen elmondják véleményeiket a magyar verselésről. Ugyanis Horváth Ádám felszólítására bírálja Kovács Ferenc azon levelet, melyben Földi János közölte Horváth Ádámmal ennek Virgil-fordításának roszaló bírálatát, kifogásait és egyéb megjegyzéseit. Kovács Ferenc ezen bírálatra replicázik Horváth Ádám, figyelemre méltólag nyilatkozván a magyar verselésről stbről”.¹⁴ Tehát az Abafi által leírt *Holmi*-kézirat tartalmazza a levélváltást, Kovács Ferenc fordításának – a Figyelőbeli szövegközléshez képest, amely csak a fordítás elejét adja – teljes szövegét. De nem tartalmazza sem a levelezés, sem a kötet Pálóczi Horváthnak az érintett részlet, vagyis a *tengeri vihar* leírásának magyarra való átültetése kéziratát.

2.2 A poétai versengés jegyében született *Aeneis*-részlet Pálóczi Horváth általi átültetésének kéziratát nem leltem fel; a kéziratos *Holmi* kötet sem tartalmazza. Azonban a fordítás szövege megjelent a Magyar Műsában a következőképpen:

A' most ígért egynéhány Vers tehát így vagyok.

Még Sziciliából [!] alig indulának
 Vigann a' vitorlat tsendes szél fűjtának
 Eresztvén, Víz színén a' hajó Orának
 Rezes búrítási jókat hasítának!
 Már Junó viselvén meg-örökösödött

¹³ ABAFI, *i. m.*, 230.; Ugyanezt a kéziratot leírva olvassuk Péterffy Ida könyvében: „Szándéka nyomát megtaláljuk a *H-I.* kéziratos kötet 381–382. oldalán, ahová *Aen. L. I.* cím alatt 16 versszakot másolt le fordításából, bőséges prózai jegyzetekkel együtt. A 385. oldalra csak 1 versszak került, különben üres, éppúgy mint a többi oldal, a 416-tal bezárólag. Lehet, hogy további részlet is elkészült, de a kötetbe való másolata elmaradt.” PÉTERFFY Ida: *Horváth Ádám munkássága a „Humniás” előtt*, *i. m.*, 193.

¹⁴ ABAFI, *uo.*

Sebet a' szivében, ekképpen küszködött
Magában; Én leszek tehát meg győződött?
'S nem mégyen úgy véghez dolgóm, mint kezdődött.
S nem tudok Trojai Király ellen álni?
Hogy Olaszországban meg-ne tudjon szálni
'S tiltják a' végzések dolgóm' jóra válni? –
'S hát – énnálom Pallás többet tud tsinálni?
Pallás a' Görögök' hajós Seregének
Tüzet vetett: kik mind a' vízbe veszének
'S az Ojleus Ajáks fertelmességének
Büntetési, 's büne' berivé levének.
Pallás Jupitertül sebes menyköveket
Nyert, 's a' fellegekbül le-szórván ezeket:
Széllyel ront sok hajót 's hajós Seregeket,
Fel forgatta széllel a' nagy tengereket.
Amazt, míg a' folytós lángot lehellette,
Mikor már menykövel lelkét ki-kergette;
Vizi zürzavarba belé kerengette
'S edgy hegyes kö-szikla éléhez ütette.
'S hát nekem, kit az ég Királyi Felséggel
Tisztel, és a' kívül él mint Feleséggel
Testvérem Jupiter; eddig 's illy rozs sz véggel
Kell e' hadakoznom tsak edgy Nemzettséggel.
'S hát leszsz e' ezután tsak egy? ki engemet
Mint Istent imádjon, és tiszteletemet
Meg-adja, 's keresvén sok szentelt helyemet
Várja oltáromrúl Szent segedelmemet.
Illyeneket lángal lobogó szivére
Forralván, Eolis' füstös szigtjére
El megy, ama szélvesz hazája helyére,
Hol sok szél háborog egy-más ellenére.
A' Király Eolus birja mind ezeket,
Temérdek barlangban tartja Seregjeket,
Békónn az egymással küszködő szeleket
'S tömlöczben a' zugva morgó szé-veszeket.
Azok nagy zugással jelentvén mérgeket (a.)
El-járnak a' hegyben minden szegleteket,
Eolus a' Várban fent-ül – a' szeleket
Birja, 's pálczájával lassítja neszeket.
Mert ha mint-egy zablán nem tartattatnának,
Eget földet tengert öszve-rontanának;
'S mindent a' mit elől utól találánának
Az éltető égen szellyel hurczolnának.
Ettül tartván setét barlang' üregébe

Zárta-bé 's nagy terhet tett a' tetejébe
 Jupiter, hogy sok hegy zárná és fedné-be,
 Hogy kárt ne tegyenek föld' kerekiségébe.
 Sőt Királyt-is rendelt igazgatásokra,
 Hogy vigyázzon rendes törvénnyel azokra,
 'S várván az adandó parantsolatokra
 Tiltsa, vagy ereszsze szabadabb szájokra.
 Ehez megy hát Juno, 's így kezd könyörgeni
 Eole (Jupiter 's az egek Isteni
 Rád bizták a' tengert vagy tsendesíteni
 Vagy szélveszek által zúgni segíteni)
 Egy nép, kikkel én, 's kik velem ellenkeznek,
 Tusczia tengerén ellenem eveznek,
 Lácziumból Tróját tenni igyekeznek,
 'S bomlott házaiknak új helyet szereznek.
 Kemény szél-veszekkel inditts nagy habokat,
 Süllyeszd és a' vízbe merítsd hajójokat,
 Vagy pedig szaggasd-el egy-mástól azokat,
 'S szórd széllyel a' széles tengeren magokat.
 Szép testü Nimfáim vagynak tizen-négyen,
 A' kik közt választást bár akáarki tégyen
 Dejopéja leg-szebb? a' ki tiéd légyen,
 'S fogadom hogy hozzád Feleségül mégyen.
 'S ha tselekszel értem illy kedves dolgókat,
 Meg örökösitem én Házasságtokat,
 Hogy te-veled éllyen örökös napokat,
 És szüllyön Férfjének sok szép magzatokat.
 Így felele Eolus akarván szólgálni;
 Te dolgód Királyné azt jól meg vizsgálni,
 Hogy a' miket kívánsz mire fognak válni?
 Nekem, ha parantsolsz illendő helyt álmi.
 Te meg-tarthatd tsekély Uralkodásomat,
 Te meg-engesztelhetd Férfjed' Királyomat;
 El-vehetd, 's meg-tarthatd Isteni rangomat,
 'S a' szelkenn való minden hatalmomat. (b.)
 Szavait végezvén hegyes pálczájával
 Ajtót nyit az üres hegyen; tsóportjával
 Rohannak a' szelek barlang' meg-nyiltával
 'S borzasztják a' földet zürzavar lármával.
 Meg-fekszi a' tengert a' szél 's iszonyítja,
 Délről 's Nap-keletről egyszersmind indítja
 Fűttát, Áfrikus-is semmit sem tágitja.
 'S sok szélveszes habbal a' partot borítja.
 Hangzik az emberek' jajos kiáltása

Harsog a' sok vastag kötél' tsikorgása,
El-fogja a' felhők özve tódulása
A' napot 's az eget, hogy senki se lássa.
Meg vakúltak minden Trójai Seregek,
Mert éjjelt mutatnak a' setét fellegek;
Zugnak a' menykövel elegy fegetegek
Szapora tüzekkel tsillognak az egek.
Minden halált mutat, minden veszít várja,
Eneas tagjait a' hideg el-járja 's a' t.

(a.) A' mint a' két sorú végezet kevés, a' négy elég, úgy az sok ha valahol nyólcz sor egyaránt talál végeződni, és egy kitsinyt izetlen, de már meg van; most nem tehetek rólla.

(b.) Servius-is alig ha így nem értette: mert ezen Verset hasonlitja amához: *In latus inque feri Curvam compaginis alvum contorsit.*¹⁵

2.2.1 Pálóczi Horváth *Éneis*-fordításának kezdete a kéziratos *Holmiban* megtalálható, az első 16 strófa maradt fenn.¹⁶ Az általa

¹⁵ Bétsi Magyar Músa, 1787. November 21. (XCII.), 736–739.

¹⁶ Azt hiszem, indokolt ezt a kéziratban maradt szöveget itt idézni. Lelőhely: MTAK *Holmi*, K. 757., 387–383. Bőséges lapszéli jegyzetekkel látta el Pálóczi Horváth, amely közlésétől eltekintünk:

Aen. L. I.

En ki <vékony Sipun hajd> hajdan vékony Síponn billegettem
Versem'és utamat az enkiből vettem
A' Szomszéd mezőkre , – Szántóvető lettem
'S a' szántó földeket meg szeliditettem

Hogy a' serény munkás várt reménységére
Terenjen jó föld annak idejére.
Melly munkám a' Szántó vetőnek Kedvére
Volt, – most a' rettentő Márs tiszteletére

Hadakról éneklek 's vitéz katonáról
A' ki leg először Troja' határáról
Futván mint végzette az ég sajátjáról,
Az Olasz Országi Tenger Parthoz járúl.

A' Szárazonn ezer bajjai valának,
Sokszor volt ki téve tengererek árjának
Mivel az egek is nagyerőt adának

A' kegyetlen Júnó tartós haragjának,

Sok hadakozások tüzét is szenvedte
Mig ama Nagy Várost építeni kezdhette
Es míg Latiumba Istenit vihette
Honnan Alba 's Roma Eredetét vette.

Músám mond meg mi nagy bünei valának
Ez Isten-tiszelő Venus magzatjának
A' mellyel Isteni úgy meg bántódának
'S mi fájít úgy, az egek Nagy Királynéjának.

Hogy e' kegyesseggel fénylő Férfiúnak
Ki kellett tetetni oly sok háborúnak
'S hát enged egy Isten annyit a' bosszúnak
'S lehet e képzelní oly nagy haragúnak.

Volt egy Régi Város Penusok földéb.
Olasz Ország azon partja ellenéb.
A' hol a' Tiberis kétféle tértében
Be foly a' Torkon át tenger özönéb.

Ez Város Carthágo igen gazdag Áros
A' hadakozásban serény 's erős záros
Juno többek felett itt lakott jobbára 's
Kedvesebb volt héha Zámusnál ez Város

Ez volt fegyverinek, ez volt szekerinek
Hellye, ez volt tárgya Júnó tetszésének
Ha a' végezések vele egyeznének
Hogy minden nemzetek ettől függenének.

De hallott azomban egy olyan nemzetet,
Melly Trojai verbül veszen eredetet.
'S melly <maga> had mint Tirus Úrani a' terem
El rontja Karthagot, mellyet ő szeretet,

Melly mit szélessen terjed országlása
E nepnek; hatalmas lessz hadakozása,
Egesz Libianak lessz végső romlása,
Igy van a' Parkáknál a' dolgok forgása.

tervezett fordításról viszonylag részletes ismeretekkel rendelkezünk. Fordítási szándékát már a Músa 1787-es számában bejelentette Pálóczi Horváth, amikor előfizetési felhívást¹⁷ tett közzé a készülő *Hunniás*ra: „Az volt a fel-tett tzelom, hogy elébb a’ nevezetesebb Görög, és Deák Poétákat, ’s különösen *Virgilius Eneissát* adjam kezébe a’ Hazának Magyar Versekben”.¹⁸ A tudósítás folytatásában mégis inkább a *Magyar Hunyadi* ajánlja az olvasók figyelmébe. Ez a munka pedig vállaltan, a címében is megjelenített módon¹⁹ sokat köszönhet Pálóczi Horváth *Éneis* stúdiumainak; munkáját maga a szerző is úgy ajánlja az olvasók figyelmébe – ezzel autoritást is igyekszik adni neki –, mint „mellyet a’ *Virgilius Eneisse*’ formájára Magyar versekben írék...”. Fordítási szándékát a Músa további számaiban nem ismétli meg, ám a verstani vitában ez a tudósításbeli megjegyzése, amely inkább retorikus kitérő volt, illetve a szerénykedés önfelmentő alakzata, mintegy komolyan vétetik: „*Virgilius* annyi Fordítót talált közöttünk, a’ mennyihez tsak kevés

Ettül tartván ’s az is érkezén eszére,
Miként ment ő maga Troja elvesztére,
Kedves görögjei fel segítésére
’S haragja oka is hatvan a’ szivére.

Mert míg azokat is el nem felejtette,
Hogy szépeget Parid mint Kissebbített,
<Hogy> Troja Kezdeteit Dardarus túl vette,
’S férje Gánimedest pohárnokká tette,

Mivel hát ezek is eszében forgának,
Mínd a’ kik <Trojában> Achilles’ kemény haragjának
Mergetül Trojában meg maradhatának
Töle a tengeren széllyel hányatának

Hogy így Latiumhoz ne közelítnének
Soká a’ tengerenn szellyel kerengének
Illy izzasztó munka vólt Eredetének
készülete is Roma nemzetének.

¹⁷ PÉTERFFY *i. m.*, 197–205.

¹⁸ T. Horváth Ádám *Ur Tudósítása*, Bétsi Magyar Músa XXIV. (1787. Mártz. 24.), 185.

¹⁹ *Hunniás, vagy magyar Hunyadi, azaz ama híres magyar vezér Hunyadi János életének egy része, melyet a Virgilius Eneise formájába öntve, négy sorú magyar strófákkal leírt.* Győr, 1787.

Nemzetnél lehetett szerentséje; bátor mind eddig világosságra nem jött-is. Reménylhetni, hogy *Hováth Ádám Úr* kívánságunknak, ígérete szerént eleget fog-tenni, – ki még kedvesebb dolgot tselekszik vala, hogy ha a' négyes *Versekhez* el annyira nem ragaszkodván, annak a' felséges Kőltemények fordításában inkább a' két sarkút választotta volna, mellynek, kivált a' fordításra, jobb és alkalmasabb, sőt kellemetesebb voltta, nyilvánosságos".²⁰ Erre válaszol védekezve majd Pálóczi Horváth. Földi nem fejt ki ellenvéleményét, ennek jellegéről és a vitáról való lemondásra egy 1789-ben írt levélrészlet tér lemondó gesztussal vissza.²¹

2.3 A Magyar Músában megjelent Pálóczi Horváth-féle vállalkozást azonban már megjelenése előtt is kritika fogadta, és – Pálóczi Horváth előzetes bejelentése alapján – pusztán a versforma választása miatt a verstani vita részévé vált. Erre utal magának a fordítónak levél formában írt bevezetője munkájához: „Mivel a' fordításokrúl beszélgető Magyar Musa, azt az én ígéretemet²², mellyet a' Virgilius Eneissérül tettem, olyan forma szókkal tette ki mellyekbül észre vehettem, hogy az én ígéretem adossággá vált; jól-lehet abból hogy minekelotte még a' négy sorú

²⁰ Az eredetileg a Magyar Músa 1787. LXX–LXXII. (szept. 5., 8. és 12.) számban (559–577.) név nélkül megjelenő, majd átdolgozott változatában a kassai Magyar Museumban újra kiadott cikk szerzője Batsányi volt, de ezt Pálóczi Horváth akkor még nem tudhatta. Vö.: BATSÁNYI János, *Összes művei II., Prózai művek*, Első kötet, s. a. r. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, Bp., 1960., 101–109., 452–471. – Az idézet helye Magyar Músa 1787., 564.

²¹ „Ő [t. i. Pálóczi Horváth] tsak írogatja a' maga mérték nélkül való Trochaicussait a' Magyar Músába. Bár tsak ne mindég azon edgy bakot nyúzná már! ne mindég azon edgy Vers nemét nyaggatná! vagy bár tsak azon Vers nemének törvényes mértékeire vigyázna. Szép ugyan úgy is néha; de nem olly gyakran és szünet nélkül, és a' melly fül azokat, vagy a' Hipponax és Anacreon (Jambus) Szökő lábaiban méregette; melly meglegedés nélkül baggadozhat azoknak akadékos folyásiban! Melly másképpen hangzik ez Arkilokus után: *Állhatatlan a' Szerentse, Gyors golvóbison forog.* Vagy Hipponax szerént: *Keservesebb keservedet Sokáig emlegetni.* Egyéberánt ő sokban jobbitja magát, és szépíti gondolatit.” (Földi János Kazinczy Ferenchez, Szatmár, 1789. március 20.; in: KazLev. I., 306.)

²² Az ígéretre a Músának abban az 1787. március 24-i számában került sor, ahol Pálóczi Horváth „a' *Magyar Hunyadi*” kiadását hirdette meg egyúttal előfizetőket keresve: „Az volt fel-tett tzelom, hogy elébb a' nevezetesebb Görög, és Deák Poétákat, 's különösen *Virgilius Eneissát* adjam kezébe a' Hazának Magyar Verseken.” In: *T. Horváth Ádám Úr Tüdósítása*, Bétsi Magyar Músa 1787, (XXIV.), 185.

versekbe lett fordított látna volna, már-is károllya, hogy két farkúkba nem fordítottam; könnyen gyanakodhattam, hogy sokan fogják az én munkámat setét ejtszaka nézni: a' mikor a' Magyar példa beszéd szerént a' Fejér tehén-is fekete; mindazáltal azokból a' mellyek készen vagynak közönségesse teszek edgy-néhányat, még pedig az Éneis' első Könyvének ugyan azt a' részét, mellyet a' Magyar Musa már két sorú Versekben kiadott 17-dik Octoberben: nem azért mintha a' magamét azoknál szebbiteném, mert én igazán vallom, hogy nekem azon 82 dik Músában való fordítás igen tetszik; hanem tsak azért, hogy ki-tessék, hogy a' négy sorú Versben való fordítás-is lehet szint olyan érthető mint amaz; hogy pedig nehezebb; a' való, de azért engem senki sem fog sajnálni".²³

Valójában tehát Pálóczi Horváth ekkor már a vitában kíván részt venni saját verziójának közlésével. Fordításrészletének példájával támasztja alá a négyesrű versekhez való ragaszkodás álláspontját, és munkáját is érvnek szánja arra vonatkozólag, hogy ebben a formában is gazdag és pontos fordítást lehet adni. Egyúttal vitába száll a kétsrű verselés híveivel, mivel épp azt a részt közli kéziratban lévő munkájából, amelynek átültetését a Magyar Músa egy korábbi számában már közzé tett. Erre a közlésre az 1787. október 17-ei (82.) számban került sor. A fordítás nincs semmilyen szignóval ellátva, a szerkesztők semmilyen információt nem adtak arról, hogy kitől származhat.

3. Mindenesetre úgy tűnik, Pálóczi Horváthot ez a fordítás is ösztönözhetette saját munkájának közönség elé bocsátására, amely – mint korábban láthattuk – részleteiben valószínűleg már ekkor készen állt. Azt hiszem okkal feltételezhetjük, hogy ekkor Földi fordítását még nem ismerhette Pálóczi Horváth, mivel – ugyanilyen joggal megkockáztatható az a másik feltételezés is – ha ismerte volna, bizonyára nem mulasztja el megjegyzésekkel illetni: vagyis a *demonstráció* harcát ki kellett volna

²³ A' Bétsi Magyar Músához. Füredrül 3-dik Novemberben. 1787, in: Bétsi Magyar Músa, 1787. November 21. (XCII), 735–736. – Igéretének beteljesítéséről csak annyit fűz még a fentiekhez Pálóczi Horváth, hogy kész van már az *Aeneis* fordításának a negyede: „az első, második, és hatodik Könyv”, de mivel ezek nem egymást követik, ezért a kiadásukra még nem vállalkozik. Valamint arra utal, hogy „...a' Músának a' fordításokról ki-adott törvényeire már késő vigyáznom, mert régen kész a' mit ki adok”. Vagyis finoman kitér a fordítással szemben támasztott, általa nem osztott elveknek a követése elől.

terjeszteni az időmértékes formákra is. Az általa fordított mutatvány közzétételéhez mellékelt kísérő levelében a Földivel folytatott vitájára utalva csak ennyit jegyez meg: „Mivel a’ fordításokról beszélgető Magyar Musa, azt az én ígéremet, melyet a’ Virgilius Eneissérül tettem, olyan forma szókla tette ki mellyekből észre vehettem, hogy az én ígérem adossággá vált; jól-lehet abból hogy minekelőtte még a’ négy sorú versekbe lett fordítást látta volna, már-is károllya, hogy két sarkókba nem fordítottam; könnyen gyanakodhattam, hogy sokan fogják az én munkámat setét ejtszaka nézni: a’ mikor a’ Magyar példa-beszéd szerint a’ Fejér tehát-is fekete; mindazáltal azokból a’ mellyekképpen vagynak közönségessé teszek edgy-néhányat, még pedig az Eneis’ első Könyvének ugyan azt a’ részét, melyet a’ Magyar Músa már két sorú Versekben ki-adott 17-dik Octoberben; nem azért mihtha a magamét azoknál szebbiteném, mert én igazán vallom, hogy nekem azon 82-dik Músában való fordítás igen tetszik; hanem csak azért, hogy ki-tessék, hogy a’ négy sorú Versben való frditás-is lehet szint olyan érthető mint amaz; hogy pedig nehezebb; a’ való, de azért engem senki sem sog ssajnálni: a’ Músának a’ fordításokról ki-adott törvényeire már késő vigyáznom, mert régen kész a’ mit ki adok, régi ígéremnek-is negyed részenként eleget fogok tenni, ha jobban rá érek; de a’ melly negyed rész most készen van, nem edgymás után következik; készen van tudni illik az első, második, és hatodik Könyv”.²⁴

Hogy az álláspontok és az azokat alátámasztani hivatott szövegek összefüggésrendje világos legyen, a teljesség kedvéért közöljük ezt az „ismeretlen szerző”-től származó munkát:

Virgiliusnak első könyvéből, a’ 34-dik versről fogva, Junónak megában való tünlődése és Eolussal való beszéde így iratik-le.

Tsak alég indulnak-ki Siciliából,
 A’ tengerre szálván a’ Föld’ hatarából,
 Jó Szél vitorláik szárnyait fel-nyittya,
 Hajók’ rezes orra a’ habot hasittya;
 A’ midön viselvén szíven mély sebeket,
 Így tünődik Junó: Hát már én ezeket,

²⁴ Bétsi Magyar Musa XCII. (1787. nov. 21.), 735–736.

Hát már el-nem végzem, én a' mit én kezdtem?
Hát Olasz Országba Énéást eresztem?
De lám a' végzések álnak ellent abban.
Hát viseli magát *Pallás* gondosobban,
Ő nem türhethvén tsak edgy fertelmességet,
Sok embert el-merit, sok hajót fel-éget.
Ő maga a' menyköt sűrűn hajigálya,
A' hajókat tüzzel, és széllel prédálja.
A' menykötől égő *Ajáxot* fel-kapja,
'S forgó szél vész közt edgy kösziklához tsapja.
De én Királynénak a' kit hívni mernek,
Hígy, 's Felesége lévén Jupiternek,
Tsak edgy Nemzettséggel olly soká veszekszem,
Mindenhatóságom szerént nem tselekszem.
De biz' ám hozzám nem sok népek gyűlnek,
Áldozat, 's tömjénnel oltárim nem fűlnek.
Ilyneket főzvéen haragja' lángjába;
Megy a' fergetegek 's szelek hazájába.
Eoliába megy. Itt edgy rút barlangnak,
Üregében a' bé-zart Szelek zsi bonganak.
Eolus tsítittya őket, mind szüntelen,
Tömlötzeit tartván lántzon és kötélén,
Ezek boszszankodó méreggel mormolnak,
A' barlangnak szája körül dorombolnak.
Eolus-is magos királyi székében,
Csendesitvén népét háborgo mérgében,
Ha ezt nem mivelné, tengert, földet, eget,
El-sepreni látnánk e' sok fereteget.
Tudván ezt a' minden hatalomnak Attya,
Setét barlangokban azokat tartattya,
Melyeknek szájokra nagy hegyeket rakott,
Nem hagyván kinn semmi szellőző ablakot.
Királyt-is tett, a' ki őket meg-oldani
Tudja, ha kell, 's ha nem, tömlötzbe tartani.
A' Király *Eolus*, megy *Júnó* a' kihez
'S így fog alázatos könyörgéseihez:
Eole! (mert *Jupiter* téged azért tart,

Hogy tsendesitts, vagy ha kell támaszsz zivatart.)
 Amott edgy nemezttség gyűlölök a' melyet,
 Evez a' tengeren, és keres más helyet.
 Nézd Olasz Országba Tróját költözteti,
 Maradványit bátrabb Országba vezeti.
 Nosza zudisd reá az erős szeleket,
 Hordj habot, ronts hajót, fojds az embereket.
 Van nékem tizen négy jeles Frajtzimerem;
 Déjópéját köztök leg-szebbnek esmerem;
 De mégis, állandó társúl, azt fogadom,
 E' munádért ötet néked által adom,
 Hogy választván téged örökös párvává,
 Sok szép magzatokkal formáljon Atyává.
 Mond *Eolus*: Mar az Királyné! te' gondod
 Mit akarj; Én véghez viszem, ha ki-mondod.
 Te adod Országom', te Királyi székem',
 Te, hogy jó akaróm lett Jupiter nékem.
 Te adsz asztaloknál helyt az Isteneknek,
 Te tettél Urává e' fergetegegnek.
 Ezt mondván, a' hegyet, a' barlang' szájára,
 Mely űlt volt, görgiti hamar oldalára.
 Nosza rohan a' Szél rettentő sereggel,
 A' port, a' merre ront, sepri fergeteggel,
 Fel dullyák a' tengert fenekétől fogva,
 Az Eurus, Notus, Africus, morogva;
 Töllök szörnyü habok hempelygettettetnek,
 Tsattog a' sok kötél, a' jajok élednek:
 Hirtelen szemekből a' nap és az egek
 El-tűnnek, ki-kapván a' setét Fellegek;
 Rá ül a' tengerre, mint edgy a' vak éjjel,
 Menydörög, és ropog a' terhes ég szélyel,
 Sűrűn nyilának a' gyors villámok tüzei,
 'S Látszanak mindenütt a' halál, képei.²⁵

²⁵ Bétsi Magyar Músa, 1787. Október 17. (LXXXII.) 655–657.

Földi fordítása tehát ennek a részletnek a Músához való eljuttatása után készülhetett, de legalább is ez után ismerhette azt meg Pálóczi Horváth. A Magyar Músa közleményeit követve úgy tűnik fel, hogy Pálóczi Horváth a maga fordításának közzé tételével lezártnak tekintette a vitát. A fordítást követő kommentár említést tesz egy hozzá küldött Földi levélről, de szót sem ejt a fordításról: „...mert az a' Poéta, a' maga' hozzám küldött levelében-is tsak nem hasznló ki-mondásokkal adá elő ezt a' szemre vetést [ti. mint a Músában megjelent levelében] (Be furtsa a' Világ!) most hát magamat nem-is mentegetem, mivel az ellen mondás-is meg-van tiltva; de úgy-is mutatják azon Músának egynéhány sorai, hogy valamely nagy Ember irta: hanem egyenes szívüségemnek ki-jelentésére ide írom egynéhány soromat, mellyekkel az ugy nevezett Ifju Poétának küldött válaszomat ki-töldottam, tudni-illik.”²⁶ – és itt egy prózai formában szedett vers következik. Az említett *magánlevél* azonban nem maradt fenn. Csak egy Pálóczi Horváth által írott válaszlevelet ismerünk, amely azonban nem segít közelebb a fordítás keletkezésének idejének meghatározásához.

Péterffy Ida is feltételezi a kiterjedtebb magánlevelezést: „A *H-I*. kéziratos kötet 177. oldalán található egy máig közöletlen vers, amelyik bizonyítja: Horváth és Földi, „a' Músák két híve” vitáztak egymással „magános” levélben is. A keltezés ugyan hiányzik, de az előtte lévő, 1787 júniusában írott dalszövegekből ítélve a *Magyar Músában* közölt verstani értekezés után keletkezett. Címe: *Pesti Medicinae Candidatus Földi János Uramhoz írt levélnek Postscriptája*. [...] Az „egymást bántja” kitétel ellenétes vélemények összecsapását sejteti. A továbbiakban Horváth nem mond újat, csupán kettőjük vitájára utaló hasonlatait variálja. A levél, melynek a vers csak utóirata, nem ismeretes.” A kéziratos *Holmiban* található vers azonban nem más, mint az a prózai szöveg formájában tördelt verses munka, amely a Magyar Músában már 1787-ben megjelent; bár ott nem szerepel cím. A másik téves megjegyzés pedig akkor lesz belátható, ha megnézzük a Figyelőben Abafi által közzétett, Földihez írt Pálóczi Horváth-levél záró versét és összevetjük a kéziratos változattal, illetve a Magyar Músában megjelent szöveggel: ugyanis – kisebb eltérésektől eltekintve – ugyanarról a dologról van szó: vagyis hogy megjelent a vers is és megvan a levél is, amelynek a zárlata volt a vers.

²⁶ Bétsi Magyar Músa, 1787. November 21. (XCII.), 740.

Azonban ez mégsem segít rajtunk, mert ez a felismerés csak újabb ellentmondásokat szül. Ugyanis az Abafi-féle közlésben a levél dátuma 1788. február 28. A korábban idézett, Músában közzétett fordítást követő Pálóczi Horváth-féle kísérőszöveg, mely 1787. november 21-én „indult Bétsből”, már múlt időben beszél mind az elküldött levélről, mind a versről, amely ahhoz a levélhez volt csatolva „...mellyekkel az ugy nevezett Ifju Poétának küldött válaszat ki-tóldottam” – ahogy a szerző mondja. A kérdés most már úgy vetődik fel tehát, hogy a levél, amelyre itt utal Pálóczi Horváth, és amelyet azzal azonosíthatunk (a záró vers alapján), amelyet Abafi 1788. február 28-ra datál, vajon mikor és vajon Földi fordításának ismeretében vagy azt megelőzően íródott-e? Azonban sem a levélben, sem a Músa november 21-i közleményében nem találunk utalást a Földi-féle hexameteres fordításra. Feltevésünk tehát arra irányulhat, hogy Földi a Músában megjelent Pálóczi Horváth fordítás ösztönzésére készítette el saját verzióját – vélhetően a versengés jegyében. De ez a fordítás még másokat is munkára serkentett.

4. Úgy tűnik élénk érdeklődés követhette a vergilius versrészlethez kapcsolódó poétai versengést, amely egyúttal demonstráció is volt: a fordítók fordításuk választott versformájával is állást foglaltak a verstani vitában. A Bétsi Magyar Músa még további fordításrészleteket tett közzé az 1788-as év elején. A Músa ez évi IV. száma a következő címmel vezeti be az újabb mutatókat: *A' 82-dik Musának tovább való folytatása Virgiliusnak első Könyvéből, Debreczeni Poéseos Praeceptor által.* Ezt a fordítót Csokonai ismerhette, hiszen ő maga is ez idő tájt volt a poéta osztály növendéke. A név nélküli fordító pedig tanítója volt ekkor. A szerkesztők hosszan közölnek a készülő fordításból²⁷, amely hasonlóképpen a korábban idézett részlethez, páros rímű felező tizenkettesekben ülteti át magyarra Vergilius művét.

4.1 A „Debreczeni Poéseos Praeceptor” fordítását közvetlenül követi egy másik kísérlet. Ez a szintén névtelenségben maradt fordító munkájával a négysarkú versek mellett érvelt; és mint a vers után függesztett meg-

²⁷ Bétsi Magyar Músa, 1788. Január 12.– Január 16., (IV–V.), 25–34. – A fordított részletek a 163. sortól kezdődnek, majd a 309-iktól, valamint a 406-tól és a 463-tól kezdődnek.

jegyzése mutatja, nem a fordítás elkészítésének munkájában, pusztán a versengésben kívánt részt venni: „Ezen versek nem azért küldettettek meg, hogy, a' kik *Virgilius* fordításában foglalatoskodnak, munkájokat abba hagyják, azon gondolatbul, hogy mi szükség annak annyi sokszori fordítása? ugyan is mentül többen fogják ezen nagy Poétát fordítani, annál több hasznot reménylhet abból Nemzetünk. De azt is írhatom hogy ezen most meg-küldött fordítás nem fog-tovább terjesztodni”.²⁸ A kortársak közül valószínűleg sokak számára nyilvánvaló volt, hogy kit fed a N. Y. monogram, akinek munkáját *Virgilius Aeneissének kezdete, melly edgy más valakitől iratik*²⁹ címmel adta közre a Músa. A fordító pedig nem más volt, mint idősb gróf Ráday Gedeon, akivel ekkoriban közeli kapcsolatban állt Földi János is.

Az *Éneisz*-fordítással kapcsolatban Váczy János a következő magyarázatot adja: „Úgy tetszik, hogy e fordítással a klasszikai iskolát akarta mintegy ellensúlyozni, a mely megtett mindent, a mi nem görög és római mértékben volt írva. Fiatalabb éveiben ő is szakított a magyar versidommal, de később mintegy küzdeni látszott jogaiért, mikor az új formák tetszetőssége mellett arról többé hallani sem akartak azok, kik a magyar ízlés fejlesztést irányozni kívánták”.³⁰ Nehéz ilyen egyértelmű kijelentéseket tenni, vajon szándékai között szerepelhettek-e ilyen határozott célok. Azonban arra lehet gyanakodnunk, hogy Pálóczi Horváth fordításának közzététele után a Magyar Músa következő számában idézett bátorító és demonstratív állásfoglalás meg nem nevezett személyében Ráday Gedeont joggal gyaníthatjuk: „A' közelebb költ XCII-dik *Músának* megolvasására azt írja nékem edgy mélyen látó nagy Hivatalú Magyar fő Méltóság: *Gyönyörködöm Eneisnek ékes fordittásában, 's ohajtom nyelvünknek ditsőségére, hogy ezen szép munka félbe ne szakasztassék*”.³¹ A vita nem dőlt el, ám Pálóczi Horváth a maga számára úgy tűnik, mintha lezártnak tekintené. Ráday pedig elkészíti és

²⁸ A betűnyi eltéréseken túl pusztán egy lényeges változás történt a két közlés között ezen a szövegen: a „Nyelvünk” cserélődött „Nemzetünk”-re.

²⁹ Bétsi Magyar Músa, 1788. (V.) 34–39. Munkáját később, apróbb átalakításokkal újraközli Kazinczy az *Oprheusban* (II. Darab, Oroszlán hava, 237–245. VI. közlöny; N. Y. aláírással jelenik meg itt is. Rádaynak a fordításhoz mindkét alkalommal fűzött, alig változtatott jegyzete már a vita és versengés *utáni* pozícióból szólalt meg.

³⁰ VÁCZY *i. m.*, 19.

³¹ Bétsi Magyar Músa, 1787. November 24., (XCIII.), 749.

megjelenteti saját fordítását az állásfoglalás miatt; ebből a fordításból csak az inkriminált vihar leírást idézzük:

Alíg hagyták-el még a' Siciliait,
Örömmel hasitván a' tenger habjait,
Midőn Júnó még sem felejtván gondjaít,
'S szíven tartván régi sebe' fajdalmait:

Mit! úgy mond el-álljak szándékom' tzéljától?
'S meg-győzettessem é Anchises fiától?
nem hajthatom é el én Italiától
Ezt a' kevély Királyt, valamint Trójától!

Úgy de az időknek más foly Fatumába':
Ah' Pallásnak vólt é vallyon hatalmába'
Hogy ő meg égessen, 's a' tenger gyomrába'
Temessen sok görög hajót bosszújába'.

Azonban ezt Pallás valamint fel-tette,
Eggy Ajáx vétkéért meg-is tselekedte,
Jupiter köveit, mennyköveit vette,
S az hajókat öszve-törte 's el-vesztette.™

'S hogy *Ajáx* fuldoklott mérgén a' sebeknek,
'S mellyéből! okáda füstét a' tüzeknek,
Fel-kapá szárnyain a' fergetegeknek,
És mérgében fujtá a' kemény köveknek.

'S én Ég' Királynéja! én Ég' ditsősége!
A' nagy *Jupiternek* Húga 's Felesége!
Hány esztendeig nints hadaimnak vége?
Tsak *Júnón* patzkáz é az ő ellensége?

Ha én ezt mind tsak így engedem el-menni,
'S nem kívánok eggyszer bosszú-álló lenni,
Ki fogja nevetem nyelvére is venni?

Ki fog oltáromon áldozatot tenni?

Lángozó szívének fel-lobbanásába',
Illyeket forgatván, 's forralván magába',
Megy mindjárt, mint a' tűz, mord Aoliába',
A' felhok, a' jegek, 's szelek hazájába':

Itt lakik Királya a' fergetegeknek,
'S a' mint hosszas folytta vagyon a' hegyeknek,
Egy temérdek nagy barlangjában ezeknek,
Dühösségét fogva tartja a' szeleknek:

Azok bosszankodván barlangjok mellyében,
Nagy dörömböléssel bögnék tömlőtzeben:
Aeolus Király ül Királyi székében
'S engeszteli oket haragjok mérgében.

Ha nem tselekedné ő eztet azokkal,
'S kényjekre engedni, nyargalni szárnyokkal,
El-ragadnák talám dühödtt szándékokkal,
A' földet, a' tengert, 's az eget magokkal.

De ennek *Jupiter* jó elejét vette,
Ettől tartván, őket tömlőtzebe vetette,
'S egy nagy irtóztató lyukba rekesztette,
Iszonyú hegyeket építvén felette.

És tetszett Királyt is nékik állítani,
A' ki őket tudná zabolán tartani,
Mikor szükség vólna le-tsilapítani,
'S mikor parantsolnák ki-is botsátani.

Kihez *Júnó* így szól: Az Istenek Atyja,
Hatalmadban adá, hogy szád' egy szózatja,
A' szeleket a' mint meg-zabolázhatja,
Úgy tetszésed szerént fel-is lázraszthatja;

Eggy gyűlölséges Nép, im! látod magad te,
Tróját hajon viszi, 's az igyekezete,
Hogy azt az Olaszok határin tegye-le,
Vess azért olly gátlást, hogy ne vihesse-be.

Dúlj fülj monden hajót fenékkal forgass-fel,
Hányd szélllyel testeket, 's az habba temesd-el
Van kétszer hét Nymphám: szómat adom, ha kell,
Hogy a' leg-szebbiknek házassa te leszel.

Illyen érdemedért örök társod léssen,
A' szép Dejopéja, ki-is téged téssen
Gyermekek atyjává; 's ha bú körül-vészen
Mindég azt enyhíteni tsókja léssen készen.

E' szókra *Aeolus*: mit kíván próbálni,
Néked kell Királyné azt jól meg-visgálni,
Az én tiszttem pedig tsak abba fog állni,
Hogy a' mit parantsolsz kész leszek szolgálni. –

Ugyan is, hogy Király névvel neveztetem,
Hogy vagyon *Zeus* előtt egy kis betsulettem,
Hogy én is asztaltok mellé ültettetem,
Mind ezt, egyedul tsak néked köszönhetem.

Igy szóla 's meg-döfvén a' hegyet botjával,
A' melly kaput nyitott kemény szúrásával,
Ki rohantak azon a' szelek sorjával,
Szárnyoknak iszonyú tsattogtatásával:

Ordít *Eurus*, 's *Nóthus* már a' több szelekkel,
Omol *Africus* is a' fergetegekkel,
'S a' mint a' tengernek estek seregekkel,
Fel-fordíták aztat majd tsak-nem fenekkel.

A' réműltt hajósok zsibongáshoz fognak,
Rettento lárma van, surögnek, forognak,

Zúgnak a' vitorlák, a' deszkák ropognak,
A' kötelek rútvúl dongnak, 's tsikorognak.

Ül merő éjtszaka a' tenger színén már,
A' setét köd eget, nap fényt, 's mindent el-zár,
Sűrűn dörög az ég, szapora villám jár,
Ki ki retteg; ki ki bizonyos halált vár.

Ráday Gedeon fordítása sem döntötte el a vitát, de tekintélye, irodalmi mecénás szerepe azonban abban talán közrejátszhatott, hogy Földi János saját fordítását nem igyekezett sem folytatni, sem az elkészült részletet megjelentetni. A fordítás kapcsán folytatott magánlevelezést nem ismerjük, így kettejük szélesedő vitájának „eredményéről” sem tudunk. Annyi azonban bizonyos, hogy az 1791-ben meghalt Ráday Gedeonról Földinek nem volt jó véleménye.

5. A Pálóczi Horváth–Földi vitához kapcsolódva Kovács Ferenc a fordításokkal és a prozódiaiával kapcsolatban elmondott véleménye után maga is csatlakozik a poétai versengéshez, és ha már „Hattyúk között gágogni kelletik”³², akkor végezetül, levele zárlatában saját fordítását adja: „...ezen meg irattattnak toldakékul utánnok vetném a Virgilius ugyan azon Textusának fordítását; melyet már a Músában három féleképpen, Földi Úr irásában pedig negyedikképpen olvastunk, el halgatok”³³.

Kovács Ferenc átültetése Pálóczi Horváth kéziratban maradt *Holmi* című gyűjteményében maradt fenn, melyet először Abafi Lajos írt le. A kéziratos anyag Abafihoz „Kovács József görgetegi ref. lelkész szivességéből”³⁴ jutott. Kovács Ferenc művelt, irodalommal is foglalkozó mérnök volt, levelezésben állt a korszak legjelentősebb íróival (Péczelivel,

³² Figyelő IV, 63.

³³ Figyelő IV, 74.

³⁴ ABAFI Lajos: *Horváth Ádám egy kézirata*, in: Figyelő, I. (1876), 230–232. – Az anyag birtokosáról, aki később az Akadémiának adományozta a hagyatékot, nem tudunk semmit.

Csokonaival, Kazinczyval), és elfogulatlansága a vita döntőbírói pozíciójában mindenképp megkérdőjelezhető.³⁵

Kovács Ferenc a kötelező szerénység jegyében az addig megjelent fordításokhoz képest csekélyebb értékűnek tartja saját munkáját, számunkra azonban történeti értéke mindenképp van, ezért érdemesnek tartjuk a közlésre:

Aeneid. L. I. v. 34.

Csak alig eveznek el vigan ezektül
A Szicziai termékeny földektül
Bé a méjyre a sós habokat hasitva
Junó már is bosszús elméjét forditva
Ama' rég szivére feneklett felekre
Igy kózdik magában: Csak ugyan ezekre
Kelle hát már jutnom? hogy meg gyözzetvetve
El áljak célomtól, arra nem mehetve,
E Teokrusoknak bujdosó királlya
Italiát végre hogy fel ne találja,
Az örök végzések gátolnak! – Mi lehet
Az oka, hogy Pallas nálam többet tehet,
A' Görög hajókat lám ő fel-égeté,
Magokat pedig a tengerbe temeté,
Az egy Oiléus Ajaksnak hibája
És gonoszságiért? maga hajigálja
Rájok a Jupiter sebes menyköveit;
Fenekkel turja fel a tenger vizeit.
Hajójokat dirib darabra szaggatja,
Magával kénköves lángját okádtatja,
A mellyébe lövelt halálos menykönek
S náyrsollya hegyibe egy kőszál tetőnek!

³⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, VI. kötet, 1899. 1213–1215. – Az irodalom magánéletéhez kapcsolódóan érdemes megjegyezni itt, amit Szinnyei ír: „Neje volt Eöry Juliánna. Egyik leányuk, Katalin (Beöthy Gáspár neje, Beöthy Zsigmond költő anyja, kinek unokája Beöthy Zsolt egyetemi tanár), két fia: Ferenc (1801) és Pál (szül.: 1808. júl. 1. az orvosdoktor és író).” (Vö. még: BEÖTHY Zsolt: *Kovács Pál*, in: Figyelő IV. (1878), 61–64., különösen 61. Beöthy Zsolt, a megemlékezés szerzője nem volt más, mint Kovács Ferenc dédunokája.)

Én pedig kit az ég tart királynéjának,
Illy sok esztendőkön által egy nemzettel
Folytatom harczomat kétes ki menettel
Hát senki ki Junót imádja nem lesz e?
Nem lesz e ki tózáét oltárán gerjessze?
Illyeket hánytorgat szive fel gyúltával,
S ezzel siet ama Déli szél fujtával
Dögös térhelyekre, Eolus szigetébe
A fergetegeknék Hazájok földébe.
Egy szörnyó barlangban itt birja ezeket
A zúgó zürzavar és nyüsgő szeleket,
A király Eolus alája alázva,
Erős bilintsekkel s tömlöcczel zablázva.
A kik boszankodva az öblök kivüle
Tett hegy ketreczeknek 'sibongnak körüle
Szörnyú mormolással; fel emelt várába
Ül ennek Eolus; pálczája markába
Csendesiti szeles igykezeteket,
S mérsék[li] gyakori haragjok mérgeket.
Mellyet ha nem tenne föld meny s tengereket
Öszve zavarnának s szélyt szórnák ezeket,
A levegő égbe. De a mindenható
Atya zárta őket be ez irtóztató
Barlangok öblibe, sőt ennek felette
Rájok terhet s magas hegyeket ültete.
Rendelt királyt is [?] rendes törvényekenn
Ki őket vezetné, mint erős fékekenn,
S a parantsolatként mind zablán tartani
Tudhatná mind szabad gyeplőn botsátani stb.³⁶

Kovács Ferenc levelének megjegyzéséből most már azt is tudhatjuk, hogy mind Földi, mind Kovács Ferenc az 1787-es évben kialakult poétai versengéshez kapcsolódott. Kovács Ferenc fordításának elkészítése előtt

³⁶A levél eredetijét lásd: MTAK K. 757. 323–348., Pálóczi Horváth Ádám: *Holmi*, 1–2. kötet. 345–348. A fordítás még tovább tart, a további részek közlése azonban a vita szempontjából nem indokolt.

tehát már ismerte a Magyar Műsában megjelent három fordítást, valamint a Földi János által készített, mindeddig kéziratban maradt részletet is. Kovács Ferenc maga is a 34. sortól kezd bele Vergilius munkájának fordításába: tehát elsősorban a *demonstráció* szempontja érvényesül. Levelének retorikájából az is kiderül, hogy őt, aki magát nem tartotta poétának, kevésbé a *versengés* szándéka mozgatta, mintsem az érvelés. Maga is állást foglal a versforma választásával, méghozzá a párosrímű tizenkettes mellett teszi le a voksát.

Az N. Y. monogramú harmadik közlemény szerzőjét, Ráday Gedeont bizonyosan főként a versengés mozgatta. Úgy tűnik, ezt a fordítást nem vonták be a verstani vitába, noha Kovács Ferenc mindenesetre számon tartja, de nem minősíti a tekintetben, hogy mennyire tekinthető sikeresnek; válaszlevelében Pálóczi Horváth sem érinti. Számára a tét a saját és a Földi fordítás közötti elsőbbség eldöntése, őt a versengés érdekli. De mint láthattuk, ezt tette már a Bétsi Magyar Műsában 1787-dik évi 82. számában megjelent Vergilius-fordításokhoz kapcsolódva is.

5.1 Földi átültetése azonban elsősorban a *demonstráció* jegyében készült, csupán a tengeri vihar jelentet fordítását adta. De vajon minek a *demonstráció*jára tett kísérletet ezzel a fordítással a tudós Földi János? Ha csak saját fordítási elveit, a szoros fordítás elvárásait (ragaszkodás a szöveghez terjedelem és versforma tekintetében) akarta bemutatni, miért épp ezt a részletet választotta? Erre talán a Csokonai-életmű tanulságait figyelembe véve adhatunk részleges választ.

6. Az itt vázolt történetnek tágabb kontextusa is van, amelyet most nem követünk végig: (1.) Kérdésként merülhet fel, hogy miért épp ez a részlet vált a vitatkozó és versengő felek számára próbakövé? Vergilius munkájának ez a részlete kapcsolatban áll az iskolai poézis-oktatás példatárával. A részlet közismertségét ez a tény biztosíthatta. Az iskolai porpozíciós versírás részét képezte Vergilius eposzának ez a részlete³⁷, vagyis a *tengeri vihar* leírásának erre a klasszikus helyre visszavezethető

³⁷ „Jelzése szerint iskolai versgyakorlatnak készült. A tárgy jellegzetes propositiós téma: klasszikus tanulmányaikban találkoztak a tanulók a tengeri vihar leírásával.[...] A *Tengeri Zivatarról* közvetlen forrása Vergilius Aeneise lehetett, amellyel a diákok éppen a poétai osztályban foglalkoztak.” In: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények I., 1785–1790.*, s. a. r. és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1975., 517–518.

gyakorlata. Csokonai zsengei között is megtaláljuk a téma feldolgozását, melynek forrásával kapcsolatban Szauder József is Vergilius munkáját jelölte meg valószínű ösztönző példaként Csokonai versével kapcsolatban: „*A tengeri zivatar az Aeneis I. énekéből ismert viharak az átmagyarítása (kihagyva minden célzást Aeneasra), sőt bővített, tovább dagályosított leírása. [...] s Neptunus rendcsinálása az elszabadult szelek között, majd az ég kiderülése nagyjából az Aeneis-beli epizód arányainak felel meg. Hogy már ekkor ismerte volna a Szalkay fordította blumaueri Aeneist, mely kéziratban terjedt a megjelenése (1792) előtt, nem derül ki A tengeri zivatarból*”.³⁸

7. Szauder a hatás kutatása során veti fel Szalkay Blumauer-fordításának esetleges ösztönző hatását. Azonban mivel későbbi megjelenésről van szó, maga nem folytatja tovább ennek a szálnak a követését. Csokonai azonban számon tartotta ezt a munkát, és *Az epopeáról közönségesen* című tanulmányában említést is tesz róla. Ez a vaskos, már-már durván trágár adaptáció is annak az iskolai műveltségnek a tárához tartozik, mint maga a vergiliusi szöveghely, és noha bizonytalan, hogy Csokonai leírására ténylegesen hatással lehetett-e, hozzátartozik ahhoz az archívumhoz, amelynek feltárására kísérletet tettünk. A tengeri vihar „festését” az 5–21. strófák tartalmazzák:

5.

Alig Júnó szegény Éneást

A' Tengeren szemlélé,

Mond: éppen jó , várj! majd meg-lásd

Mit tehet egy Királyné!

Ki az Ura nadrágjával,

'S egyéb dirib darabjával,

'S menkövivel parantsol.

³⁸ SZAUDER József: *Sentencia és pictura (A fiatal Csokonai verstípusairól)*, in Uő.: *Az éj és A csillagok, Tanulmányok Csokonairól*, s. a. r. SZAUDER Mária, Bp., 1980, 94.

6.

Tüstint mindgyár *Éolisba*
Le-viteté repülve
Magát, Pávás Pirotsába,
Hol most Páris épüle.
Itt *Éolus* a' szeleket
Tartja zsákban kötve őket,
Még fuvásra ereszti.

7.

Júno elébb édességgel
Éolusnak köszöntést
Tévén, 's kéri sietséggel,
Inditson ma menydörgést:
Troj fajtát, mond, gyülőlem,
Azért Bátsi tégy jól velem,
-S ferezd-meg a' rigókat.

8.

Törjed rontsad darabokra
Botsásd-ki a' szeleket,
Szórj menkövet haójokra
Köld pokolra lelkeket;
Ezért néked lesz jutalom
A leg-szeb Szoba-leányom,
Akár egész hajnalig.

9.

Aszszonyomnak, mond *Éolus*,
Tetszését meg-tselekszem,
'S reménylem is, hogy contentus
Lesz mindenkép én velem;
Tsak az Aszszony se feleitse,
Mit az imént meg-igire,
Én szavamat meg-tartom.

10.

Azzal mindgyárt ki-kötözte
Éolus a' zsákokat,
'S szabad kérze eresztette
Zárva tartot fuvókat:

Bezzeg zúg már mindefelé,
Olyan szélvész énem lesz többé,
Még itilet napján is.

11.

Forr a' tenger buzogással
Tornyozza már hajjait,
Fenyegeti vég-romlással
Éneásnak hajóit;
A' bent lévők nagy ijetségbe,
Kiki bujna más seggébe,
Tsak magát ki-menthetné.

12.

Hánnya veti ide 's tova
A' zürzavar hajókat,
Van az Ég is be-borulva
Nem is látják magokat:
Rongyosodnak a' vitorlyák,
Töredeznek az árbótz-fák
Környös körül a' sok jaj.

13.

Azonközbe ég nagyobbban
Támad köztök rettegés,
Villog villám jobban jobban
Mindfelé mendörgés;
Nagy zúgással hull az esső;
Közte közte egy egy ménkö,
Kopoktatja [!] örrokat.

14.

Isten utse! e' nem tréfa,
Kiáltja most Éneás,
Reszket néki keze lába;
Borzogatja hasfájás;
Mond, ha idő meg-nem fordul,
Ma mi bizony igen rútúl
Leszünk bé-kvártélyozva.

15.

Bár tsak veled óh *Szárpédon!*
Mond, az Égben lehetnék!
Vagy ha ott nem, akár othon,
Tsak itt ne fetrengnék!
De jaj! talán itt végem lesz,
Azért hamar fogadást tesz,
Lauretto *Márijához*.

16.

Azon közben minden felé
Jaj a' hajón lévőeknek,
Szökdös hajónk hátra 's elé,
Szinte szinte merülnek;
Még *Énéás* hajója is
Stajer tántzot kellett len is,
Járja forgó szelekkal.

17.

Nagyobb része a' gallyáknak
Sülledezni kezd is már,
Tsapják habok köszikláknak,
Mindefelé veszély jár;
Úszank is már mint úszhatnak
Soka, mivel nem futhatnak,
Van iszonyú ordítás.

18.

Inerim fel-ébred 's veszi
Észre *Neptún* ' a' lármát,
Azt se tudja miként teszi
Hirtelen fel Parok'ját;
Tüstént hívja a' Szeleket,
Rendre szidja a' lelkeket:
Zsákba mindgyárt gaz kölkök!

19.

Mond bizony tán az Uratok
Részeg, vagy meg-bolondúlt,
A' vén redves Szélpurdétok
Hogy ennyire fut és dúlt;

De ám ezért Uratokat
Fel-virgázom lyukatokat,
Hogy többé nem szeleztek.

20.

Azzal mindgyárt parantsolja
Hogy a' szélvész oszolljon,
A' zürzavart bé-tsapollja
Napfény ismét fel-áljon;
Mond *Énéás* e' bizony jó;
Azért *in dulci jubiló*
Lybiánál ki-köttet.

21.

Itt Vitézi ki-buktatnak,
Mint a' vizes egerek,
A' szárazra, 's tüzet raknak
Meg-fázott vólt a' seggek;
Néz már kiki mit kaphasson,
Innya, enni, mit falhasson,
Mivel régen koplalnak.³⁹

A Csokonai által számon tartott Szalkay-fordítás tehát ekképp adja elő a tengeri vihart. Az *Énéasz* első teljes fordítást azonban nem az eddig említett szerzők, hanem egy szintén kortárs szerző, Kovács József adta.

8. Visszatérve Csokonai verséhez, a kritikai kiadás jegyzetei szerint a keletkezés ideje bizonytalan: „A Virgiliuson alapuló tárgy is amellet szól, hogy még a poétai osztályban készült, közelebről a második félév végén: 1786-ban. Esetleg arra gondolhatunk még, hogy mint terjedelmesebb vers a poétai osztály után, Budai Ézsaiás privatus praeceptorsága idején keletkezhetett, szorgalmi faladatul. Ez esetben 1786/87-re tehetjük keletkezését”.⁴⁰ Talán nem elhamarkodott annak felvetése, hogy Csokonai verse részben kapcsolódhat ahhoz a versengéshez, amely épp a vers keletkezésének feltételezhető idején a Magyar Músában zajlik. De Szilágyi

³⁹ Virgilius *Énéassa*, kit Blumauer németre travestált, most magyarossan Szalkay Antal Úr által öltöztetett. Első rész. Bécsben, 1792. A második rész már nem jelenhetett meg.

⁴⁰ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *i. m.*, 518.

Ferenc jegyzetei még tovább vezethetnek bennünket az adatok és a részletek labirintusába. Ugyanehhez a vershez fűzött jegyzeteiben a versformát, a páros rímű tizenkettest Csokonai préceptorától, Kovács Józseftől, Vergilius főművének első magyar tolmácsolójától származtatja: „Ő fordította eredetileg Vergilius Aeneisét is páros rímű tizenkettősökben – noha később áttért a 15 szótagú sorokra, s így is jelentette meg művét. Fontos Kovácsnak e fordításhoz készült előszava, mert kiderül belőle, hogy éppen Csokonai osztályának poézist tanuló diákjai kedvéért kezdte el fordítani Vergilius eposzát – éppen páros rímű tizenkettősökben. Nyilvánvaló tehát az összefüggés a Vergiliusból készült iskolai átdolgozások és leíró versek alexandrinusai s Kovács József azonos versformájú Vergilius-fordítása között”.⁴¹ Az előszóra alapozva és azt feltételezve, hogy Csokonai volt a tanítványok egyike, datálja Szilágyi Ferenc a fordítások keletkezésének kezdetét 1785-re.

Az előzőkben körvonalazott vita és versengés tehát épp abban az időben bontakozott ki, amikor Csokonai a poétai osztály tanulója volt. Kovács József ekkor keletkezett fordítása nem ismeretes, így végül is eldönthetetlen, hogy vajon nyomot hagyhatott-e, ösztönzője lehetett-e Csokonai tengeri vihar leírásának. A megjelent szövegváltozat ebből a szempontból a verstani és fordítási vita archívumának függelékeként⁴² kezelhető csu-

⁴¹ Uo. 522.

⁴² *Magyar Éneis, avagy P. Virgilius Márónak Éneás' viseltt dolgairól irtt munkája.* melyet magyar versekbe foglalván, ki adott Kovács József N. Körösi Prédikátor. Első darab. Komáromban, Weinmüller Bálint' betűivel. 1799. 24–28:

Szitziliából, jó széllel, alig hogy ki-indítják
 Vitorláikat, és vígan a' habokat hasítják
 Rezes orrok Hajóiknak; de midőn mélen sebhette
 Így tűnődik Júnó: Hát már meg-vagyok győztetve?
 Hát már a' mit kezdtem úgy é félbe kell szakasztanom?
 Éneást az Olasz földtől nem lehet el-tiltanom?
 De lám a' Végzés tartóztat! – Úgyde Pallás fel-gyújtá
 A' Görögök' Hajóikat, 's magokat vízbe fűjtá,
 Az egy Ojleus Ajaxnak undok 's dühös vétkéért.
 Még maga ment a' felőkbe fel Jupiter' tüzéért;
 Maga szört-le Menyköveket: a' Hajókat mind verte
 Szerze széllyel, és a' Tengt rőt széllel fel-keverte,
 Az által-lőtt mélylén lángot fűvő Ajakst fel-kapta
 Forgó széllel, és egy hegyes Kő-szálba belé tsapta;
 De én Huga 's Felesége egyszersmind Jupiternek,

Én Istenek' Királynéja, kit e' NÉven esmernek
Illy sok számú Esztendőig, tsak tsupa egy Nemeztel
Hadakozom; 's ezek után valki tisztelettel
Lesz' é hozzám? és Júnónak vallyon imádkozik é?
'S le-borúlva Oltárimhoz valamit áldozik é?
– Fel-gyúltt szívvel Júnó e'képp' hánykolódván magába,
A' zivatar' 's dühös szelek' termékeny Hazájába
Eoliába megy. Hol egy tág barlangban bé-rekedtt
Küszködő szél Háborúkat 's morgó fergetegeket,
A' Királyjok Eolus nagy hatalmával gátolja,
Zabolazza, tömlőtökbe reggeti, meg-lántzolja.
Ezek dühös 's boszszonkodó zúgással dorombolnak,
Az üreg Hegy' zárja körül mérgelődnek, mormolnak.
Eolus ül egy nagy Tetőn, vas páltzát tart kezében,
Úgy tsitítja 's engeszteli Népét dühös mérgében.
Ha ő ezt nem tselekdené; Tengert, Földet 's az Eget,
El-sepreni látnánk a' sok ki-rohantt fergeteget.
Azért tartván ettől ama' minden hatalom' Attya,
A' szeleket mély és setét barlangokban tartja.
És reájok rakott szörnyű terhű 's magas hegyeket:
Királyt is tett, és rá bírta, hogy tudja a' szeleket,
Ha kell vagy meg-zabolázni, vagy ki 's meg-ereszteni.
Ehez megy hát Júnó, 's ilyen szókkal kezd esdekleni:
– Eole! (mert az Ég' 's a' Föld' Királya bírta Te rád,
Hogy enyhítnéd a' habokat, vagy hogy fel-puffasztanád.)
A' Tirrhenum Tengeren egy velem rég ellenkezdő
Nagy Nemezttség hajókázik, és tsendesen evez ő.
Tróját Olasz Országba bé-akarja költöztetni,
És meg-győzött Isteneit bátrabb helyre vezetni.
Nosza lázszasd 's zódítsd rá nagy erővel a' szeleket,
Merítsd, szaggasd Hajóikat, szórd szét az embereket.
Van énnékem hét pár derék testű Belső-szolgalom (18)
Dejopéját mindnyájok közt a' leg-szebbnek találom.
Ezt állandó Házastársul Tenéked, azt fogadom,
Illy érdemid' jutalmául örökre által-adom,
Hogy éltének esztendeit veled töltsé nyájason,
'S téged' sok szép magzatokkal Atyává változtasson.
Mond Eolus: Hogy mit akarj, ój Hirályné! Te gondod
Meg-visgálni; enyim véghez-vinni, mihelyt ki-mondod.
Te adtad valamit bírok, Páltzám', Királyi Székem',
Te tselekszed, hogy Jupiter Jó akaróm énnékem;
Te Nektáros ebédjekhez ültetsz az Isteneknek,

pán, a szerző jegyzetei azonban segíthetnek azonosítani a vita egyetlen névtelen résztvevőjét. A következőt olvassuk a sokszor szóba került vihar-jelent leírása kapcsán a 18. jegyzetben: „Ez a Szó, *Belső-szolgáló*, az Originálban Nympha szóval van ki-téve. Nimfáknak neveztek különösen a Vizeknek Isten-Aszszonyai; de az Isten-Aszszonyok körül szolgáló Leányokat is Nimfáknak nevezték a Poéták. Ezért bátorkodtam én is Belső v. Szoba Leányoknak, vagy szolgálóknak fordítani, kik már ma a Magyarok közt Frajtzimereknek neveztetnek; és meg-vallom, én is így fordítottam először:

*Van énnékem hét pár deli termetű Frajtzimerem,
Dejopéját mindnyájok közt a leg-szebbnek esmerem.*

De egy leg jobb, és leg-nagyobb Poéta Barátom meg-intett, hogy Német szót ne elegyítsek a Magyarba”.⁴³ Az idézett részlet majdnem pontosan megegyezik a Magyar Músa 1787. évi 82. számában megjelent közleményével, amely *Éneisz* művének első fordításrészletét mutatta be. Az idézett lábjegyzet, valamint még egy másik *-gal jelölt kiegészítés⁴⁴ lehetővé teszi, hogy a név nélkül megjelent fordítás szerzőjét az ekkor

Te tészsz' hatalmas Urokká a' zürzavar szeleknek.
Ezt ki-mondván, visszás hegyű Szgonját bé-taszítja
A' nagy üreg hegy' gyomrába, 's oldalra fel-fojtítja.*
Nosza zúdúl, a' hol tsak fér, a' szél mintegy táborral,
'S a' földet a' merre rohan sepri, 's kavarja porral.
Ré feküsznek a' Tengerre, 's azt fenekétől fogva,
A' háborús Afrikussal fel-keverik morogva
Az Eurus és a' Notus; 's a' mint erőlködhetnek,
Általok a' partra szörnyű habok hömölygettetnek.
Fel-élednek a' meg-rettent emberek' sikoltási,
A' szelektől tsapodtatott kötelek' tsikorgási:
Ki-kapják a' Napot 's Eget a' felhők szemeikből,
Egy leg-feketébb éjtszaka a' Tengerre reá ül.
Mennydörög; a' gyors villámok sűrű lángokat vetnek;
Mindenek egy jelen való halállal fenyegetnek.

⁴³ *Magyar Éneisz, i. m.*, 26. – A Músa-beli változatot itt Kovács József átírta 15 szótagúra, ez okozza az eltérést – többek között.

⁴⁴ * „... először ilyen értelemben lévén, így fordítottam:

Hogy ezt mondá, a' nagy üreg Hegyet oldalba szúrja,

'S visszás hegyü bele döfött Szigonjával át fúrta.” *Magyar Éneisz, i. m.*, 27. – Ez a hely különösen felveti azt a lehetőséget, hogy időközben többszöri javított fordítást is készíthetett Kovács József.

Debrecenben működő Kovács Józseffel azonosíthassuk. Ez a feltételezés pedig már a Csokonai vers keletkezéstörténetéhez is tágasabb kontextust rajzolhat fel, hiszen feltételezhető, hogy Debrecenben tudtak erről a vitáról, és élénk figyelemmel követték is. Így pedig Csokonai értesülhetett róla, és ösztönözhetette a diákot poétai versengésre is.

(*Epilógus*) A kirekesztés diskurzusának működéséhez lásd példaként az *Aeneis*-fordítások megvalósulásának sorsát. A vitában – mint láttuk – Kazinczy is állást foglalt Rádayval szemben, noha szerkesztőként, a közlés gesztusával mégis Ráday-fordítását tüntette ki, és Földi kísérlete nem látott napvilágot. Noha az Orpheus a Bétsi Magyar Músa után otthont adott a Vergilius munkájához kapcsolódó versengésnek. Az első kötet harmadik darabja tudósít egy készülő fordításról.⁴⁵ Rájnis József és Aranka György⁴⁶ fordításkísérletei látnak még napvilágot az Orpheus utolsó kötetében.⁴⁷ 1806-ban napvilágot lát még egy másik fordító Nagy

⁴⁵ „Nemes Horváth András Úr, Bódva Helységnek Notáriusa, Ovidiusnak Metamorphosisait négy sorú kadentziás versekre fordította-le. Hasonló versekben fordítja most az Aeneist, mellynek már mint-egy VI dik énekéig hatott. Jelenti, hogy kéz-írását bizonyos jutalomért kész által-adni a' Nyomtatásra: mellyre méltán is számot tarthat, mert ideje volna hogy Nyomtatóink már egyszer az Irók tentájoknak 's papirossoknak árrát fizessék-meg.” *Litterátori Tudósítások*, in Orpheus.Kos' Hava, 1790. – Ennek a fordításnak a későbbi sorsáról nem találtam adatokat.

⁴⁶ Orpheus 1790. II. 305.

⁴⁷ Rájnis József fordítása (Orpheus 1790, Szüz Hava,) *Virgiliusnak Aeneiséből*:

Vólt egy régi jeles Város; tova meszsze arányban
Folyt az Olasz Tibris Tírhénoni tenger' ölébe;
A' neve Karthágo. Bírá ezt Tírusi nemzet:
Gazdag nép, melly a' hadi dolgait úntalan üzte.
E' várost a' többi-felett kedvvelve bötsülte
Júno, ezért ott hagyta Szamost: a' fegyverit itten,
Itt tartá szekerét. Népérol (hogy-ha lehetne)
Azt végzette, hogy e' helyen Országlása örökké
Tartana, 's hogy tartson, nagy vólt a' gondja reája.
Ám de tudá, hogy nemzet ered fene Trójai vérből,
Melly e' várnak erős falait valahára le rontja:
Sőt meszszebb, 's meszszebb terjesztvén gögös hatalmát
Sok diadalmak utánn Libiát pusztítani fogja;
Mert az örök természeti rend így hozza magával
Féltt etről Száturnia; mert a' Trójai hartzban

János Magyar *Viriliusa*⁴⁸, „...mely «mustrául» csak bő részleteket nyújt az egészen elkészült fordításból gyarló hexameterekben sok jóakarata és lelkesedése mellett rendkívül fogyatékos felkészültséget árul el”.⁴⁹

A poétai versengés tovább folytatódott, „a régiek és újak” vitájává szélesedve. De mint ahogy a Vergilius-fordítások hatástörténetét vizsgáló dolgozatok sejtetni engedik, az itt körvonalazott vita Vergilius magyarországi recepciójához kapcsolódva azonban messzebb mutat, a *nemzeti (naiv) eposz, a honfoglalási eposz* megalkotása irányába.⁵⁰ A korszak egyetlen folyóirata, amely a vita fóruma lehetett mindaddig, amíg a Kassai Magyar Múzeum el nem indult, láthatóvá tette azt a sokkal szélesebb vitát, amely csak részben lett a nyilvánosság és így az irodalomtörténeti kutatás számára is hozzáférhető. A *versengés* azonban nem maradt meg ennél a klasszikus poétikai technikánál, hanem túllépett azon. A tét – utólag látható – sokkal több volt, mint egy klasszikus auktor fordításának, illetve az ehhez kapcsolódó verstani, prozódiai vagy akár fordításelméleti kérdések eldöntése. Az *Éneisz* fordítás a honfoglalási eposz megalkotása szempontjából volt demonstratív erejű, a vita tétje a honfoglalás tényének poétikai értelmezése volt, az esemény költészeti reprezentálás lehetőségének eldöntésére irányult. Annál is inkább tekinthető ez a diskurzus meghatározó témájának, mivel a „nemzeti

Ellene nagy bajjal védette az Árgusi népét;
 'S még a' régi haragnak okát, és szíve gyötrelmét
 Ám most-is fájlalta: ki nem vethette eszéből,
 hogy Páris mást szebbnek ítelt; 's hogy Férje az undok
 Nemzetből eredett Ganimédest égbe ragadván
 Héba leánya-helyett fényes tisztségre emelte.
 Mind ezekért fel-hevulve, az omlott Trója' vitézit,
 A' kiket a' Danaus kard' éle, 's Akilles' haragja
 Éltoktől meg-nem fosztott, a' tengeri síkon
 Tétova hányta, 's Olasz parttól meszszeré vetette.
 A' kik azért, az örök végzéseként, tengerek' hátán
 Több esztendőig széllyel-bújdosva vesződtek.
 Illy nehezen lett kezdete a' nagy Római népnek. 's a' t.

⁴⁸ Magyar Virgilius az az Virgilius Aeneássának némely darabjai, melyek deák eredeti versekből ugyan annyi számú és lábú magyar versekbe foglaltattak. Győr 1806.

⁴⁹ CSENGERY János: *Vergilius a magyar költészetben*, in: ItK 1931., 146.; Uő: *Vergilius a magyar költészetben*, Bp., 1931.

⁵⁰ VETÉSSY Géza: *Antik eposzi hagyományok Vörösmarty Mihály kisebb eposzaiban, különös tekintettel Vergilius Aeneisére*, Debrecen, 1935.

eposz” megalkotása ekkor a szűkös történeti „erősségek” helyett inkább az *enumeráció*, az *anticipáció*, a *machinák*, az *epizódok* stb. elsődlegesen retorikai terminus technikusaival, vagyis a retorikai szemléletű poétika diskurzusának regulatív eszközeivel írható le. A feladat elrettentő nagysága mellett Pálóczi Horváth Ádám döntését, miszerint először Hunyadi Jánosról ír, főként a történeti adatok, a könyvek, a történeti munkák hiánya ösztönözte. A *Magyar Hunyadi* gyengéseit értékelői az *Éneisz* szolgálai követésében látják. A Vergilius-fordítás vitája arról döntött, hogy melyik hagyomány folytatható: a Gyöngyösi-féle, vagy az „újaké”.

És ezen a ponton mutatkozik hosszú ideig bizonytalanság. Ugyanis az újakat megosztja Zrínyi munkájának megítélése. A Ráday kezdeményezte Zrínyi-kultusz eredete feltáratlan, hatása azonban a kánont átrendező erejűvé vált főként Kazinczy közvetítésével. Annál inkább fontos ennek a kérdésnek a vizsgálata, mivel Ráday Zrínyi-átíratái nem képnek ki a Gyöngyösi hagyományból. A *Zrínyiász* kanonizációja lassú és ellentmondásos folyamata⁵¹ összekapcsolódik a verstani vita alakulástörténetével.

Amint az látható a fordítások archívumából is, a négysorú versek képviselte diskurzus egy egészen más hagyományhoz kapcsolódik, mint amit az új költők reprezentálnak. A korszak egyik legnagyobb közönségsikerének anonimitásban maradó szerzője (Gvadányi József) műve *Elő járó beszéd*-ében Pálóczi Horváth védelmében a következőket írja: „Égig magasztalom a’ Füredi Poéta Urat T. Horváth Ádám Uramat, mivel ő Kegyelme, nem hogy a’ négy sorú vers írásnak obsitott adott volna; sőt az új 1788. Eszt. új *conventziót* szabott nékie, mivel, a’ mint értésemre esett, a’ Virgilius *Aeneissét* hasonló négy soros versekben ezen új Esztendőben szándékozik ki adni.” Kicsit később védelmébe veszi a *Hunniást*: „A’ *Magyar Kurírban* olvastam, hogy egy valaki – kétség kívül új Poéta – azért berzenkedik ellene, hogy a’ Magyar Hunniássát négy sorú versekkel

⁵¹ Lásd Csokonai bizonytalanságát; például a Gyöngyösi/Zrínyi név cseréjét egy korai levélben (vö.: DEBRECZENI Attila: *Kísérlet egy Csokonai-szöveg genetikus kiadására*, ItK 1994., 77–87. l.), illetve saját példaállításának ellentmondásosságát: Zrínyit deklaráltan elfogadja követendő hagyománynak, terveiben azonban saját Árpád-eposzához más mintákat választ.

írta”.⁵² A tét azonban – mint Csokonai tétovázása és el nem készült Árpád-eposzának „fogadtatása” is mutatja – nem a négy vagy kétsarkú verselés továbbélése.

Vergilius munkájának első teljes és a lassan körvonalazódó elvek szerinti autentikus fordítása nem a vitában résztvevők, hanem Baróti Szabó Dávid nevéhez fűződik, aki – önvallomása szerint – 1804-ben kezd hozzá a munkához⁵³, a kész fordítás első öt éneke pedig 1810-ben jelent meg Bécsben. Fordítása – és tágabban a „deákos költők” művei – meghatározó jelentőségű lesz Vörösmarty számára.⁵⁴ Az 1787–88-ban kezdődő vita, amely a diskurzus ellenőrzésére irányult egy generációval később fejeződik be a Gvadányi által megrovólag emlegetett „új Poéták” győzelmével.

SZILÁRD BORBÉLY

Die ersten ungarischen *Aeneis*-Übersetzungen

In der Zeitschrift „Bétsi Magyar Músa” erschienen in den Jahren 1787–1788 mehrere ungarische Übersetzungen von Vergils *Aeneis*. Diese Übersetzungen lösten eine poetische Diskussion aus, die viel länger am Leben geblieben ist als die nur für kurze Zeit existierende Wiener Zeitschrift selbst. Diese Diskussion brachte nicht nur poetische Probleme sondern auch übersetzungstheoretische Fragen zum Vorschein. Die Diskussion entspannt sich in Wirklichkeit wegen der Überwachung der Ordnung des literarischen Diskurses. Die konkurrierenden Personen und Gruppen argumentierten verschiedenartig, die Übersetzungen sollen die praktische Darstellung von diesen Argumentationen demonstrieren. Der Aufsatz möchte ein Archiv dieser Diskussion schaffen. Das Fragment der *Aeneis*-Übersetzung von János Földi, die bisher noch unbekannt in Manuskript lag, wird hiermit zum ersten Mal publiziert.

⁵² Egy / falusi / nótáriusnak / budai / utazása, / mellyet / önnön maga abban esett / viszontagságaival egygyütt / az el aludt vérű / magyar szívek’ / fel serkentésére, és mólatságára / e’ versekbe foglaltt, / Pozsonban és Komáromban, Weber Simon Péter költéséével és betűivel 1790., XV., XVI. – A szerzőnek szintén névtelenségben maradó „barátja” által írt *Elő járó beszéd* 1788. év elején keletkezhetett.

⁵³ „Hozzá fogék tehát a’ fordításhoz, 1804-dik esztendőben; (melly szinte 66dika vala már életemnek). A’ pásztori dalok után, erőnek erejével belé-buktattatok ezen mély tengerbe-is!” in BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Virgilius Énéisse*, Első kötet, I–V. Ének., Béts, Doll Antal’ költéséével, 1810, V. (A második kötet 1813-ban jelent meg.)

⁵⁴ VÉRTESSY *i. m.*, 10.

An der Diskussion nahmen viele literarische Persönlichkeiten der Zeit teil: József Péczeli (1750–1792), János Batsányi (1763–1845), János Földi (1755–1801), Ádám Pálóczi Horváth (1760–1820), Gedeon Ráday (1713–1792), János (Háló) Kovács (1761–1830), Ferenc Kováts (?–1819), József Rájnics (1741–1812), György Aranka (1737–1817). Der prosodische Streit, der sich mit der ungarischen Dichtung beschäftigte, ist zur poetischen Rivalität geworden, wo der Einsatz nicht weniger als die Übersetzung von Vergils Epos war.

KISS SEBESTYÉN

A lipcsei és a drezdai Sallustius-kéziratokról

Az egyik legjelentősebb római történetíró, C. Sallustius Crispus művei, különösen két monográfiája, a *Bellum Catilinae* és a *Bellum Jugurthinum* minden korban nagy népszerűségnek örvendtek. Nem csoda hát, ha a XX. században a két történeti műnek négy kritikai kiadása látott napvilágot (A. W. Ahlberg 1918, A. Ernout 1942, A. Kurfess 1956, L. D. Reynolds 1991). Ezek a kiadások azonban korántsem tekinthetők teljesnek, hiszen még a legutóbbi edíció is a *Historiae*¹-nak csupán válogatott részleteit tartalmazza. Igaz, hogy Reynolds munkája a kézirati hagyomány teljesen friss kollacionálásán alapul, de a kritikai apparátus igen tömör és rendkívül nehezen használható. Az Ernout-féle kiadás ugyan pozitív apparátussal rendelkezik, ami azt jelenti, hogy a kiadó által elfogadott olvasat mellett a kódexekben található többi olvasat is fel van tüntetve, de a helyes olvasatok lelőhelyének pontos megadása kívánnivalókat hagy maga után. Emellett a *testimoniumok*, azaz más szerzők, leginkább ókori grammatikusok műveiben található, az adott szövegrészt tartalmazó vagy példaként felemlítő szöveghelyek is megtalálhatóak.

A közelmúltban a Drezdában és Lipcsében őrzött Sallustius-kéziratokat tanulmányoztam az Ernout-féle kiadás segítségével, ennek során a sallustiusi szövegek kiadása szempontjából számos megfigyelést tettem.

A drezdai Sächsische Landes- und Universitätsbibliothek kézirtárában három Sallustius-kézirat található. Mindhárom kézirat a *recentiores* közé tartozik, azaz egyikük sem készült a XIII. századnál korábban. A könyvtár katalógusában Cc. 169., 170. és 171. számon nyilvántartott kéziratok közül az első kettőt sikerült végig áttanulmányozni. Ezek 1468-ban illetve 1469-ben készültek, mindkettő mindkét monográfiát tartalmazza. (A 171. számú kézirat meglehetősen nehezen olvasható, 1514-ben készült, és csupán a Catilina-monográfiát tartalmazza.)

¹ Sallustiusnak időben utolsó, *Korunk története* (Kurcz Ágnes fordításában. In: C. Sallustius Crispus összes művei, Budapest, 1978.) című munkája, amelyből csak töredékek maradtak fenn. Ebben a művében a Kr. e. 78–67. évi eseményeket beszélte el.

A Lipcsei Egyetemi Könyvtár kéziratárában négy Sallustius műveit tartalmazó kézirat van. Itt három *recentior* kézirat mellett (XIII., XIV. és XV. századi kódexek) megtalálható egy a XI. században készült kézirat is. Ezt a kódexet valamennyi modern kiadás felhasználta (s-sel jelölve), és az általam feldolgozott kéziratok közül tulajdonképpen csak ez tekinthető igazán számottevőnek. A kéziratot csupán szűrőpróbaszerűen tudtam megvizsgálni, mert a könyvtár jelenleg nem rendelkezik olyan berendezéssel, amellyel a kódexről annak sérülése nélkül mikrofilm vagy bármiféle másolat készíthető. Ezért kellett megelégednem mindössze néhány részletre koncentráló vizsgálattal.

Meglepetésemre a kéziratnak korántsem alapos tanulmányozása is arról győzött meg, hogy az eddigi kiadások apparátusa nem teljesen megbízható. A kollacionáláshoz használt Ernout-féle kiadás például a *Cat. 2, 4* szöveghelyen az *is artibus* olvasatot fogadja el, ugyanakkor az apparátusban fel van tüntetve a PACQD kéziratok *his* olvasata is, de, noha a kiadás az s-kódexet is felhasználja, nincs megadva, hogy ez a kézirat a *his* olvasatot tartalmazza. A *Cat. 20, 2*-ben az *aut vana ingenia* olvasat áll az Ernout-tól megállapított főszövegben. Az s-kódex viszont ezen a szöveghelyen *aut pervana ingenia* olvasatot hoz, de ennek az apparátusban semmi nyoma. A *Iug. 1, 2 invenias* olvasata az s-kéziratban *invenies*, de ez sincs jelölve az apparátusban. Itt ugyan még a másolaton is szembeütönik, hogy az eredeti alak *invenias* volt, ám ezt még ugyanaz a másoló *invenies*-re javította. Ernout viszont a szintén *invenies* alakot hozó **A, K** és **n** kézirat mellett nem tüntette fel, hogy az s-kódex is ezt az alakot tartalmazza. Bár apró pontatlanságról van szó, ez a néhány példa is bizonyítja, hogy az apparátus nem teljesen megbízható. Így élni kell a gyanúval, hogy a kézirat teljes és pontos kollacionálása során további hibák is találhatók. A szóban forgó kézirat teljes feldolgozása annál is inkább indokolt, mert a legutóbbi kiadó, L. D. Reynolds a *praefatio*-ban egyértelműen megfogalmazza, hogy az általa felhasznált *integer*, azaz a *Bellum Iugurthinum* teljes szövegét tartalmazó kódexeket, amelyeket más kiadók a teljes szöveg megállapításánál is figyelembe vettek, ő csak a Iugurthamonográfiában található *lacuna* (*Iug. 103, 2-112, 3*) szövegének rekonstrukciójára alkalmazta.² Jóllehet a technikai feltételek jelenleg nem teszik

² *Hos libros, quos editores in toto textu constituendo adhibere soliti sunt, ego tantum ad lacunam Belli Iugurthini explendam utiles duxi.* (C. Sallusti Crispi Catilina,

lehetővé a teljes kollacionálást, talán mégis hamarosan megvalósulhat a kéziratnak legalább részletekben történő, mindenekelőtt a *lacuna*-ra, valamint a történeti művekben található levelekre és beszédekre koncentráló vizsgálata.³ Ennek során a főszöveget érintő módosítással nagy valószínűség szerint nem kell számolni, a kritikai apparátus ellenben – amint a fenti példák bizonyították – jelentős mértékben módosulhat.

A kézirattal kapcsolatban még az alábbiakra szükséges felhívni a figyelmet. Reynolds leírása alapján a kézirat a XI. században, német földön készült, és egykor Iohannes Magdeburgensis tulajdonában volt.⁴ Ez a momentum inkább tudománytörténetileg tarthat számot további kutatásra, nem úgy, mint Reynoldsnak azon megállapítása, mely szerint ez a kódex az *integer*, azaz teljes szöveget hozó kódexek között a legteljesebb.⁵ Hogy ezt valóban ki szabad-e így jelteni, az csak a többi *integer* kódex vizsgálata után dönthető el. Reynoldsnak ez a megállapítása azért is revízióra szorul, mert éppen az *integer* kódexekkel kapcsolatban jegyzi meg, hogy ezekből csak a Iugurtha-monográfiában található *lacuna* szövegét találta használhatónak a rekonstrukcióhoz.⁶

Sokkal inkább kézzelfogható eredményekhez vezetett a *codices recentiores* vizsgálata. Mint fentebb jeleztem, Drezdában és Lipcsében egyaránt három-három Sallustius-kézirat található. Ezek közül sajnos éppen ahhoz nem sikerült hozzájutnom, amely talán még valami meglepetéssel is szolgálhatott volna. A Robert Naumann által összeállított katalógus⁷ alapján LXVIII. Rep. I.4.41. számot viselő, XIII. században készült kéziratról van szó, amely a két történeti monográfiát tartalmazta, de a második világháború során megsemmisült. Az említett katalógusban XCI. Rep. I. fol. 18. számú, XIV. század végén és a LXIX. Rep. I.8.91. számú, XV. században készült kéziratok közül az utóbbi azért érdekes, mert a két mo-

Iugurtha, *Historiarum fragmenta selecta*, Appendix Sallustiana, *recognovit brevisque adnotatione critica instruxit L. D. Reynolds*, Oxonii, 1991, xii)

³ A kéziratár vezetője ez irányban együttműködéséről biztosított.

⁴ *Codex Lipsianus in Germania scriptus, et olim sancti Iohannis Magdeburgensis*. (Reynolds, i. m. xiii)

⁵ *Codex s omnium integerrimus est*. (Reynolds, i. m. xiv)

⁶ lásd 2. jegyzet

⁷ *Catalogus librorum manuseriptorum qui in bibliotheca senatoria civitatis Lipsiensis asservantur*, edidit Aemilius Guilelmus Robertus Naumann, Grimma, 1838.

nográfian kívül a Sallustiusnak Cicero elleni és Cicerónak Sallustius elleni invektíváját is tartalmazza.

A drezdai és lipcsei *recentior* kéziratok vizsgálata kapcsán az alábbi következtetésekre jutottam. Valamennyi kéziratnál a szöveg nagyfokú kontaminációja, keveredése figyelhető meg. Létrejön egyfajta kiegyenlítő-dés, és a korábbi, IX–X. századi kéziratoktól eltérően a *recentior* kéziratok esetében területi elv alapján már nem lehet különbséget tenni az egyes kéziratok között, azaz a szöveg jellegzetességei nem teszik lehetővé, hogy az adott kéziratot ezek alapján meghatározott *scriptorium*okhoz kössük. A két drezdai, szép kivitelű kódex feldolgozása során kapott eredményeket megerősítették a Lipcsében szűrőpróbaszerűen elvégzett, bizonyos szöveghelyekre összpontosító vizsgálatok.

Ennek alapján a következőképpen jellemezhetők az általam vizsgált *recentior* kéziratok. Számos rövidítéssel találkozni, amely mindig azonos módon történik. A szóválasztás tekintetében a legfontosabb, hogy sehol nem találunk archaikus alakokat, tehát az *optumus*, *maxumus* stb. típusú szavak helyett mindig *optimus*, *maximus* stb. formákat találunk, ellentétben Sallustius nyelvhasználatával, ahogy azt főképp a grammatikusoktól tudjuk. Bizonyos szavak következetesen más alakban jelennek meg. Így például *aestumo* helyett mindig *existimo*, *ac* helyett mindig *at* (bár ebben az esetben azzal kell számolni, hogy a korábbi kéziratokban a *c* és *t* íráskepe hasonló volt, és a későbbi másolók nem jól olvasták ki az egyes szavakat, ill. betűket), *arcessit* helyett *acersit*, az *is*, *ea*, *id* névmás helyett *hic*, *haec*, *hoc* alkalmazása stb. Valamennyi *recentior* kézirat hasonult alakokat hoz, így az *ad-*, *in-*, *con-* stb. igekötők mindig hasonulnak az igéhez, például *appetens*, *assequeretur*, *afficit*, *immoderata*, *illexeret*. A szövegben sok helyütt *omissio*-val kell számolni, szavak, olykor egész mondatok is hiányoznak, illetve ezzel összefüggésben szórendi variánsok bőségesen előfordulnak. Megegyezik, hogy egyes szavak végéről lemarad a végződés, máskor az infinitivusok személyragot kapnak, és így teljesen értelmetlen mondatok jönnek létre. Sok esetben találunk javítást ugyanattól a kéztől, a rontott változatot vagy a bizonytalanak érzett szavakat a másoló benne hagyja a szövegben, és a szót kipontozza, így jelölve a szöveg nem egyértelmű voltát. Szembeötlő továbbá, hogy bizonyos neveket különféle formákban találunk. *Catilina* gyakran *Catellina*, *Autronius* helyett következetesen *Antonius* áll, *Vargunteius* helyett következetesen *Guargunteius*, ill. *Goargunteius* formákra bukkanunk. Általánosnak

mondható az alcímek (szinte mindig piros tintával történő) megadása az egyes beszédek, levelek élén. Például *Oratio Catilinae ad coniuratos*, *Verba legatorum G. Mallii ad Marcium regem*, *Litterae Catilinae*, *Litterae Lentuli*, *Oratio Catilinae hortantis milites suos ad bellum*.

A legjelentősebbnek a *copulák* gyakori alkalmazását kell tekinteni. Gyakran úgy tűnik, mintha a másoló magyarázná, értelmezné a szöveget, mintegy iskolás módon. A *copulák* (*per deum atque hominum fidem testor* – ráadásul esküformula!, *polliceri coepit, esse dicebant, dicitur aperuisse, quod in tali re fieri solet*, továbbá *esse, videbatur, erant, fuerat* stb.) alkalmazása egyrészt a marginális megjegyzések szövegbe kerülésével, másrészt pedig a Sallustius-kommentátorok tevékenységével magyarázható.

Az általam elvégzett vizsgálat jelentősége abban áll, hogy sikerült megnyugtatóan kimutatni, mekkora jelentőséggel bírtak a Sallustius műveihez írt kommentárok, hiszen a margóra jegyezve a szöveghagyományozódás során ezek fokozatosan bekerültek a szövegbe. Másrészt amikor azt mondjuk, hogy a *recentior* szövegek helyenként iskolásnak hatnak, tulajdonképpen egyáltalán nem járunk messze az igazságtól. E késői kéziratokból kiviláglik, hogy a másolók nagyon jól ismerték és intenzíven használták az ókori grammaticus-ok szövegeit, akik műveikben példaként hozták fel egyes írók alkotásait. Ezek az idézetek mind a mai napig nagymértékben segítségére vannak az ókori szövegeket rekonstruáló szakembereknek, mert indirekt módon hagyományozzák – ha csak részletekben is – az ókori alkotásokat. Ezt figyelembe véve egyáltalán nem haszontalan tehát a *recentior* szövegek alapos vizsgálata, mert az eredeti grammaticus-idézetek alapján a főszöveg jelentős mértékben módosulhat, amit ilyen esetben magától értetődően a kritikai apparátusban is jelezni kell.

SEBESTYÉN KISS

Die Leipziger und Dresdner Sallust-Handschriften

Die Werke des römischen Geschichtsschreibers C. Sallustius Crispus haben sich jederzeit großen Interesses und allgemeiner Beliebtheit erfreut. So ist es nicht zu bewundern, dass infolge der Abschreibungstätigkeit sehr viele Handschriften – sogar aus der Zeit nach der Erfindung des Buchdruckes – auf uns gekommen sind.

Von diesen Handschriften sind drei in Dresden, in der Handschriftensammlung der Sächsischen Landes- und Universitätsbibliothek, weitere vier in der Leipziger Universitätsbibliothek zu finden. Bis auf einen in Leipzig aufbewahrten Kodex aus dem XI. Jahrhundert sind alle Handschriften recentiores, d. h. keiner von ihnen ist früher als im XIII. Jahrhundert abgeschrieben worden.

Bei der Untersuchung dieser Kodizes steht es eindeutig fest, dass der Text stark kontaminiert ist. Es lässt sich über eine Art Ausgleich zwischen den verschiedenen Textvarianten reden, und im Gegensatz zu den früheren Kodizes aus dem IX – XI. Jahrhundert können diese Handschriften aufgrund der Spezifika des Textes keinem bestimmten scriptorium, d. h. Abschreibezentrum zugeordnet werden.

Die Auswertung der genannten Kodizes macht auch deutlich, dass die zu dem Haupttext geschriebenen Glossen, Kommentare im Laufe des Überlieferungsprozesses allmählich in den Text gelangt sind. Es stellte sich heraus, dass die Abschreiber die Texte der Grammatiker aus dem Altertum sehr gut gekannt haben, die in ihre Werke bedeutende Zitate von alten Verfassern, z. B. auch von Sallust eingesetzt haben. Diese Zitate gehen dem modernen Altphilologen bei der Rekonstruktion des Originaltextes zweifelsohne zur Hand.

CSORBA DÁVID

DEBRECENI EMBER PÁL KÉZIRATOS NAPLÓJA A PURITÁN DEBRECENBŐL

A pápai református könyvtár kéziratára örzi Debreceni Ember Pál *Wade mecumát*, unicum naplóját, mely a 17. századi debreceni református iskolakultúra életének gazdag kincstára.¹ A neves szerzőre eddig főként 'historia ecclesiastica'-ja miatt terelődött a figyelem, az egy-két tágabb kontextust megcélzó munka többnyire az egyháztörténeti kútfők adataira támaszkodott. Az életműről, nyomtatott és kéziratossá predikációnak narratológiai, teológiai és eszmetörténeti értékeléséről is csupán néhány tanulmány készült.² Sajnálatos módon Ember Pál naplójával sem foglalkoztak eddig sokkal többen. Révész Kálmán seniori dolgozatának volt tárgya Ember Pál műveinek vizsgálata, különös tekintettel egyháztörténetére, melynek megtalált másolatát ő maga tette közzé elsőként, Czegléd Sándor pedig a Kollégium-történetben idézte alapvető forrásként a naplót a puritánus tanárok és diákok lelki világának bemutatásakor, méltatva a rendkívüli személyiség felkészültségét és spiritualizmusát.³

Ember Pál kéziratossá naplója ugyancsak kéziratban maradt predikációs-köteteinek két jellegzetességét mutatja: többnyire vegyes, latin-magyar nyelvű szövegeket tartalmaz, és magánolvasásra, magánkegyességre szánt kötetnek mutatkozik. Naplója nem csupán egy debreceni átlagdiák tipikus megnyilatkozása: tanulmányainak, élményeinek, a kor tudományos és lelki

¹ DEBRECENI EMBER Pál: *Wade mecum.* (Db.), 1679-81. 282pp. In: Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának (Pápa) Kéziratára. Jelzete: O153. Bőrkötés, tizenhatodré. (tovább: Wm.)

² HARSÁNYI István: *Debreceni Ember Pál ismeretlen kéziratai.* Protestáns Szemle 1915, 128-140.; KATHONA Géza: *Debreceni Ember Pál 1661-1710.* Teológiai Szemle 1961, 219-224.; CSORBA Dávid: *Coccejánus volt-e Debreceni Ember Pál?* Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX (1999), 39-67.

³ RÉVÉSZ Kálmán: *Debreceni Ember Pál egyház történelme.* Debreceni Protestáns Lapok 1882, 132-3, 139-140, 148-9. (tovább: DPL); uő: *Debreceni Ember Pál egyháztörténelme.* Protestáns Egyház és Iskolai Lap 1884, 1375-81.; CZEGLÉDY Sándor: *A teológia tanítása a Kollégiumban.* In: A Debreceni Református Kollégium története. Főszerk. Kocsis Elemér. Bp, 1988. 548skk. 585.

jelenségeinek hű képét tárja elénk. „Hoc est: Libellus Consignationum, in quo omnia audita et lecta notatae digna, ob futuram possessoris memoriam sunt consignata.” Tartalmazza az 1679. nov. 25 – 1681. jan. 16. közti eseményeket, amikor Ember Pál a publicus praeceptor tisztséget viselte.⁴ Az iskola és a város történelmének utolsó két csendes esztendéjéből származnak a feljegyzések. Keresztúri és Komáromi Csipkés nincs az élők sorában, és csak a *Wm.* befejezése után, 1681 februárjától vette kezdetét a lelki és fizikai csapások sora (lelki vezetők halála és egy tűzvész). A korabeli események közül alig emelt be valamit naplójába a szerző, az egy üstökös feltűnésének kivételével (1680. dec. 22.): a kollégium zárt világába a tanulási/tanítási idő alatt láthatólag nem fért bele a külvilág élete.

A naplók tipikus formajegyeit viseli magán a *Wm.* A kötet elején és végén aforizmák, apophtegma-k találhatók, néhol jelöletlenül, az ókori auctoroktól a reformátorok mondásain át a pietista szerzőkig. Az loci communesek az egyes fejezetek zárómondataiként is szolgálnak, sőt néhol ugyanazon kegyességi könyv kijegyzetelt fejezetét zárja közre két idézet.⁵ A közbülső fejezetek iskolai órai tananyagok, kivonatolt tankönyvek, kegyességi olvasmányok tárháza. Van egy egészen speciális, két részből álló, összefüggő egységet alkotó betét a naplóban, amely Nagytemplomban hallgatott prédikációkat tartalmaz. A kötet záró formulája utal az alkalmazott stílusra és a debreceni kollégium védőbástya funkciójára.⁶

Ezúttal három kérdés köré csoportosítva vizsgáljuk meg a *Wm.*-t: 1) a kollégiumi tanítás és nevelés, ezen belül az előadások és olvasmányok egymáshoz viszonyított szerepét, a szaktudományok módszertanát és segédkönyveit; 2) a prédikációsorozatnak a kötetben elfoglalt helyét, a lelkipásztorok szóbeli közlésének sajátos visszhangját, a prédikátorok és az ifjú tudós lelkiségének hasonlóságait; 3) a naplót, mint a későbbi művek előtanulmányának lenyomatát, annak az írói mentalitást meghatározó szerepét.

⁴ „Praeceptor rudimentorum, eimologistorum, poseos, oratoriae”. In: THURY Etele: *Iskolatörténeti Adattár*. II. Pápa, 1908. 151.

⁵ A kötet elején: „Tua crux mea lux, tua mors mea sors.”; „Plus profeci orando quam laborando”. A közrezárt mű: Gerhardus *Meditationes XXVIII.* (119).

⁶ „Haec quoque olim meminisse juvabit Anno 1681. 16 Januarii Stylo Juliano. In Illustri Haliacistri (sic!) Debreczina” (278).

Kollégiumi tanulmányok

A napló tizenhárom és fél hónap eseményeit öleli fel, az 1680 körüli időből. Ekkor a kollégiumnak három professzora: Martonfalvi Tóth György, Szilágyi Tönkö Márton és Lisznyai Kovács Pál. Kivételesen neveztek őket elsőként professzornak, sőt mindhárman életük végéig ellátták hivatalukat, tudásuk és egyéniségük alapvetően meghatározta a kollégium szellemiségét. A legtöbb anyag a naplóba a történelem tárgyköréből és segédtudományaiból került be, a nyelvi kurzusok vizsgáiról éppen csak szó esik, a volt váradi tanár magyar nyelvű előadásai pedig még csak érintőlegesen sem kerülnek elő. Valószínűleg az órai feljegyzéseit külön tartotta Ember Pál, más iratcsomóban gyűjtötte, de ezek a hosszú, hányatott életút során elvesztek.⁷ Naplójának első mondata arra céloz, hogy emlékeztetőül fontosak a leírtak, minden bizonnyal a későbbi prédikációs felkészülést segítették.

Lisznyai Pál történelem és geográfia (majd 1681 után rövid időre logika) professzor óráinak módszerére utal az első lapokon megjelenő 'Methodum Biblicum' kifejezés (16). A világtörténelem a bibliai próféciák fényében nyeri el értelmét: Dániel próféta könyvének exegézise központi helyet foglal el ebben a koncepcióban. A négy birodalom elmélete többször is előkerült az órákon: részint az egyetemes történeti előadásokban (Nagy Sándort megjövendölte Dániel próféta – 16), részint pedig külön a bibliai kép elemzésénél (Nabugadnezaris álmának explikatiója „in Auditor. Debr.” – 259). Az ókori történelem tárgyalásakor a kollégiumi tanár az adott témakör legszükségesebb alapismereteit közölte csupán, a szorgalmas diák maga bővítette tovább tudását. A Julius Claudius-dinasztiáig, illetőleg az első 15 római császárig jutott Lisznyai Pál az órákon, Ember Pál pedig folytatta a sort önszorgalomból. A császárok felsorolását követte a pápák sora I. Nagy Leótól és Isauriai Zenótól, majd Nagy Károlytól a német-római császárok biztosították a jogfolytonosságot, 'Leopoldus Autriacus'-ig (26–30).

⁷ Szatmári menekülése után levélben fordult II. Rákóczi Ferenchez, hogy legalább az egyháztörténeti jegyzeteit szolgáltatassák neki vissza a várost felprédáló kurucok. Magánjegyzeteiben is több ízben célzott tudatosan gyűjtött, de elveszett irataira. KVACSALA János: *Magyar vonatkozású kéziratok a poseni levéltárban*. ItK 1893, 109sk.

A korabeli tanítást a párhuzamok, történeti analógiák, pontok megtalálása jellemezte, egyetemes és magyar, bibliai és nemzeti történelem viszonylatában. A latin nyelvű szövegben a lefordíthatatlan magyar frazeológiával gyakran találkozni: „Venit Magnus Egypti Vezerius, hodie vocatur Ung. (Vas vezér)” (71). A jegyzetelő diák egy-két megjegyzéssel külön jelezte, melyik római császárnak volt köze a történeti Magyarországhoz: Pannóniában és Illíriában született öt császár is (26s), pl. „39. Arm. Tacitus. Hung. cum Floriano”. A „Pannonia, seu Hungaria” azonosítás a szkíta-hun-magyar történelmi folyamatosságon alapul, amely a 19. század 70-es éveig a magyar történelmi tudat egyedüli meghatározó eleme volt. A világtérkép tanulásakor természetes a párhuzam: „Tartaria Asiatica, seu Scythica, (unde primores nostri egressi sunt.)” (65).

A világ tájainak megismeréséhez, a földrészek, égövek, időzónák tanulmányozásához nemcsak Philipp Cluverius *Introductio in universam Geographicam* (25, 124) című könyve nyújtott segítséget, hanem Nikolaus Vischer *Mappa Geographicája* (159) is. A 17. század végi Magyarországon egyedülálló módon Lisznyai Kovács Pál földrajzi atlaszt, földgömböket használt szemléltető eszközként. A kollégium diákjai peregrinációjuk előtt első kézből bővíthették geográfiai, kozmográfiai, chorográfiai ismereteiket, koruk legkorszerűbb tankönyvei és segédanyagai segítségével. Az Alma Mater a külföldi akadémiákkal mérhető szintű tudást biztosított diákjainak. A 'Regnum Hungariae' leírása ennek fényében történelmi tudatosságot és térbeli tájékozódási képzettséget hordoz magában: jelzi a tradícióhoz való viszonyt (Attiláról és Pannoniáról Werböczy, Bonfini alapján), az öt folyó szabta szép ország (Duna, Száva, Dráva, Tisza, Maros) beható ismeretét, és az eszmei-politikai-nemzeti háttérrel (egységes Hungaria felszabdaltsága királyságok által négy részre – 159).

Az egyetemes történeti órák szorosán bibliai és hungarus orientáltsága az összehasonlító módszer révén a nemzeti sorskérdéseket olyan egyháztörténeti keretbe helyezte, melynek nemcsak eschatológiai, üdvtörténeti távlata volt meghatározó, hanem a jelen történeti eseményeit, a magyar és a református értékeket is ebben a horizontban helyezte el. A használt szakirodalom felőleli mindazon munkákat, melyek a reformáció történelemképeinek kialakulásában jelentős szerepet játszottak. A patrisztika egyháztörténeti műveire (Eusebius, Sozomenus) és a lutheránus ortodoxia

alapvető összefoglalásaira: Melanchthon világtörténelmi előadásaira (*Chronicon Carionis*), Johann Sleidanus és Sulpitiuss Severus egyháztörténeti munkáira (utóbbi alapján készült Martonfalvi *Szent Historiája*), Matthiae Christianus *Theatrum Historiája*, Johann Cluverius geopolitikai (*Epitomen historiarum*) és Georgius Hornius politikai jellegű (*Historia Ecclesia et Politica*) munkáira támaszkodik. Szép példája a tanár-diák kapcsolatnak a következő megjegyzés: „Flavius Josephus: Histor. de Bello Judaico, quem habui a Clar. Lisznyai ad manus” (24). A tantárgy megszerettetése nem csupán az órán alkalmazott módszereken múlik, hanem a személyes, élő kapcsolaton.

Szilágyi Tönkö Márton a héber nyelv, természetfilozófia (= fizika), majd 1681 után a teológia professzora, hasonlóan jelentékeny szerepet játszott Ember Pál életében. A neves tanár iránti tisztelet sugárzik a következő mondatokból: „perfecto vota et postulata nostra foetici resolutionem potiventur, etc. ita persuaebat tam egregia motiva Clar. Martinus Szilágyi 1679. 29. Nov. studium sanctae Linguae Hebraeae diligens et alacro, studiosae juventutis Debrecinae” (35). A négyezer-éves koncepcióról írva Ember Pál hivatkozik tanárának kéziratos jegyzetére, meglehetősen pontosan: „vid. de hoc Clar. Martini Sylvani Philos. App. Phys. Spec. Primae par. 5. capp. 1:27, 28. etc.” (34). A frontális osztálymunkával dolgozó kora újkori oktatás jellemzője volt a jegyzetektől való tanulás. A hosszú gyakorlat kialakította a maga szabályrendszerét, úgyhogy mire Ember Pál 1678-tól a kollégium diákja lett, a már nyolc éve tanító Szilágyi Tönkö óráinak kész, rendezett jegyzete állhatott rendelkezésére. A szakirodalom anyagához tartoztak a lutheránus doktorok (Pareus *Chronologia sacra*, Andreas Bucholzer) mellett a németalföldi kegyességi írók munkái (Perkins, Wilhelm Momma).

A leginkább forgatott Jacob Alting-féle hatalmas héber grammatikából vizsgáztak is. A szóbeli megmérettetés hasonlított az egyetemi disputációk rendszeréhez: a megtanulandó szakaszt több részre osztották, majd abból kérdés-felelet, illetve vita formájában abszolvtáltak. Nyolcfős tanulócsoporthok tették le egy napon a vizsgát. Ember Pál 1679. december 9-én és 1680. május 24-én kollokvált héber nyelvtanból. Társai voltak első ízben ifjú Komáromi Csipkés György, Kondorosi János, Pataki István és Vas János (46), másodszor Vecsei István, Pathai Cs. István, Laskói István és Komáromi Ötvös János (69), mindkétszer pedig Czeglédi Oláh István,

Szoboszlai András és Filepszállási Gergely. A névsor hat tagjának (ifjú Komáromi Csipkés, Kondoros János, Vecsei M. István (Szőnyi Benjámint nagyatyja), Pathai Cs. István, Szoboszlai András, Filepszállási Gergely) életét, irodalmi munkásságát is ismerjük, másoknak csak a neve maradt fenn a disputációkban, halotti versek szerzőiként.

A Szilágyi Tönkö óráinak jegyzeteit tartalmazó részben található a professzor tanár-ajánlása a külföldi studiumokra készülő diákoknak: Christopher Wittich (Leyden), Frans Burmann (Utrecht), Johann Witsius (Franeker) (36). A németalföldi professzorok nevét és tanítási helyét rögzítő néhány sor kiemelt jelentőségű, nemcsak művelődéstörténeti szempontból, hanem azért is, mert Ember Pál életútját, műveinek olvasmányanyagát elég jól ismerjük. Leidenben az ortodox egyháztörténész Friedrich Spanheimot és a cartesiánus filozófus Wittichet hallgatta, Franekerben Jan van der Waeyennél és a predestinációt hangsúlyozó Campegius Vitringánál disputált, mindkétszer az egyiptomi tíz csapásról.⁸ Peregrinációs útvonalának kijelölésében láthatólag több szempont kapott szerepet. A történelem órák jegyzetei teszik ki naplójának ötödét: egyik fő érdeklődési területének megfelelően a hírneves leideni professzort természetesen felkereste. Másrészt a Szilágyi Tönkö által ajánlott egyik tanár előadásait látogatta (Wittich), illetve a jelzettek tanítványát (Vitringa tanárai Witsius, Spanheim és Wittich voltak). Utóbbiak bár filozófus és teológusként vannak számon tartva, a közös jellemzőjük leírására mégis más fogalmat kell használni. Mindketten a gyakorlati teológiát újították meg az exegézis oldaláról: Wittich a cartesiánus módszer, a modern természettudomány, Vitringa a prófétikus történelemszemlélet oldaláról.

Ember Pál azonban kikerült olyan professzorokat, akiknek véleményformáló szerepük volt, a korabeli németalföldi teológiai viták jellegzetes irányainak képviselőiként. F. Burmann, utrechti egyháztörténész, Coccejus leghűségesebb fegyvertársa volt, fő műve, a *Synopsis theologiae* (1671) nagy vitát váltott ki.; J. Witsius – Voetius, Hoornbeeck, Maresius tanítványa, Utrecht és Leiden egyetemén professzor, *De oeconomia*

⁸ F. POTSMAN – J. van SLUIS: Auditorium Academiae Franekerensis. Leeuwarden – Fryske Akademy, 1995.: 85/1686. 2. (RMK III. 3389.), 91/1686. 1. (RMK III. 3403.), 2. (RMK III. 3389.), 3. (RMK III. 3391.); *A külföldi Akadémiákon tanulók iratai. A Tiszántúli Református Egyházkerület (Debrecen) Levéltára. Jelzete: TtREL I. 1. j) D:67/ a. 4. l., D:67/ b.*

foederum Dei (1677) c. műve a vitatkozók közti szintézisre törekedett. Minthogy Ember Pál egyéb műveiben igen gyakran támaszkodott a fentiek véleményére (a hét legtöbbet citált szerző között szerepelnek), feltételezhetjük, hogy a debreceni diák elégtelen anyagi körülményei folytán nem jutott el a csak jobb anyagi háttérrel rendelkezők számára elérhető utrecht-i universitasra (különben is 1686 vége felé Thököly fejedelem támogatása, politikai és nemzeti lépéseinek tere is beszűkült). A leideni és franekeri egyetem viszont nyitva állt mindenki előtt, olcsó helynek számított, a promotiók költség is kisebb volt, így itt a közép-európai országok diákjai meglehetősen nagy százalékban képviseltették magukat. A hithű dogmatikai irányt, a kálvinista ortodoxia szellemét sugárzó Franeker mellett Leidenben számtalan más irányzatot találni a 17. század végén. A teológiai viták elültével (1677) megnyílt a lehetőség több, konszolidált szellemi irányzat számára is (Descartes tananyag lett, Spinoza nem): Debrecenben a 18. század legelején már Coccejus és Descartes képét a diákság minden retorzió nélkül őrizhette.⁹

Martonfalvi Tóth György a logika, retorika, bibliokateológia és a görög professzora volt. Közkedveltségét mutatja, hogy két jegyzetét, a *Tanító és Cáfoló Theológiát* (1679) és a *Szent Historiát* (1681) a diákság saját pénzén (coetus) adta ki. Előadásainak kéziratosaiból több helyütt őriznek könyvtáraink példányokat. Ramus *Dialekticáját* és Amesius *Medulláját* minden művében népszerűsítette, disputációt is tartatott olyan korszerű témákról, mint a presbitérium szerepe. Magyar nyelven is tanított, ez alapján készült *Szent Historia* című posztumusz műve. Munkásságáról mind ez ideig nem készült összefoglaló értékelés. Az Ember Pál által leggyakrabban citált szakirodalom a *Medulla* első kötete, szóbeli vizsgát is tett annak teológiai disztinkcióiból 1680. november 14-én, Castaneus, Alsted, Maresius és Maccovius felfogásával bővítve (231).

A neves puritán tanárról figyelemre méltó egy apró adalék. Azt tudjuk, hogy volt Martonfalvinak ki nem adott, csak kéziratban terjedő írása a blasphemiaról, a napló pedig egyik mondatát őrizte meg, amit a professzorok és köztanítók előtt mondott az ördög hatalmáról. Sajátságos boldog-mondás parafrázis ez: boldogok a süketek és némák, mert nincsenek ördögi eszközeik a bűnökre: nem hallják az ifjúság fajtalan beszédét, a nép

⁹ VARGA Zsigmond: *A kollégiumi nagykönyvtár és a vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége*. Db., 1945. 31.

álbölcsességét és az istenkáromlásokat, és nincs nyelvük az üres fecsegésre.¹⁰ A tanárok és az élénk figyelmű diák közti kapcsolat több apró jeléből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a tanulmányok és a lelki élet egymást erősítve felelősségtudatra nevelő, a tekintélyt tisztelő és az önálló keresztyén életet előmozdító hatással volt az arra fogékony fiatalra nézve.

Lelkipásztorok hatása

Az ifjú tudós és a debreceni lelkipásztorok szellemiségének hasonlóságait tárja elénk a naplónak egyik speciális része. Az Énekek Énekének magyarázata 15 részes prédikációsorozatban 1680 pünkösdi ünnepkörében hangzott el a Nagytemplomban, és a kollégiumi praeceptor hűségesen lejegyezte a conciók vázát és az öt különösen érdeklő mondatokat. A tematikus beszédek alkalmazása puritán jellegzetesség, az alkalmazott exegézis pedig láthatólag coccejánus metódust követ. A középkori és/vagy a pietista jegyesmisztika képei előkerülnek ugyan, de kifejtettségük, alkalmazásuk szolid visszafogottságot, biblikus értelmezést takar. Czeglédy Sándor megállapítása szerint szerzőnk prédikációi szemléltetik azt, hogy „a puritánizmus szellemi energiái a különböző újkori, részben antropocentrikus irányzatok integrálásával is a nagyobb biblicitás irányába hatnak”.¹¹

Ezekben az években debreceni lelkipásztor volt id. Köleséri Sámuel, Kabai Bodor Gellért és Felvinczi Sándor. Az előbbi volt váradi rektor, a Váradi Biblia korrektora, Coccejus tanítvány, angliai szigorú puritán könyvek magyar tolmácsolója. Az utóbbiak Czeglédi István egykori kassai

¹⁰ Martonfalvi tanítványa, Szentpéteri István jegyezte fel egyik művének előszavában, hogy még diákkorában látta a professzor „blasphemiáról” szóló kéziratát. SZENTPÉTERI István: *Ördög szigonnya*. Db., 1699. A5.; Az idézett parafrázelt szöveg latin eredetije a „Clar. Georg. Martonfalvi ajebat: Beatae surdae aures, mutae linguas, quoniam non sunt apra organa Diaboli ad peccatum exequendum, surdae aures omnes audiunt absevenas, lascivas, juvenum sermocinationes, furiles vulgi cavillationes, blasphemias contra creatorem vermis hrris eructationis, mutae linguae omnes effutiunt inania, varia, jugra Jacob. 4. etc. utilis plaga Dei est hoc eum graar actionem celabranda, debet esto talis piis semper meditationibus deditus. etc. A. 1680. II. Jan. in pub. profess.” (53)

¹¹ CZEGLÉDY Sándor: *A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben*. In: Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Szerk. Barcza József. Bp. 1990. 151.

kollégái, akiknek a „dühöngő bestia” előli menekülése visszatetszést szült a kortársakban, debreceni szolgálatukat viszont a város legnehezebb időszakában teljesítették. A három lelkész felváltva magyarázta az Énekek Énekét (Köleséri 6, Kabai 5, Felvinczi 4 beszédben).

Két észrevételünk közül az egyik a nyelvi megformáltságra, a másik a szerkezetre vonatkozik. A napló szövege vegyes latin-magyar textus, jóllehet az egyházi beszédek magyarul hangozhattak el, a diák számára azonban a terminus technicusokat, a latinul rövidebben kimondható szófordulatokat egyszerűbb volt latinul, a kollégiumi tanítás nyelvén rögzíteni. A kollégiumban még a következő századokban is pénzbüntetés terhe mellett tiltották a magyar megszólalást, még ha az magánbeszéd volt is. A vérévé vált latin frazeológia ezért kerülhetett túlsúlyba Ember Pál jegyzetelésekor.

Bár Révész Kálmán egy kisebb közleményében már érintette a 17. századi szerző naplójában közölt templomi prédikációknak a pütkösi ünnepekörben elfoglalt kronológiai rendjét, mégis érdemes jobban górcső alá venni a prédikációs betét szerkezetét.¹² Az elmondás sorrendje s a leírás sorrendje tudniillik nem egyezik meg, bár egyenlő terjedelmű beszédekről van szó. A sorrendben egymást követő első nyolc prédikáció után következik a legutolsó beszéd (72 – 112), a keretet jelzi a kezdő- és záróformula („Notae in Canticum Cantorum”, „Bono Deo finita est resolutio Cantici Cantorum a Clar. Ecclesiae Debr. Pastoribus”). Később egymás mellett található a közbeeső hat beszéd (131 – 154), különösebb jelzés nélkül. A két részre bontás oka lehetett, hogy Ember Pál valószínűleg külön, egyéb iratai közé jegyezte le a hallott prédikációkat, amelyeket később illesztett be emlékkötetébe, hogy megőrizze őket a maradandóság számára. A közbeeső részek különböző olvasmányjegyzetek: a prófétai szerep és a prosopopoeia definíciója és összetartozása egy Ézsaiás-kommentár kapcsán, idézetek sora Gerhardus *Meditációiból*, geo-, kozmo- és chorográfiai definíciók Philipp Cluverius *Geographicájából*. Minthogy a naplóban nincsenek lehúzások, javítások, szerkezete és írástempója is egyenletes, nyugodt munkát rögzít. Az egyes részek magukban megállnak, egységes koncepció alapján rendezettek; a könyv mint tényle-

¹² RÉVÉSZ Kálmán: *Templomi biblíamagyarázat Debrecenben, 1680*. DPL 1894, 568sk.

ges wade mecum szolgált: a legfontosabb, emlékezetre méltó gondolatok, jegyzetek összefoglalására.

Különleges fényt kapnak ezáltal a kötetbe bekerült apró mondások, idézetek. A prédikátorok exegéziséről már esett szó, az általuk idézett és Ember Pál által lejegyzett szakirodalom döntő hatással lehetett azok későbbi alkalmazására. Köleséri beszédében Alsted, Brichtmann, Piscator műveit citálta, ami a korban általánosnak vehető, a *Historia animalium* és a *Belgica Biblia* (86, 145, 147, 149) azonban bár olvasott volt, mégis kevésbé jelölték. Kabai Bodor Gellért Apáczeit idézte hasonlóan jelöletlenül: „az ő lelki élete ell fogyhatatlan, az soha meg nem szünik, mint az asszony méhében élő gyermek ell a ködökén (ita scribunt), azon mint egy csüvön megyen bé az eleség, mellyel ell az Anyja méhében, sic Christus ab umbilico commendat Ecclesia, et azon bocsát lelki eledelt az ő fiaira, kik vannak az ő meheben, kebleben, nem hálnak meg ehel az Ecclesiában levő Isten fiai, leányi” (143). Később, prédikációs köteteiben Ember Pál több alkalommal idézte az *Encyclopaediát*, egyedül a kéziratos kötetben jelölve a citátum helyét.¹³ Felvinczi Sándor pedig a bibliai északi – déli szél párhuzamot alkalmazta az Énekek Éneke exegézisében, makaróni nyelven: „est invitatio Spir. Sanct. északi szel, Joh. 3. 8. (...) sic Spir. S. purgat cor a peccato (...), deli szelnek app. Ez a deli szel meleget, essőt hajt, Job. 37. 9. sic Spir. S. melegséget, forrosagot az szivhez, bünön valo sirast” (102).

Az Énekek Énekének igemagyarázatán túl megőrizte a napló a debreceni prédikátoroknak más alkalommal, valószínűleg hasonló templomi igehirdetésen elhangzott mondásait is. Idős Köleséri Sámuelről a kegyes ember szállóigéje („Praestat esto pium, quam peritum, et periturum” – 129), Kabaitól egy hasonló gnóma maradt fenn („Questimonia Cl. Gerhardi Kabai: Ea nunc sunt tempora in quibus: Pellitur ex medio sapientia, vi geritur res. Sed vincat tandem aliquando veritas, vincat! Vivat!” – 44). Felvinczitől pedig a ’Mahumet és a galamb’ exemplum származik (71), melyet a szerző ezután megjelentetett művében is idézett,

¹³ APÁCZAI Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Sajtó alá rendezte: Bán Imre. Bp. 1959.; DEBRECZENI EMBER Pál: *Szent Siklus*. Kvár, 1700. 33, 97, 215.; Apaczei Encycl.” Néven említve idézi uő: *Conciones I – XXXV*. 1693-6. M. 328 pp. In: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára. (tovább: TIREK.). Kt. 262:280.

Ember Pál szintén.¹⁴ A napló tulajdonosa egy helyütt megfogalmazta, a tanítás-nevelés folyamatában milyen helyet foglaltak el a személyes találkozások, a kegyes élet különféle attitűdjei: „Multa dedici a Praeceptoribus meis, et a discipulis plura quam ab illis” (44). Összességében egyetérthetünk Czegléd Sándor azon megállapításával, hogy „a puritánus tanárok és diákok lelki világa egyensúlyban volt”; tegyük hozzá: a debreceni tanárok, lelkészek és diákok lelki világa azonos fókuszra irányult.¹⁵

Előtanulmányok, mentalitás

Ha az egyéni kegyesség mérföldköveit vizsgáljuk Debreceni Ember Pál esetében, számtalan későbbi exemplum első megjelenését, régebbi változatát kísérhetjük figyelemmel. Tipikus szóhasználatának, retorikai felkészültségének apró jelei már ekkor jelen vannak, alapvető teológiai szókincsének, fogalomhasználatának, sőt kegyességi irányultságának a gyökerei egyaránt megtalálhatók a *Wm*-ban.¹⁶ A kollégiumban kezébe adott és fontosnak tartott szakirodalomból a nagy összefoglaló áttekintéseket, kommentárokat, szinopsziseket már diákként gyakran citálta.¹⁷ A nagy reformátorok lutheri (Luther, Pareus, Scultetus, Gualtherus, Aegygius Hunnius; Piscator, Wendelinus) és kálvini (Calvin, Beza, Ursinus) első két nemzedékének műveit természetesen otthonosan forgatta.

A németalföldi ortodox tanárok, Gisbertus Voetius és Jan Maccovius műveit is forgatta a kollégiumi ifjúság. Ember Pál naplójában a leideni

¹⁴ DÖMÖTÖR Ákos: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Folkór Archivum 1992/19. IV/C/320.; *Szent Siklus* 398; TIREK, Kt. 262:117; FELVINCZI Sándor: *Haeresiologia*. Db, 1684.

¹⁵ CZEGLÉDY i. m. (1988) 549.

¹⁶ Hegedőlés = Dávid prófétált (113) – jellegzetes korabeli szóhasználat: a hangszer a maitól eltérő formájú és funkciójú lehetett, használták a szót a „fajtalan énekek” kintornásaira (SAJÓSZENTPÉTERI István: *Táncz pestise*. Db., 1697. B7) és a szentek (a próféta-ság lelkével bírók) eszközének jelölésére egyaránt (SZŐNYI Benjámín: *Szentek hegedűje*. Kvár, 1762.); Prosopopoeia (Ézsaiás-kommentár) (117skk) – *Szent Siklus* 246sk (Szenczi szótárát használta Ember Pál); Vízio vs. álom, extraordinaria vs. ordinaria (160) – EMBER Paulus: *Sermones I – CLX*. 1702–1709. M. 436 pp. In: TIREK, Kt. 264:398; Novum testamentum latet in Veto, vetus autem paret in Novo (255) – *Szent Siklus* 15.

¹⁷ *Martyrologicum* /Fox/ (169), *Synopsis Profess. Lejdansium* (Tilenus, Polanus, Maresius, Amesius, Essenius) (219) – *Szent Siklus* 205, 371; Hottinger *Praefatio Synagoge Judaicae* (197), Pagninus, Tremellius (199)

precíz professzor, a Nadere reformatie atyjának a neve a következő formában fordul elő: Futius Select. Disput. (215), ami a szóbeli hagyományozódásra mutat. A magyar szerzők közül a dogmatikusabb, tehát a tanulmányi alapismeretek elsajátításához szükséges tananyagot nyújtó munkákat tanulmányozta Ember Pál: Geleji Katona *Praeconium Evangeliumát* (175–178), Pósházi *Ars Catholica vulgo Metaphysica* (Sp, 1662) című művét (216) és az Enyedi György elleni hatalmas vitairadalomból a *Speculum Trinitatist* (217). A leggyakrabban használt művek közé tartoznak Amesius kötetei és Kálvin bibliai könyvekhez írt kommentárjai.

Ember Pál későbbi műveiben mintegy 200 szerzőtől idézett. A héber-görög exegézis mellett bibliKateológiai, geográfiai és kronológiai műveket, klasszikus antik és zsidó írók, egyházatyák, régi és újabb egyház- és világtörténetírók műveit, Talmud- és Biblia-fordítók kommentárjait, apokrif iratokat is idéz auctoritasként, s a kor magyar tudományosságának grandiózus művét, a *Váradai Bibliát* is. Leggyakrabban citált szerzői: coccejánus exegéták (*Coccejus, Wilhelm Momma*) és pietisták (*Reginald Pole, Witsius*), a homiletikailag is elkülönülő két csoport közé pedig az – Ember Pál saját érdeklődését eláruló – orientalisták kerülnek (*Jacob Alt- ing, John Lightfoot*). Ezek az adatok a már külföldet járt Ember Pál tanulmányait tükrözik, melyekhez a hazai tanulmányok nyújtották az alap- tudást.

Többségében ortodoxnak besorolt teológusok műveit olvastatták a debreceni kollégiumban. BibliKateológiai szakmunkák, bibliakommentárok és disputációk anyaga alkotta az alapvető ismereteket, mindazt a tudást, amelynek segítségével a Biblia és a hozzátartozó segédtudományok (geográfia, kronológia, szent nyelvek) alapos elsajátítása mellett képesek voltak azt meg is védeni a más felekezetűekkel (katolikus, szociniánus) szemben. A vallási elfogódottság és bezárkózás nélküli szemlélet volt a jellemzője ennek a magatartásmódnak: Ember Pál már diákként sem a katolikus szerzőkkel való lándzsatorést tartotta fontosnak. A tolerancia- küszöb a keresztyén vallás nélkül élő (pogány, zsidó), vagy azt (és annak egyházát) megtagadó (ateista, szektás) gondolkodásmód előtt húzható meg: Krisztus láthatatlan egyházához tartozónak érezte a prédikátor a görög-keleti egyházat is.

Rokonítható ez a felfogás Coccejus tanaival, és Ember Pál németalföldi tanárának, Witsiusnak nézeteivel, aki harcolt a szekták ellen és mindvégig

a kegyességi konszenzusra törekedett (pl. Voetius és Coccejus között). A napló ugyanakkor tartalmazza azokat az elemeket, melyek később, Ember Pál peregrinációja során megerősítést nyertek külföldi példaadó tanárai nyomán. Idős Köleséri Sámuel templomi Énekek Éneke-magyarzatában találunk erre példát. A prédikáció applikációjában szólt az igaz egyház jegyeiről, majd a Sidók és Pogányok alkotta egyházzól, melyért imádkozni szükséges.¹⁸ Az alapokat azonban a helyi ecclesia és schola nevelői rakták le, nem külföldön érte őt váratlan világnézeti fordulat.

A személyes kegyesség jegyei is ebben a közegben nyerhettek maguknak kifejezést. Debreceni Ember Pál ritkán nyilatkozott a személyesen megélt hit tapasztalatairól, de szemmel láthatóak az irányvonalak. Coccejus-idézet mellett áll az első jelzés: „Citatii a piet. mem. Joh. Coccejo (...) Aurea Verba!” (166sk). Két hosszan kifejtett, kommentált lelki könyvet idézett részletesen: Kálvin életrajzának a szív áldozatáról (188–189) és Paul Bain *Consolationes et institutiones in tentationibus* című művének a lelkiismeretről, a bűn kísértéséről szóló részét (190–192). Mindkét mű illusztrálva van: az előbbi a szív ürességét jelző képpel, az utóbbi a lelkiismeret gráfiájával, és mindkét mű Augustinus-idézetekkel együtt párhuzamosan olvasható. Az Isten kegyelmi kiválasztása és a kiválasztott ember életszentsége áll a részletes közlések mögött.

Az első látásra egyesnek ítélt, egymásnak ellentmondó eszmetörténeti kategóriákkal (ortodox, puritán, coccejánus, pietista) leírható példaadó tanárok ilyen módon való előfordulása magyar közegben a 17. század végén nem ritka. Közkedveltségük nem feltétlenül csak tanaikban keresendő, melyek a biblicitás és a személyes hitélet fontosságát hangsúlyozzák, hanem a hirdetett és a megélt keresztyénségükben, azaz lelkiségükben. Hangsúlyozott biblicitás és az életszentség gyakorlásának követelése összhangban állt a századvégi debreceni kollégiumi diákság lelkiségével. Ezt a kegyességi formát nevezi a szakirodalom református pietizmusnak.¹⁹

¹⁸ „Eddig is a két nemzetbül a’ Sidókbul, Pogányokbul az Isten unam catholicam Ecclesiam composuit, certamen jövendőben is egy látható közönséges Anyasz. csináll Isten a’ Sidókbul, s’ a’ Pogányokbul. Rom. II. 25. Eph. 2:17. Optandum et praecandum est ergo pro hac rem! Amen!” (142). – *Szent Siklus* 502.

¹⁹ K. REUTER: *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus*. Neukirchen, 1940.; E. BIZER: *Die reformierte Orthodoxie und Cartesianismus*. ZThK 1958.; CZEGLÉDY Sándor: *Ráday Pál lelki arca*. In: *Ráday Pál Emlékkönyv. Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének*

Debreceni Ember Pál naplója ékes bizonyítéka annak, hogy a kollégiumban nevelődő fiatal értelmiségi minden lehetőséget megkapott, korszerű tudományos ismeretek összegyűjtésére és lelki érdeklődése táplálására. Még a Kollégiumban kialakult Debreceni Ember Pál alapvető érdeklődési köre, körvonalazódott kegyessége, és a peregrinációja idején összeszedett tudás és a megtapasztalt keresztyén életminták csak megerősítették az ifjában már a hazai neveléskor kikristályosodott követési minták hitelességét.

DÁVID CSORBA

Pál Debreceni Ember's Autograph Journal from the Puritan Debrecen

This study examines a 17th century manuscript diary, which was the property of the well-known ecclesiastical historian, Pál Debreceni Ember. It contains more or less mixed, Latin-Hungarian texts. The volume was prepared for personal devotional purposes, 'wade mecum'. It includes the student's day studies, piety readings of the minister-author, and the speeches and aphorisms of the teachers and ministers of Debrecen.

The aim of the study was to examine three principal issues: 1) the role of the college education in the 17th century Debrecen, with special emphasis on the mutual role of lectures and readings, and the methodology and handbooks of the specialised sciences; 2) the importance of the series of the Great Church preaches in the volume, the particular echo of the ministers' oral communication and the similarities between the spirituality of the preachers and the young scientist; 3) the diary as the impression of the preliminary studies to the author's further works and its role in determining the authorial mentality.

Pál Debreceni Ember's diary is the clear proof of the fact that the young intellectual being educated in the College was given all the possibility to collect an up-to-date, scientific knowledge and nourish his spiritual interest. Pál Debreceni Ember's basic interests and his piety became evident already during his College years. The knowledge taken up during his peregrination together with the Christian life-styles he experienced reinforced for him the authenticity of the role models of his youth and education in Hungary.

300. évfordulójára. Szerk. Esze Tamás. Bp, 1980.; W. GOETERS: *Der reformierte Pietismus in Deutschland 1650–1690*. In: *Der Pietismus vom 17. bis zum 18. Jahrhundert*. Bd. 1. Hrsg. v. M. Brecht. Göttingen, 1993. 241–277.; K. GREYERZ: *Religion und Kultur. Europa 1500–1800*. Göttingen, 2000.

BITSKEY ISTVÁN

DEBRECENI FESTETT PERGAMENKÖTÉSEK

(Elhangzott a Debreceni Déri Múzeum kiállításának megnyitóján,
2000. november 2.)

„Nem bírok könyvet olvasni, ha nincs bekötve” – jelentette ki a neves francia református teológus és polihisztor, Josephus Scaligerus 1609-ben, amikor egy bekötetlen könyvet, *liber incompectus*-t tettek eléje. Igaz, hogy ez egy ellene szóló jezsuita vitairat volt, a kifogás azonban ezúttal kifejezetten a formának szólt, a református szerző könyvtárjegyzéke ugyanis külön feltünteti, hogy az ő polcaira valamennyi könyv szép kötésben került fel. Jellemző mozzanat ez a könyv külső megformálásának történetéből, azt illusztrálja, hogy spirituális és materiális értéket egyszerre jelentett a könyv a régi századok emberének. A gondolatokat őrző dokumentum a könyv alakjában testesül meg, ölt tárgyiasult formát, s így az iparművészi alkotó fantázia szabad érvényesülésének is teret ad. Régi felismerés ez, de jelentősége akkor nőtt meg, amikor Gutenberg találmánya nyomán egyre nagyobb számban mutatkozott igény esztétikus kivitelű főlíansok birtoklására.

Az itáliai humanisták s az ő nyomukban a reformáció neves képviselői különösen nagy gondot fordítottak a szellemi kincs méltó külső megjelenítésére, az eszmék tárházait a művészet eszközeivel igyekeztek tartóssá s olykor egyenesen fényűzővé tétetni. A dekoratív kötéstábla, a külső ornamentika mindig is összefüggést igyekezett teremteni szöveg és látvány, szerző és olvasó, nyomdász, kompaktor és könyvtulajdonos között. Tudjuk természetesen a könyvtörténetből, hogy a kulcsin és a belbecs nem esett föltétlenül egybe, a régi könyveket tekintve azonban túlnyomórészt mégis összefüggés mutatkozik közöttük. Eleink azoknak a könyveknek a művészi bekötetésére áldoztak nem csekély összegeket, amelyeknek tartalmát is nagyra becsülték, hosszú távra akarták biztosítani fennmaradásukat, s az értékelt tartalomnak kívántak méltó külsőt biztosítani. A reneszánsz és barokk kor gazdag bibliofil mecénásai olykor egész vagyontakat áldoztak az anyagi megformáltságukban is műkincset jelentő könyvekre, az egyházak is törekedtek legfontosabb szövegeik reprezentatív megjelenítésére, a városi polgárok pedig anyagi helyzetüktől függően követték

a példát; érthető tehát, hogy a könyvkötés a 15. századtól kezdve Európaszerte fokozatosan önálló iparművészeti ággá vált.

A kora újkori magyarországi könyvtárakban – Kányádi Sándor szavai-
val: „a szellem plafonig magasló polcain” – sem volt hiány könyvkötészeti
remekekben, ismert tény a szakirodalomból, hogy városi nyomdáink és a
melléjük dolgozó compactoriak egymással versengve állították elő pom-
pás munkáikat, lépést tartottak a nemzetközi fejlődéssel, folyamatosan ke-
resték az újabb és tetszetősebb megoldásokat. Fokozottan igaz ez a deb-
receni könyvkötő műhelyekre, ugyanis már a 17. században köztudottan
magas szintet ért el tevékenységük a „kálvinista Rómában”. A Debreceni
Kollégium professzora, Lisznyai Pál 1685-ben Langh Jánosnak, Thököly
fejedelem bizalmas emberének ezt írta: „ha kigyelmed köttetni akar
könyvben, azt is izenje meg, itt elég compactorok vagynak, meglészen az
is”.

A 17. század végén – miként Takács Béla monográfiájából tudjuk – öt
könyvkötőmester dolgozott a városban, ami akkor nem csekély számot
jelentett. Néhány év múlva tizenegyre emelkedett a számuk s időszerűvé
vált, hogy céhbe tömörüljenek, a kassaiak mintájára a kompaktorok is
rögzítették működésük reguláit. Ezt a céhszabályzatot – amely kiállítá-
sunkon látható – már itt kötötték díszkötésbe. A 18. század folyamán
terjedt el azután Debrecenben a színes festésű aranyozott pergamenkötés,
amely a helyi mesterek híret messze földön megalapozta, s amelyről túlzás
nélkül állítható, hogy – a Mátyás király korvináinak ideje után – a magyar
könyvkötészet második virágkorát hozta meg. Ahogyan a „szép könyv
szerelmese”, a neves könyvkiadó Tevan Andor fogalmazott: „A Corvinák
után a debreceni kötések a magyar könyvkötőművészet legnevezetesebb
alkotásai.”

Az itt kiállított kötéstáblák keretén megjelenő csipkeszerű dekoráció
német és holland műhelyekből vált ismertté, de leginkább termékeny talaj-
ra a virágminták iránt egyébként is fogékonyságot tanúsító református
mesterek közreműködésével talált. Ismeretes, hogy annak a céhlegénynek,
aki Debrecenben könyvkötőmesterré akart válni, nem kis feladatot kellett
megoldania: két hét alatt négy eltérő méretű könyvet kellett művészi mó-
don bekötnie s a szigorú bíráló bizottság elé bocsátania. A kollégiumi diá-
kok peregrinációjának és stúdiumainak következtében volt elég elhasznált
külső könyv a bibliotékában, ezeket kapták kölcsön a legények mester-
remekük elkészítésére, az új köntöst nyert darabok azután természetesen

visszakerültek könyvtári helyükre, ahol máig megőrződtek. Ennek a szokásnak köszönhető, hogy mai kiállításunkon együtt láthatjuk a Református Kollégium Nagykönyvtárának legszebb könyvkötészeti remekeit, amelyekbe a könyvtáros gyakran azt is beírta, ki és mikor készítette a remekbeszabott kötést. Telegdi Péter, Túri András, Könyves Tóth Mihály, Debreczeni István, Gönyüi Poóts György, Báthori János, Barta István és számos más mester neve vált így ismertté pompás vizsgadarabja révén.

Az aranyozott indás ornamentika különböző variánsai, a virágkelyhek és füzérdíszek, a szalagfonadékkal arányosan tagolt felületek, a geometrikus mezők, a zöld, piros és barna színek tompított árnyalatai teszik változatosabbá az egyébként határozott jellegzetességekkel egyedivé váló debreceni kötészeti stílust, amely a kiállított daraboknak szinte mindegyikén felismerhető. Szoros összhangot mutat ez a stílus a református templomi dekoráció motívumaival, a virágmintás úrasztali terítőkkal, egyes partiumi templomok festett famennyezetének növényábrázolásaival, a bútordíszítő elemekkel, az ötvösművészeti remek mintáival, a debreceni fazekasok alkotásainak ornamenseivel, de még a helyi szücsök, szabók, aranyvarrók és „pártacsinálók” ruhadíszjeivel, hímzéseivel és szúrrátéteivel is. Aligha vitatható, hogy ez a 18. századi debreceni református szellemiség volt a táptalaja az itt látható könyvművészet felnövekedésének és virágzásának, nemzetközi méretű elismertségének. A gazdagodó civispolgárok igényessége és a városi kompaktorcéh tagjainak mesterségbeli tudása talált egymásra akkor, amikor az itt látható iparművészeti remekek létrejöttek s a sajátos debreceni stílust kialakították. Mindez elsősorban a mesterremekeken jelentkezik, ezek alkotnak jellegzetes, egységes és zárt művészi irányzatot. Ezeknél jóval változatosabb formákat mutatnak a céhszabályzatok, jegyzőkönyvek és privilégiumlevelek kötése, amelyek között a hagyományos vaknyomásos és aranyozott technikával készült példányok csakúgy előfordulnak, mint a korábbi korszakra jellemző bőrkötések. Leginkább a kötetek harmadik csoportján, az énekeskönyvek borításán érződik idegen hatás, ez feltehetően a teológushallgatók külföldi tapasztalataival áll összefüggésben.

A helyi és külhoni, az európai és magyar művészeti hagyományok egyedi ötvözete, szuverén megjelenési formája az a könyvművészet, amelynek legszebb darabjait itt láthatjuk. De vajon milyen az aránya mindebben a külföldi hatásnak és a magyar hagyománynak, mennyi a része az egyiknek és a másiknak az impozáns teljesítményben? A magyar művelő-

déstörténet egyik alapkérdése is felvetődhet így a kötések mikrovilága kapcsán, az innen nyert tapasztalatok fontos adalékkal gazdagíthatják az összképet. Megnyugtató válaszok természetesen csak gondos részletvizsgálatok alapján születhetnek meg, joggal remélhető, hogy a mostani kiállításához kapcsolódó tudományos tanácskozás e téren is eredményeket hoz. Annál is inkább, mivel a kiállított anyag igen gazdag: a Református Kollégium Nagykönyvtára, a Déri Múzeum Történeti Gyűjteménye, az MTA Könyvtára és az OSZK együttesen mintegy 60 debreceni kötést őriz, ezeken kívül még Kassán, Marosvásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen is tartanak számon ilyeneket. Ennek az anyagnak korszerű vizsgálata és minél szélesebb körű megismertetése közgyűjteményeink programjában teljes joggal szerepel, a kutatás eredményeit számos tudományág – könyvtörténet, iparművészet, teológia, irodalomtörténet, néprajz – tudja hasznosítani, ezáltal múltunk értékeit vehetjük birtokunkba sokrétűbben, árnyaltabban.

ISTVÁN BITSKEY

The Painted Parchment Bindings of Debrecen

In the late 17th century five bookbinders worked in Debrecen and since this number was increasing, the bookbinders' guild of the town was soon established. In the 18th century the gilded parchment binding with colour painting become widespread and it marked the bookbinding of Debrecen both nationally and internationally. Journeymen of the guild were dedicated to binding the well-thumbed volumes of the library of the Calvinist College and they could get their certificate of mastership by these superb bindings. The floral ornamentation of books which was typical of Debrecen become one of the most valuable traditions of the Hungarian bookbinding art. Both the thriving citizens and the Calvinist Church demanded the beautiful bindings for books and this demand created the typical style of the bookbinding ornaments of the town.

FÖLDEVÁRI SÁNDOR

**CIRILL LITURGIKUS KÖNYVEK PROVENIENCIÁLIS
KÉRDÉSEI****(Hodinka Antal koncepciója az újabb kutatások tükrében)****A cirill könyvészet sajátos szempontjai***

Hazai egyházi gyűjteményeink cirill és glagolita anyagára nem az egyháztörténet, hanem a magyarországi cirill könyvészet figyelt fel. Ebből adódóan kezdetben az anyag megközelítési szempontjai is mások voltak. Elsősorban a ritkaságnak számító, nyomdatörténetileg értékes példányokra, illetve a nyelvészetileg érdekes kéziratokra irányult korábban a figyelem. Jóllehet már a cirill könyvészet hazai úttörője, HODINKA Antal is elsősorban egyháztörténeti motiváltsággal fordult a cirill könyvek leírása felé. A keleti szertartású kereszténységben egy-egy templomnak minimálisan tíz-húsz liturgikus könyvre van szüksége, amelyek az adott esetben egyházi szláv nyelvűek, így külföldi nyomdák drágán importált termékei. A könyvek eredetének, azaz a provenienciának a kérdése tehát igen összetett problémakör, amelynek vizsgálata különböző történeti diszciplínák területeit gazdagíthatja – emeli ki HODINKA. Példaként említi a kérdéskör gazdaságtörténeti oldalát is: egy-egy szerkönyv ára sokszor egy, sőt két tehén árával volt egyenértékű, a kárpátaljai görög katolikus lakosság pedig a jobbágysorba került ki, sőt az *unió előtt* az orthodox (pravoszláv) *papság* is jobbágysorban élt. A cirill könyvészet így a történettudományi, művészet- és irodalomtörténeti diszciplínák sokkal szélesebb körét érinti, mint első pillantásra vélhetjük; nem korlátozódhat csupán a kollacionálási, a nyomdatörténeti vagy könyvkötészeti és hasonló kérdésekre. (HODINKA, 1909. 787–814: „A munkácsi püspökség területén használt szerkönyvek története.” Vö. HODINKA, 1925.)

* A szerző örömmel tesz eleget azon szerződéses kötelezettségének, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíj Kuratóriumának köszönetet mondjon, amiért monográfia írására három éves támogatást biztosított 1998–2001. között; a jelen tanulmány a monográfia koncepcióját illusztrálja.

Bennünket korábban az egri cirill és glagolita fond feltárásakor is ennek egyháztörténeti oldala érdekelt. Abból a szempontból foglalkoztunk vele, milyen adatokkal szolgálnak ezek a könyvek a görög katolikus papnövendékek és az egri püspökség viszonyának jobb megismeréséhez, milyen következtetésekre ad alapot e könyvek vizsgálata Eger kulturális kisugárzásának megrajzolását illetően. Az egri cirill és glagolita fond darabjai természetesen a szűkebb könyvészeti szempontokból, például nyomdatörténetileg is komoly szakmai érdeklődésre tarthatnak számot. A könyvek közt számos ritkaság található, sőt az eddig ismert és leírt gyűjteményeket tekintve unikumnak nevezhető példány is. Emeli az egri fond értékét, hogy a legtöbb könyv alig használt, igen jó állapotban őrződött meg. A könyvészeti kérdésekkel foglalkoztunk már a gyűjtemény általunk történt feltárása kapcsán. (FÖLDVÁRI – OJTOZI, 1992. Az újabb vizsgálatok összefoglalása a kérdés irodalmával: ФЭЛЬДВАРИ, 1995. [oroszul], ФЙОЛЬДВАРИ, 1996. [ukránul; rövidítve]).

Cirill könyvek behozatala a Habsburg Birodalomba

Mint ismeretes, az első magyarországi cirill szakbibliográfia HODINKA Antalnak köszönhető; ez lényegében Ivan KARATAJEV munkájának kivonatolásán alapul. (HODINKA, 1890. КАПАТЯЕВ, 1883.) Ugyancsak a Magyar Könyvszemle oldalain, és ugyanebben a korszakban foglalkozott a kárpátaljai ruszinok liturgikus könyveivel Alekszej L. PETROV, akinek hatalmas kárpátalja-történeti munkásságából éppen ez a cirill könyvészeti dolgozata vált kevésbé ismertté a nemzetközi szakmai közvélemény előtt. (PETROV, 1890. A szerkesztő közlése: „... hazánkban tartózkodó és nyelvünket értő orosz tudós, aki a folyóirat felkérésére átengedte tanulmányát”. Ibid. 300. – *Alekszandr*-nak olvasták az A. kezdőbetűt *Alekszej* helyett. N. B. ez igen fontos bizonyítéka PETROV magyar nyelvtudásának! A MKszle akkori szerkesztőjével tényleg magyarul beszélhetett, mert az illető oroszul nem tudván, nem pusztá udvariasságból írta e sorokat.) – Már korábban is jelentek meg e tárgykörben tanulmányok, a hazai szláv könyvészetet nem számíthatjuk HODINKÁTÓL. (BOYNYCHICH, 1878.) Feltehetően megemlítenő, hogy a magyar szlavisztika klasszikusa, MELICH is foglalkozott HODINKA témájával, sőt: vele egyidőben! (MELICH, 1909.) HODINKÁT elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, honnan és hogyan szereztek be szerkönyveiket a ruszin parókiák. Ennek kapcsán vizsgálta a

Magyarországon házaló orosz könyvárusok működését. (HODINKA, 1909. Uő, 1925.) Mások a kereskedők szerb vásárlóközönségével is foglalkoztak, jelesen Mita KOSTIĆ. (КОСТИЋ, 1912. J. Ж. [=ЖИВОЙНОВИЋ] recenziója, 1912. alapján ismerteti MARGALITS, 1918. 912. tétel, rossz oldal-számot adva.) Megállapítást nyert, hogy a szerbek is vásárolták az orosz és ukrán nyomdak termékeit, éspedig a Kurzböck-nyomda felállítása után is, mivel annak unitus termékeit nem fogadták szívesen az orthodox szerbek. Jóllehet az 1770. február 14-én felállított Kurzböck-nyomda húsz évre kizárólagos jogot kapott a cirill könyvek előállítását illetően. (ГАВРИЛОВИЋ, 1974.) Ez is közrejátszott abban, hogy az orosz könyvkereskedők nem léphették át többé az országhatárt. Így, mint HODINKA megállapítja, a Kurzböck-nyomda felállításának évében Magyarországra érkezett Szytepan Gregorovics, Ivan Ivanov és Ignatyij Tyimofejev voltak az utolsó orosz („muszka”) könyvárusok. (HODINKA, 1909. Uő, 1925.)

Amint maga HODINKA utal rá, kitiltásuk nem csupán a bécsi nyomda privilégiumával függött össze, hanem a Habsburg Birodalom politikai védelmével is: a kémek, ügynökök, gyanús elemek távol tartásával. Ami pedig a moszkvai nyomtatványokat illeti, ezek politikai szempontból is figyelmet keltő „szakadár” (orthodox) megfogalmazásokat tartalmaztak: nemcsak a pápa helyett dicsőítették az orosz patriarchát – ez szerves része a liturgiának, és orthodox (pravoszláv) szerkönyvekben nem is lehetne másként, csak hogy éppen a hazai szerbek saját patriarchájuk, nem pedig az orosz patriarcha fennhatósága alá tartoztak; ezen túlmenően: az uralkodó neve helyén minden oroszok cárját említették a moszkvai szerkönyvek. Mindez a nyomtatásuk helyéből adódóan természetes is.

Elvileg tehát a nem-egyesült, azaz orthodox lakosság körében (szerbek, románok) terjeszthetők lehettek volna az orthodox liturgikus könyvek, hiszen a vallásukat szabadon gyakorolható szerbek joga, hogy például a Szentlélek származását illetően orthodox (azaz: Filioque nélküli) szövegezésű szerkönyveket használhassanak – az viszont már nem csupán vallási, hanem politikai kérdés, ha az orosz cár neve szerepel a liturgikus könyvekben. A bécsi nyomda felállítását így határozott Habsburg-érdekek is indokolták (a hazai orthodox és görög katolikus egyházak, illetőleg a szerb, román és ruszin nemzetiségek érdekei mellett). Az orosz könyvkereskedők működését pedig a bécsi nyomda felállítása után lehetett csak alapos ürüggyel betiltani. Jóllehet a cenzúra és a határőrizet – mint HODINKA kimutatja – már korábban is megnehezítette tevékenységüket, a

bécsi udvar és az orosz cár közötti jó politikai viszony fenntartása érdekében működésüket a bécsi nyomda létesítése előtt még nem tiltotta be az uralkodó.

A szerbek is orosz-orientáltságuk folytán folyamodtak az oroszországi könyvek illegális behozatalához (például a tanulmányaikat Oroszországban folytató tanítók és más értelmiségiek útján), főként azokban az időszakokban, amikor politikai elégedetlenségük érzése mélyebbé vált. (SCHWICKER, 1880. 78–121. Korszakunkra: KÁLLAY, 1877. Rövid áttekintés: UROSEVICS, 1969. 42–44. PICOT, 1873. Az ekkor formálódó szerb nemzeti öntudatra: ADLER, 1979.) Azt sem szabad ugyanakkor elfelejtenünk, hogy a Kurzböck-nyomda működését a konszolidált szerb klérus megelégedése kísérte – amely klérus bizonyos mértékű szerb nemzeti-ségi-politikai önkormányzati szerepet is betöltött –, amit a karlócai szerb metropolita egyházi jóváhagyásával megjelent ima- és ábécéskönyvek is tanúsítanak. – Rövid nyomdatörténeti kitérőnk is jelzi, hogy Mária Teréziának, illetve a bécsi udvarnak a birodalom jól olajozott működése lebegett a szeme előtt, és nem szabad (legalábbis a történelmi logika szintjén nem tehető meg) a bécsi politika lépéseit egyik vagy másik nép – akár a magyar, akár a szerb, akár a ruszin –, illetve egyik vagy másik vallásfelekezet – akár a római vagy a görög katolikus, akár az orthodox – kizárólagos szempontjából megítélnünk, még kevésbé az ‚igazságos‘ – ‚igazságtalan‘ abszolút címkéivel ellátnunk. A részek harmonikus egészként való működtetése volt a cél, a sokféle komponensnek kiegyensúlyozott rendszerben való összehangolása.

A munkácsi egyházmegye könyvbeszerzésének problémái

Saját nyomda nem létezett

A kárpátaljai ruszinok alig egy évvel az orosz könyvkereskedők kitiltását követően, 1771. szeptember 19-én nyerik el a pápától az önálló görög katolikus püspökség felállítását. A liturgikus könyvek biztosítása érdekében már korábban is megfigyelhető a munkácsi apostoli vikáriusok, így különösen *Olsavszky Mihály Mánuel* törekvése egy saját, görög katolikus irányítású nyomda felállítására. A nyomda létesítésének szándéka azonban az önálló munkácsi püspökök idejében sem vált valóra. (СТРИПСЬКИЙ, 1942.) A kérdés feldolgozásának HODINKA külön monográfiát kívánt szentelni, ám a munkácsi püspökség tervezett nyomdájára vonatkozó te-

temes levéltári anyaggyűjtését már nem tudta élete során feldolgozni. A problémának az ad különös nyomatékot, hogy a nyomda felállításának állandó szüksége táplálta a múlt században elsőként *Lutskey Mihály* által megfogalmazott és mások, főként *Anatolij Kralitzkij* által színes legendává duzzasztott hipotézist a körtvélyesi monostor állítólagos nyomdájáról. Legutóbb BORSA Gedeon értekezése foglalta össze a körtvélyesi nyomda létezését cáfoló, a legendát szertefoszlató érveket (BORSA, 1994.). Maga PETROV is elfogadta a körtvélyesi nyomda működését, csak egyes „kiadványok” létezését cáfolta. (ПЕТРОВ, 1908.) Később SZTRIPSKY Hiadornak a nyomda fennállását kétségbe vonó dolgozata (SZTRIPSKY, 1942.) azáltal is veszített erejéből, hogy publikálásának ideje és helye miatt a legendát a huszadik század második felében is fenntartó szerzők nem ismerték; ugyanakkor a nyomda létezését még elismerő, nézeteit még nem revidáló korábbi SZTRIPSKY a századelőn tekintélyesebb fórumokon publikálta két állítólagos körtvélyesi kiadvány leírását. (SZTRIPSKY, 1911., Uő, 1912.) Igaz, mindkét esetben hozzátéve: „egyetlen példánya sem ösmeretes”. SZTRIPSKY, 1912., 1967. II. 2629177. tétel: „Bukvar. (Körtvélyes, 1680. táján.)”, uo. II. 2630178. tétel: „Pentecostarion. (Körtvélyes, 1680. táján.)”, melyet így definiál: „görög egyházi bolgárnyelvű szerkönyv”). A sohasem létezett kárpátaljai cirill betűs nyomtatásról, majd a püspökök nyomdafelállítási terveiről HODINKA által végzett anyaggyűjtés tehát megérdemelné a monografikus feldolgozást, illetve a forráskiadványként való publikálást. Hiszen nemcsak BORSA által hivatkozott és ilyen-olyan irányú elfogultságúnak jellemzett szerzők, hanem még KIRÁLY is elismeri létezését (КИРАЙ, 1983.). – *Sztripszky* munkásságát a jelenlegi szakirodalom intenzíven tárja fel, MEGELA, 1993. után UDVARI István dolgozatait emeljük ki, mint aki a könyvészeti vonatkozásokon túl *Sztripszky* néprajzi és nyelvészeti – névtani – kutatásait is elemzi, számos új adat illetve forrásmellékletek közreadásával. (UDVARI, 1998., Uő, 1999., Uő, 1999a., Uő, 1999b., Uő, 1999c., Uő, 1999d.)

Hodinka tévedése

A munkácsi görög katolikus egyházmegye (korábban apostoli vikáriátus) egyházközségei számára tehát a könyvbeszerzés alapvető megoldása továbbra is az import maradt. Ebben a liturgikuskönyvimportban az 1770-ig legálisan árusító orosz könyvkereskedők mellett – majd a kitiltásukat követően minden bizonnyal nagyobb arányban – jelen-

tős szerepet játszott a dél-oroszországi és galíciai, tehát a mai ukrán területeken működött nyomdák termékeinek behozatala, egyelőre fel nem tárt közvetítők útján. UDVARI István említi például, hogy Búd község jó anyagi helyzetét illusztrálják a tizenhét- és tizennyolcadik századi lemergi, kijevei, pocsájevi kiadványok vásárlásai. Közvetítőkként a tiszai tutajosokat jelöli meg. Forrásként „a tizenkilencedik századi eleji összeírások”-ra utal, tehát a provenienciát, még kevésbé a bekerülés előtti könyvmozgást a tizennyolcadik századra visszamenőleg nem tudjuk rekonstruálni. (A jelzettel is hivatkozott irat 1809-ből származik. UDVARI, 1984. Búd község cirill szerkönyveire vonatkozóan a Hajdúdorogi Püspöki Levéltár Fasc. 20. No. 30. iratára hivatkozik: uo. 137.) HODINKA tehát minden valószínűség szerint tévedett, amikor túlbecsülte az „északorosz”, moszkvai területekről származó könyvek arányát. Maga is felveti a kérdést: miért részesítették volna előnyben a ruszinok a rosszabb minőséggel előállított, alacsony tipográfiai ízlésről tanúskodó „északi” (moszkvai) nyomtatványokat a jobb alapanyagú, fejlettebb technikával nyomtatott, és észrevehetően magasabb esztétikai érzéket, nagyobb tipográfiai kultúrát mutató „déli” (= mai ukrán területekről származó) könyvekkel szemben? A választ az orosz területeken történt szövegjavítás (amely korrekció az orosz raszkol egyik oka is volt) elterjedtségének hírében találja meg: a korrigált szövegek iránt nagyobb bizalommal viselkedtek a vásárlók, mint az olyan könyvek iránt, amelyek szövegének teológiai helyes voltát nem támasztotta alá ilyen híres korrekció. (HODINKA, 1909. Uő, 1925.) Ám ez a válasz olyan egyházközségek tömeges meglétét tételezi fel, amelyek hitben műveltek és igényesek, valamint a távolabbi nyomdák nyilván drágább termékeit a legtöbb esetben képesek megfizetni, tehát anyagilag tehetősek. Egyik feltétel sem teljesül a kárpátaljai ruszinok esetében! Hiszen éppen a kárpátaljai templomokban használtak a nyomtatott könyvek elterjedése után is igen számos kéziratot, amelyek legalább annyi másolói hibát hordoztak, mint a Nyikon patriarcha korrekciója előtti orosz könyvek. (ДЭЖЕ, 1996.) Ennek oka pedig a kárpátaljai egyházközségek szegénysége: éppen HODINKA fentebb már hivatkozott adatai szerint egy, sőt két tehén áráért juthattak egy-egy liturgikus könyvhöz a kárpátaljai bizánci rítusú egyházközségek – amelyekben nem csupán a hívek éltek valamennyien (sic!) jobbágyországban, hanem papjaik is, akik az unió után jogilag felszabadultak ugyan, ám az önálló püspökség 1771-es felállításáig nem élvezhették egyházi jövedelmeik alap-

vető részét. (ARATÓ, 1971. ARATÓ, 1975. ARATÓ, 1983. 54–55. 102–106. HODINKA, 1909. NEUPAUER, 1989. ZSATKOVICS, 1884.) Éppen az orosz könyvkereskedők legális működésének idején még olyan fokú a kárpátaljai egyházközségek szegénysége, hogy az élet kényszere és a hétköznapok gyakorlati logikája szerint az ukrán nyomdák termékeit is vásárolniuk kellett – a nyomdák közelebbi fekvéséből adódó viszonylagosan olcsóbb voltuk miatt is.

A jelenlegi szakirodalom Hodinka-kritikája

Az újabb irodalomban OJTOZI Eszter hívta fel a figyelmet arra, hogy az általa vizsgált gyűjteményekben az ukrán területekről származó könyvek aránya egyáltalán nem csekély. (OJTOZI, 1982. 19.) Sőt ennél is tovább megy, és azt az álláspontot képviseli – HODINKÁVAL ellentétben –, hogy a pocsájevi, lebergi és más ukrán nyomdák termékeit legalább olyan mértékben vásárolták a kárpátaljai egyházközségek, mint az orosz nyomdák-ból származó könyveket. Ezt *Olsavszky Mánuel* apostoli vikárius egyik iratával is alátámasztja: *Olsavszky* vikárius már 1759-ben jelenti Rómának, hogy a liturgikus könyvek lengyel területről hozatnak be. (OJTOZI, 1982. 39.) Azt nem tükrözi a szöveg, hogy a lengyel területről behozott könyveket ott is nyomtatták volna, hiszen az orosz könyvárusok is onnan érkeztek; az adott *Olsavszky*-hely azt kívánja hangsúlyozni, hogy drága, importált könyvekre szorulnak egyházközségei, mivel nincs a „ruthének” és „valachok” számára könyvnyomtatás Magyarország területén.

Közvetve az egri anyag is ezt támasztja alá: a moszkvai kiadványok száma viszonylag csekély (bár éppen a meglévők egyike ritkaság), ám ha ilyenek a környező térségben többségben lettek volna, akkor a bekerülésük aránya is nagyobb lenne. Az adat értékét némileg korlátozza, hogy Egerben a könyvek unitus, tehát katolikus területről származó volta erősebb szempont volt, mint a moszkvai, tehát szakadár területeken végbe ment szövegjavítás (amelyről talán nem is tudtak a római katolikus püspökségen). Az OJTOZI által vizsgált gyűjtemények esetében pedig tekintettel kell lennünk arra is, hogy a tizenhét-, illetve tizennyolcadik századi nyomtatványok provenienciáját csak nagyon kevés esetben ismerjük a nyomtatás koráig visszamenően. Amennyiben a marginália-anyag nem tartalmaz korabeli kelteztést, illetőleg adatai a proveniencia rekonstruálásához elégtelenek, úgy semmi alapunk sincs annak kizárására, hogy a könyvek bekerülését későbbi, múlt századi közvetítés is eredményezhette.

A galíciai területekkel fennálló kapcsolatok intenzitása nyilvánvalóan növekedett Lengyelország harmadik felosztása után, amikor az osztrák koronához való csatolás megnyitotta a Habsburg Birodalom határait a szóbanforgó területek felé, azaz a (könyvkereskedők szempontjából is) zárt határ keletebbre és északabbra került. Minthogy itt a könyvek beáramlását megkönnyítő *politikai* kapcsolatokra gondolunk, nem kerülünk ellentmondásba azokkal a *nyelvi* adatokkal, amelyek arról tanúskodnak, hogy ugyanakkor a munkácsi görög katolikus egyházszerkezet kiépülésével és megszilárdulásával párhuzamosan csökken a lengyel klérus befolyása, így eltűnnek az egyházigazgatási iratok *nyelvi* polonizmusai. (UDVARI, 1995.) OJTOZI a máriapócsi monostor könyvtárának rekonstruálásakor közli a marginália-szövegeket, később – a nyíregyházi és a debreceni anyag leírásakor – csupán jelzi az által vizsgált könyvek marginália-anyagát („marginalia cyrillica”, ill. „latinica”), ám a konkrét bejegyzések szövegét nem közli, hanem azok „további kutatása”-ra utal. (OJTOZI, 1985. OJTOZI, 1987.) A debreceni marginália-anyagon „további kutatás”-t UDVARI István végzett, ám csak néhány tételét írta le. Publikálásra nem került. (Jegyzetfüzete szíves kölcsönadása folytán jelenleg birtokunkban.)

Egyelőre tehát nem rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek *vitathatatlanul* cáfolnák, hogy az orosz könyvkereskedők HODINKA által vizsgált legális működése idején a segítségükkel importált moszkvai könyvtermés dominált volna. Egyetlen bizonyíték sincs ugyanakkor HODINKA álláspontjának alátámasztására, így azt fenntartással kell kezelnünk. Hiszen a valószínűségi számítás törvényei szerint a már feltárt magyarországi gyűjtemények anyaga – amelyekben OJTOZI szerint a könyvek többsége Lvovból származik – alapul szolgálhat a többi gyűjteményre való extrapoláláshoz, az eddigieknél pontosabb véleményalkotáshoz. Jóllehet *elégészes* alapul ez csakis a valószínűségi, analóg, és nem az abszolút logikai következtetésekhez szolgál. Az abszolút logika szigorúságával már sohasem mondhatunk ítéletet, ám a pontosabb képalkotáshoz nagyban hozzájárulna, ha magyarországi szakembereink a határok civilizált átjárhatósága folytán szabadon kutathatnának Kárpátalján.

Az orosz kereskedők kitiltását követően a fiatal görög katolikus püspökségek főpásztorai is nagyobb figyelmet szentelnek a liturgikuskönyv-állomány hitelvi helyességének: 1773. március 1. és május 6. között *Božičković Bazil* körösi (= križevci, címzetes szvidnici), *Bacsinszky Andrásh* munkácsi és *Major Gergely* fogarasi görög katolikus püspök Bécsben

zsinatot tartott, amelyet Mária Terézia hívott össze az ünnepek, szertartások, így a liturgikus könyvek száma és szövege tekintetében mutatkozó eltérések és vitás kérdések megoldása céljából. A bécsi görög katolikus zsinat határozatban rögzítette, hogy melyek a liturgiához nélkülözhetetlen szláv és román nyelvű könyvek (számuk tizenhét), és megállapította a vitás szöveghelyek (mint Filioque a hitvallásban) helyesnek ítélt formáját. (LACKO, 1975.) Minthogy ennek alapján már nem csupán a bécsi cenzúra, de valamennyi unitus főpásztor határozata is tiltotta olyan könyvek használatát, amelyek nem felelnek meg az unió hitelveinek (például az orosz patriarchát említik a könyörgésben), a külföldi könyvimport elvi lehetősége az unitus nyomdák (mint Pocsájev, Lemberg) termékei számára maradt nyitva. ОЈТОЗИ, 1982. No. 57., 68. említi, hogy két 1747-es moszkvai kiadványban a görög katolikus felhasználók kézzel beírták a „Filioque”-t («И от Сына исходящего»), ill. Szent Vlagyimir nevét a magyar Szent Istvánra cserélték («нашего Владимира» → «угорские... Стефана»).

A bécsi Typographia Orientalis (= a Kurzböck-nyomda) *nem* jelentette meg a zsinat által szükségesnek deklarált tizenhét alapvető könyv mind-egyikét, és a megjelentekre is kellett még várni (a Bacsinszky-féle Bibliára három évtizedet), tehát a három, majd 1777-től Nagyváradnál négy önálló unitus püspökség szerkönyvszükségletét korántsem tudta kielégíteni. *A liturgikus könyveket mégis be kellett valahonnan szerezni, és pedig immár olyan forrásból, amelynek a katolikus voltához nem férhet kétség. Ilyen forrásként csakis a mai ukrán és fehérorosz területek nyomdái jöhettek számításba.*

Ha mindezt figyelembe véve a történelmi tények logikájából következő árnyalt véleményt alakítunk ki, akkor a jelenlegi ismereteink szintjén HODINKA és ОЈТОЗИ álláspontja nem kizárja, hanem kiegészíti egymást. Az előbbi szerző véleményét az orosz és ukrán területekről származó könyvek arányára vonatkozóan a későbbi vizsgálatok nem cáfolták meg teljes egészében, hanem korrigálták, pontosították. ОЈТОЗИ hatalmas gyűjtő és leíró munkája csupán a mai Magyarország területére és a jelenleg hozzáférhető (= fennmaradt) anyagokra irányulhatott. Ezeket e korlátokon belül is csak a Tiszántúl gyűjteményeit tekinthettük feltártnak, más területek anyagáról csak az alább említett újabb munkák tudósítanak. HODINKÁnak még jobb lehetőségei lettek volna a munkácsi egyházmegye templomaiban található szerkönyvanyag teljes átvizsgálására. Ő azonban ilyen mértékű átfogó feltárást nem végzett, főként az Ungvári Püspöki Könyvtár, illetve

néhány nagyobb közgyűjtemény alapján dolgozott. Az utóbbi évtizedek néhány munkája még mindig csak Ungvárra koncentrált. (МИКИТАС, 1964.) Jóllehet korábban történtek lépések, így a marginália-kutatás művelői egyben magukról a nyomtatványokról is nyújtanak adatokat (SZTRIPSZKY, 1910. ПАЊКЕВИЧ, 1928.). Bár két világháború és az egyházi értékek iránt nem éppen a legnagyobb tiszteletet tanúsító politikai korszak után már sohasem fogjuk a századelőn még fellelhető anyagot látni, mégis – helyszíni tapasztalataink alapján – kijelenthetjük: a munkácsi egyházmegye templomaiban használt liturgikus könyvek provenienciájának megállapítását, így a könyvimport kérdésének megoldását is jelentős mértékben elősegítené a Kárpátalján jelenleg még fellelhető egyházi könyvanyag teljes és – fontos kiemelnünk! – *szakszerű* leírása, annotált bibliográfiákban való közreadása. (Néhai *Bendász István* gk. kanonok gyűjteményét kutatva szereztünk ilyen irányú tapasztalatokat.)

Következtetéseink a Hodinka utáni magyarországi cirill könyvészet eredményei alapján

Magyarországon 1958-tól folynak az egyházi gyűjtemények régi cirill fondjainak rendszeres feltárásai. (ОЙТОЗИ, 1984. 123–125. ОЙТОЗИ, 1984a. FÖLDVÁRI, 1993.) A munkálatok e tárgyban KNEIÉZA István és BALECZKY Emil fellépésének eredményeként indultak meg. (KNEIÉZA, 1958. BALECZKY Emil et alii: *Hozzászólások, válasz, elnöki zárszó*. Uo. 91–124.) Elsősorban a tiszántúli gyűjtemények anyagai kerültek bemutatásra. (GOTTESMANN, 1962. GOTTESMANN, 1963. ОЈТОЗИ, 1977–1979. ОЈТОЗИ, 1982. Legújabbban abban a régióban a nyíregyházi orthodox egyházközség könyvanyaga került feltárásra FÖLDVÁRI Sándor munkájaként, részben OTKA támogatással.) Később a vizsgálatok más területekre is kiterjedtek. (ОЈТОЗИ – KÁRPÁTI, 1987. FÖLDVÁRI – ОЈТОЗИ, 1992. ФЕЉДВАРИ – ОЙТОЗИ, 1995.) Amíg HODINKA számára a görög katolikus egyházközségek szerkönyvei beszerzésének a rekonstruálása (= proveniencia-kutatás) jelentette a központi kérdést, addig a KNEIÉZA- és BALECZKY-féle fordulat nyomán az egyházi és a világi gyűjtemények szláv anyagának nyelvi és könyvészeti, illetve kodikológiai vizsgálata került a kutatás fókuszába.

Itt említjük meg, hogy a régi hagyományokra visszatekintő, magas színvonalú magyarországi latinbetűs paleográfia mellé felzárkózott a hazai

cirill paleográfia, amelyet a szegedi József Attila Tudományegyetemen kialakult műhely reprezentál, az iskolateremtő H. TÓTH Imre és tanítványa, KOCSIS Mihály nyelvész és kodikológus munkáival. (TOT, 1980., 56–60.) A cirill betűs román liturgikus könyveket (= román szerkesztésű egyházi szláv szerkönyveket) kibocsátó erdélyi nyomdák történetében sok volt a fehér folt, amelyek eltüntetését ECSEDY Judit kutatásai segítik elő. A Szentendrei Szerb Görögkeleti Egyházművészeti és Tudományos Gyűjtemény könyveinek három szerb szerzőtől származó leírását a tárgya és gazdag művelődéstörténeti kísérőtanulmánya kapcsolja a magyar szlavisztikához; a délszláv anyagokat is tartalmazó hazai gyűjteményeink további vizsgálatát jelentős mértékben elősegíti. (СИНДИК – ГРОЗДАНОВИЋ–ПАЉ – МАНО–ЗИСИ, 1991.) Az Országos Széchényi Könyvtár kutatócsoportja BORSA Gedeon vezetésével a Régi Magyar Nyomtatványok Tára tételeiben a történelmi Magyarország területén megjelent könyvek, így a szláv nyelvűek leírását adja; ruszinisztikai szempontból fontosak például a nagyszombati kiadványok.

A Dunántúl gyűjteményeire csak a legutóbbi években terjedt ki a kutatás, jóllehet olyan tekintélyes fondok cirill nyomtatványai nélkülöznek pontos leírásukat, *méginkább a marginália-anyag feldolgozását*, mint a Pécsi Egyetemi Könyvtár Klimó Gyűjteménye. (Itt az anyagot bekatalogizálták ugyan, azonban a részletes cirill könyvészeti leírás és marginalia kutatás nem történt meg. MÓRÓ Máriának, a Klimó Gyűjtemény vezetőjének itt mondunk köszönetet, amiért pécsi helyszíni tájékozódásunk alkalmával segítségünkre volt.) Leírásra került a Veszprémi Érseki Könyvtár cirill könyvanyaga, amely az 1748-ig fennállt sóskúti szerb egyházközség tulajdonát képezte. (ФЕЛЬДВАРИ – ОЙТОЗИ, 1993. Függelék: a Veszprémi Püspöki Könyvtár cirill fondjának annotált bibliográfiája.) Bejegyzései megerősítik a fentebb HODINKA koncepciójával kapcsolatban elmondottakat. A délszláv nyomtatványokban nem találunk margináliát, ami összhangban áll MANO–ZISI megállapításával: a szerbek a délszláv nyomtatványokat vándorlásuk során hozták magukkal. (СИНДИК – ГРОЗДАНОВИЋ–ПАЉ – МАНО–ЗИСИ, 1991. 4–7., a délszláv nyomtatványokat magukkal hozták: uo. 368–370.) A keleti szláv nyomtatványokat ellenben itt, Magyarország területén vásárolták. A bejegyzések szerint a sóskúti szerb egyházközség 1732-ben, 1736-ban és 1740-ben vásárolt könyveket, és pedig egy 1636-ban Lvovban megjelent *Evangeliumot*, valamint olyan tizenhét századi kiadványokat, amelyek szintén a mai

ukrán területeken működött nyomdák termékei. (FÖLDVÁRI 1994. 307.) Még az orthodox szerbek sem idegenkedtek adott esetben a mai ukrán területek unitus nyomdáinak kiadványaitól – a ruszinok esetében ezt még kevésbé lenne okunk feltételezni HODINKA nyomán!

Megerősíthetjük tehát OJTOZI korrekcióját, aki nem fogadja el HODINKA véleményét az (unitus) ukrán nyomdák kis arányára vonatkozólag. Egyetlen szerb egyházközség önmagában természetesen nem bizonyító erejű, a Dunántúl és Dél-Magyarország eddig feltáratlan egyházi gyűjteményei még sok feladatot rónak a kutatásra. Várható ugyanakkor, hogy a marginália-szövegek hozzájárulnak a cirill szerkönyvek beszerzésének pontosabb megismeréséhez.

HIVATKOZOTT IRODALOM:

- ADLER, Philip: *Nation and Nationalism Among the Serbs of Hungary 1790–1870*. East European Quarterly, 13. 1979. 3. 271–285.
- ARATÓ Endre: *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Bp. 1971. 186–198.
- ARATÓ Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig*. Bp. 1975. 124–127.
- ARATÓ Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Bp. 1983.
- BALECZKY Emil et alii: *Hozzászólások, válasz, elnöki zárszó*. [Cf. KNIEZSA, 1958.] MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 12. 91–124.
- BORSA Gedeon: *A körtvélyesi kolostor nyomdája*. MKszle, 110. 1994. 3. 302–307.
- BOYNYCHICH Iván: *Két ó-szláv kézirat a Nemzeti Múzeum könyvtárában*. MKszle, 3. 1878. 5. 224–228.
- FÖLDVÁRI Sándor: *Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet*. In: UDVARI István (szerk.): *Hodinka Antal Emlékkönyv*. Nyíregyháza, 1993. 295–303.
- FÖLDVÁRI Sándor: *Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár cirill könyveinek proveniencia-kérdéséhez*. MKszle, 110. 1994. 3. 307–314.
- FÖLDVÁRI Sándor: *Eger szerepe a kárpátaljai ruszin, görög katolikus kultúrában*. In: BEKE Margit – BÁRDOS István [szerk.], *Magyarok Kelet és Nyugat metszsvonalán. A nemzetközi történetes konferencia előadásai*. Esztergom, 1994. 297–308.

- FÖLDVÁRI Sándor: *Egy, a Székesfehérvári Püspöki Könyvtárban őrzött szerb kéziratos Oktoich provenienciája*. In: H. TÓTH Imre [szerk.], *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szeged: JATE Szláv Tanszéke, 1995. 71–76. IS[!]SN [sic!] 963 482 086 7 (Ortodoxia) [sorozat?? – sorszám nélk.]
- FÖLDVÁRI Sándor: *Felvilágosodás és nemzeti megújulás a kárpátaljai ruszin kultúrában*. MFilSzle, 40. 1996. 1–3. 53–80.
- FÖLDVÁRI Sándor: *Habina Lukács egri szláv könyvgyűjtéséről*. MKszle, 112. 1996. 3. 385–391.
- FÖLDVÁRI Sándor: *Eger szerepe a ruszin papképzésben*. Studia Ucrainica et Rusinica Nyíregyháziensia, 5. 1996. 203–212.
- FÖLDVÁRI Sándor – OJTOZI Eszter, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványai*. Debrecen, 1992.
- GOTTESMANN, Dorothea: *Slawische Bücher in dem Bibliotheken der reformierten Kollegien in Debrecen und Sárospatak bis 1850*. Debrecen, 1962.
- GOTTESMANN, Dorothea: *Slawische Bücher der Universitätsbibliothek in Debrecen bis 1850*. Debrecen, 1963.
- HODINKA Antal: *Erdélyben és Oláhországban megjelent ó-szláv nyomtatványok*. MKszle, 15. 1890. 1–2. 106–126.
- HODINKA Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Bp. 1909.
- HODINKA Antal: *Muszka könyvgyűjtés hazánkban 1711–1771*. In: Lukinich Imre [szerk.]: *Emlékkönyv gróf Klebersberg Kunó negyedszázados politikai működésének emlékére*. Bp. 1925. 427–436.
- KÁLLAY Béni: *A szerbek története 1780–1815*. I. köt. Bp. 1877.
- KNIEZSA István: *A magyar szlavisztika problémái és feladatai*. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 12. 1958. 68–90.
- LACKO, Michael, S. J., *Synodus episcoporum ritus byzantini catholicorum ex antiqua Hungaria Vindobonae a 1773. celebrata*. Roma, 1975. (Orientalia Christiana analecta, 199.)
- MEGELA, Ivan P.: *Sztripszky Hiador a 19. század végi, 20. század eleji magyar-ukrán kulturális kapcsolatok tükrében*. In: *Régi és új peregrináció; Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Bp–Szeged, 1993. I. 218–225.

- MELICH János: *Hazai rutén-oláh nyomtatványok, nyomdák történetéből.* MKszle, 17. 1909. 1. 92–93.
- NEUPAUER Kamill: *Mária Terézia úrbérrendezése Bereg, Máramaros, Ung és Ugocsa megyében.* Bp. 1989.
- OJTOZI Eszter: *A vilnai Új Testamentum és Zsoltárok egy példánya a Debreceni Egyetemi Könyvtárban.* Könyv és Könyvtár, 10. 1975. 199–208.
- OJTOZI, Eszter: *Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs. 1–2.* Debrecen, 1977–1979.
- OJTOZI Eszter: *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei.* Debrecen, 1982.
- OJTOZI Eszter: *Az Osztrogi Biblia két példánya a Nyíregyházi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában.* Könyv és Könyvtár, 13. 1982. 121–135.
- OJTOZI Eszter: *A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei.* Debrecen, 1985.
- OJTOZI Eszter: *Rumanica a Debreceni Egyetemi Könyvtár állományából.* Könyv és Könyvtár, 14. 1985. 99–119.
- OJTOZI Eszter: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár szláv nyelvű és szláv vonatkozású régi nyomtatványai.* Debrecen, 1987.
- OJTOZI Eszter – KÁRPÁTI László: *Cirillbetűs könyvek Miskolcon, Nyíregyházán és a Pálos Könyvtárban.* Debrecen, 1987.
- PETROV, Sándor [sic!]: *Biegner János brassói Tetraevangéliuma 1561-ből a csernekhegyi könyvtárban.* MKszle, 15. 1890. 3–4. 300–303.
- PICOT, Emil: *Les Serbes de Hongrie.* Prague, 1873.
- SCHWICKER, Johann Heinrich: *Politische Geschichte der Serben in Ungarn.* Bp. 1880.
- SZTRIPSZKY Hiador: *Széljegyzetek templomi könyveinkben.* Görög katolikus Szemle, 1910. 208–210.
- SZTRIPSZKY Hiador: *A hazai rutének legrégebbi nyomtatványai.* MKszle, 19. 1911. 2. 117–131., 3. 243–261.
- SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások 1472–1711.* Bp. 1912., 1967.
- SZTRIPSZKY Hiador: *Volt-e könyvsajtó a máramarosi Körtvélyesen?* Зоря–Hajnal, 2. 1942. 1–2. 5–32. Ruzsin rezmé: 32–34.

- UDVARI István: Adalékok a XVIII. századi kárpátukrán hivatalos írásbeliséghez. XVIII. századi cirillbetűs kéziratok Szabolcsban. In: KUNT Ernő — SZABADFALFI József — VIGA Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, 1984. 135–146.
- UDVARI István: *Ruszin (kárpátukrán) írásbeliség a XVIII. században*. Budapest, 1995.
- UDVARI István: Adatok Sztripszky Hiador könyvészeti munkásságáról. *Könyv és Könyvtár*, 20. 1998. 67–97.
- UDVARI István: Adatok Sztripszky Hiador néprajzi munkásságához (1875–1946). In: P. PUNYKÓ Mária (szerk.): *Madarak voltunk... : Kárpátaljai néprajzi írások*. Budapest–Beregszász, 1999. 105–151.
- UDVARI István: Adatok Sztripszky Hiador műfordítói munkásságáról. *Könyv és Könyvtár*, 21. 1999. 105–151.
- UDVARI István: *Sztripszky Hiador nagyszombati hagyatékának bibliográfiai vonatkozású adatai*. *Könyv és Könyvtár*, 21. 1999. 265–284.
- UDVARI István: *Sztripszky Hiador névtani munkássága*. *Magyar Nyelv*, 95. 1999. 4. 412–418.
- UDVARI István: *Sztripszky Hiador két levele Melich Jánoshoz*. *Magyar Nyelv*, 95. 1999. 4. 502–506.
- UROSEVICS Daniló: *A magyarországi délszlávok története*. Bp. 1969.
- ZSATKOVICS Kálmán [György]: *Az egri befolyás és az ellene vívott harc a munkácsi görög szertartású egyházmegye történelmében*. *Századok*, 15. 1884. 680–696, 766–786, 839–877.
- ДЭЖЕ, Ласло: *Деловая письменность русинов в XVII–XVIII веках*. Nyíregyháza, 1996.
- ГАВРИЛОВИЋ, Никола: *Istorija hirilskih uštamparija u Habzburškoj monarhiji u XVIII веку*. Нови Сад, 1974.
- J. Ж. [ЖИВОЙНОВИЋ] *recenziója: КОСТИЋ, 1912*. *Летопис Матице Српске*, 87. 1912. 290. 83–84.,
- КАРАТАЕВ, Иван: *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*. Санкт-Петербург, 1883.
- КИРАЙ, Петер: *Русинские издания Трнавской университетской типографии*. In: PÉTER Mihály (ed.): *Russica. In memoriam E. Valeczky*. Bp. 1983. 41–48.
- КОСТИЋ, Мита: *Рускосрпска књижарска трговина Терезијанског доба*. Срем. Карловци, 1912.

- МИКИТАС, Василь: *Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею. Опис і каталог*. Львів, 1964.
- ОЙТОЗИ, Эстэр: *Фонды книг кирилловской печати XV–XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республики*. Федоровские чтения 1980. Москва, 1984. 123–125.
- ОЙТОЗИ, Эстэр: *Итоги и задачи исследования старопечатных славянских книг в северовосточной части Венгрии*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Dissertationes Slavicae, Sectio Linguistica, 16. 1984. 221–226.
- ПАНЬКЕВИЧ, Иван: *Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах*. Науковий Збірник Товариства Просвіта; 5. 1928. 155. skk.
- ПЕТРОВ, Алексей Леонидович: *Материалы для истории Угорской Руси. Том 5*. Санкт-Петербург, 1908. 103–105.
- СИНДИК, Надежда Р. – ГРОЗДАНОВИЋ–ПАЛЋ, Мирослава – МАНОЗИСИ, Катарина: *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске Православне епархије Будимске у Сентандреји*. Београд–Нови Сад, 1991.
- СТРІПСЬКИЙ, Ядор: *Початки друкарства на Подкарпатію*. Зоря–Найна, 2. 1942. 3–4. 261–280.
- ТОТ, Имре [H. TÓTH, Imre]: *Задачи изучения и описания славянских кирилловских рукописей, находящихся в венгерских книгохранилищах*. Paléographie et diplomatique Slaves. Sofia, 1980., 56–60.
- ФЁЛЬДВАРИ, Шандор: *Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Эгерской архиепископской библиотеки*. Slavica; Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae, 27. 1995. 83–96.
- ФЁЛЬДВАРИ, Шандор: *Супрасль как белорусский центр культуры и экземпляр в Венгрии первой книги супрасльской типографии*. In: ZOLTÁN András [ed.] *Hungaro–Alboruthenica*, 1. 1996.
- ФЁЛЬДВАРИ, Шандор: *Памятники обучения церковнославянскому языку закарпатцев-грекокатоликов в г. Эгер*. In: LENDVAI, Endre – HAJZER, Lajos [Ed.], *Slavica Quinqueecclesiensia*, tomus III. Pécs, 1997. 195–203.

ФЕЛЬДВАРИ, Шандор – ОЙТОЗИ, Эстер: *Кириллические книги Веспремской Архиепископской библиотеки и южнославянская миграция в селе Шошкут*. Stud. Slav. Sav. 4. 1995. 1–2. 143–157.

ФЙОЛЬДВАРИ, Шандор: *Стародруки кириличного шрифту в римокатолицьких бібліотеках Угорщини*. In: МИШАНИЧ, Олекса [ред.]: *Третій Міжнародний Конгрес Україністів 26–29 серпня, 1996 р. Літературознавство, Бібліографія, Інформатика; Доповіді та повідомлення*, Харків, 1996. 188–192.

SÁNDOR FÖLDVÁRI

Provenience of the Old-Printed Cyrillic Books Being Held in Church Libraries of the Former Hungarian Kingdom

Anton Hodinka's Conception as Reflected by the Latest Researches

The territory of the Former Hungarian Kingdom was remarkably larger than it is now and a great part of it was settled by inhabitants of non-Hungarian origin perhaps of Slavic. The Sub-Carpathian Rusyns and a part of the Rumanians belonged to the Greek Catholic (i. e. Uniate) Church and another part of the Rumanians and all the Serbs, too, were of the Orthodox Church. Therefore the Rusyn, the Rumanian and the Serb parishes needed far more liturgical books than the Roman Catholic ones since the Byzantine liturgy is far more complicated than the Roman Catholic one. Anton Hodinka was the first author in 1909 who studied the activity of the Russian booksellers travelling around the former Hungarian Kingdom before 1770, when the import of the Cyrillic books was forbid by Queen Maria Theresa. E. Ojtozi and S. Földvári have criticized A. Hodinka's conclusion that the majority of the books were imported from the territory of recent Russia. The former researcher published the description of the materials of Greek Catholic Church libraries of present Hungary (which has a far less territory than the former Hungarian Kingdom, therefore investigation could not cover the archives and collections now being abroad), the latter specialist has continued her investigations including the Roman Catholic libraries, too. It is documented by E. Ojtozi's finding that the majority of the books held in Greek Catholic parishes were printed in typographies of Potchajev, Lvov, Unev etc. but hardly less books were from Russia. S. Földvári has come to the same result studying the marginalia of Cyrillic books held in Roman Catholic libraries. There are numerous old-printed Cyrillic books also in Roman Catholic collections and some of them are supposed to be real rarities. It is shown by S. Földvári's publications that the Serb parishes had been importing the books printed in typographies of Potchajev or Lvov but hardly less ones from J. Kurzböck's Typography in Vienna because the books which were printed by Kurzböck had not gained popularity among the Serbs. In the paper detailed survey is given on the works of Hungarian authors published on old-printed Cyrillic books.

FEKETE CSABA

DEBRECENI KÖNYVTÁROS DEÁKOK 1700 ELŐTT
(Újabb adalékok)

A magyar könyvtártörténet a legutóbbi időkig kilenc debreceni könyvtáros deák nevét említette a 17. századból – több-kevesebb idejét múlta és téves következtetéssel kísérve. Változatlanul ezt követte Csapodi Csaba–Tóth András–Vértessy Miklós egykötetes könyvtártörténete.¹

A Könyv és Könyvtár megelőző köteteiben már megtörtént a Debreceni Református Kollégium diákságának könyvtárát kezelő bibliothecariusok funkciójának és az újabban fölkatartott könyvtáros deákok működési évének lehető helyesbítése és fellelhető életrajzi adataik összegzése. Az 1600–as években könyvtáros tisztséget viselők névsorában (az alább következő adalékokat beleértve) immár huszonöt deákról tudunk.² Táblázatosan összegezve a következők könyvtároskodtak a megnevezett években:

1669–1670	*Kállai Kópis János
1676–1677	*Kisfalusi Mihály
1677–1678	Körmendi Sámuel
1679–1680	Bánfihunyadi Ferenc

¹ *Magyar könyvtártörténet.* Bp. 1987. 96. TÓTH András munkája a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtáráról szóló rész Varga Zsigmond adalékai és következtetései alapján.

² *Könyv és Könyvtár.* 17. kötet. Debrecen, 1994. 95–107. – 20. kötet. Debrecen, 1998. 201–212. – Bánfihunyadi Ferenc, Cégényi Mihály, Gyöngyösi B István, Harsányi János, Hosszúfalusi Márton, Helmeczi Komoróczy István, Kállai Kópis János, Kisfalusi Mihály, Körmendi Sámuel, Nánási N. István, Nánási N. Miklós, ifjabb Rápóti Pap Mihály, Rimaszombati János, Rimaszombati [Kies] István, Szathmári S. István, és Váraljai [Gyenge]. István nevét a szakirodalom korábban nem említette a könyvtáros deákok sorában. – Még legalább tizenöt ifjú nevét nem ismerjük a XVII. századi könyvtáros deákok közül.

1680–1681	Várad Sámuel
1681–1682	*Rimaszombati János
1690–1691	*Váraljai G. István
1699–1700	*Szathmári S. István

Közülük Körmendi Sámuel, Várad Sámuel és Bánfihunyadi Ferenc neve a könyvtárosi tisztségüknek helyesbített éve miatt ismétlődik itt.

Kállai Kópis János, Kisfalusi Mihály, Rimaszombati János, Váraljai [Gyenge] István és Szathmári S. István, amint a csillagozás ezt jelzi, az eddig regisztrálatlan könyvtárosok névsorát gyarapítja.

* * *

A városnak is elszámolással tartoztak a leköszönő és a könyvtárat egymástól átvevő deákok. Ezért jegyzéket kellett készíteniük a város rendelkezése folytán 1650-tájától³ az átadásról, de ezekből egy sem maradt meg. Az iratok egyik példányát általában magával vitte a leköszönő diák, ez volt számára az igazolás. Levéltári elszámolások és könyvtári iratok valamint katalógusok hiányában a könyvtár és a könyvtárosok működéséhez elsősorban a Református Kollégium Nagykönyvtárában mindmáig megőrzött régi könyvek szórványos bejegyzéseinek értelmezésére kell alapoznunk vizsgálódásunkat, és megkísérelnünk esetenként a kiegészítéseket egyéb forrásokból.

Kisfalusi Mihály (1676/1677?)

Ennek a debreceni diáknak a könyvtárossága máshonnan nem derül ki, csupán a felsőbb tanulmányokra beiratkozók anyakönyvének 1680-ban készült másolatából. Ebből vette az adatát Bakóczy³, az eredeti példányból pedig, amelyet azonban nem egészített ki és nem ellenőrzött, Thury Etele

³ BAKÓCZI János (1834–1900) adattári gyűjtése a debreceni tanárokról, diákokról, lelkészekről. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár II. 28. *Főiskolai diákok névsora 1588–1700*. Ugyanott II. 28. a. – erre a forrásra BAKÓCZI + beiratkozási év + sorszám (a hónap és nap rendjében) rövidítéssel utalok alább.

közlése származik.⁴ Mindkét forrás hitelesnek tekinthető. Mindkettőre számítanunk kell, mert számos esetben megtörténik, hogy csak egyik vagy csak a másik példányban van meg valamelyik adat.

„Michael Kisfalusi. Anno Domini 1671. apr[íli]. Coquus satis Urbanus, et Sextariorum, Quintariorumque diligentissimus praeceptor, etiam Tertiariorum, tandem curator neutralistarum et mendicantium, deinde Veszpreminum, cum esset Cantor Secundariorum; ductus rectoriam 1677. 4. aug[usti].” – Ez található Thury közlésében és forrásában.

Ettől eltérő, rövidebb szövegű a másodlat, de számunkra érdekesebb, mert a könyvtárosi tisztséget sem hagyja el: „Sext[ariorum] Quint[ariorum] Praeceptor, etiam Thecarius, curator[,] tandem Beszprem[inum] ductus pro Cantore.” Az ésszerűség nem dönti el a kérdést, de az alább következő nyomtatott és kéziratos források egybecsengése miatt helyes azt vélnünk, hogy a bibliothecarius tisztsége megbízható kiegészítés, amit csak a másolatba jegyzetet író diák ismert (a másolat 1680-ban készült, a jegyzet valamivel később). Tehát nem akkor vitték el, mikor a másodikosok kántora volt, hanem kántornak vitték. Nem kétségtelen e szerint sem, hogy mikorra, melyik iskolai évre keltezzük a könyvtáros tisztség betöltését, valószínűbb, hogy az 1676/1677 helyes, mert éppen augusztusban vitték el Veszprémbe kántornak; de az sem egészen lehetetlen, hogy az 1675/1676. iskolai évre gondoljunk.

Jelenleg több adatot nem ismerünk, amely Kisfalusi Mihály későbbi pályáját, vagy könyvtárosi (ugyanakkor praeceptor) tisztségét megvilágíthatná.

Kállai Kopis János (c1650-17??)

Nevezetes ez a bihari lelkész, mert valaki(k) számára írásba foglalta a magyarországi állapotokat a protestánsok gyász-évtizede idején Zürichben, ahol 1674 novemberétől tanult. Azelőtt már megfordult több neves intézményben. Beiratkozott Oderafrankfurt (1673. június 30.)⁵, Marburg (1673. augusztus 20.)⁶, Heidelberg (1673. szeptember 23.), végül Basel

⁴ THURY Etele (szerk.): *Iskolatörténeti adattár*. II. Pápa. 1908. 135. (Alább THURY + lapszámrövidítéssel hivatkozom rá.)

⁵ Protestáns Szemle 1889. 190.

⁶ Történelmi Tár 1887. 145.

egyetemére (1673. december 4.). Értekezései Basel és Zürich⁷ egyetemén készültek.⁸ A latinon kívül héber, görög és magyar köszöntőverseket írt társaihoz, azaz Pápai Páriz Ferenchez⁹, Veresegyházi Tamáshoz¹⁰, Eperjesi Mihályhoz¹¹ és (Maros) Vásárhelyi Györgyöz.¹²

1650 táján született. 1665-ben írt alá a törvényeknek Debrecenben. Egy másik Kállai János is beiratkozott egy év múlva 1666-ban. A Betuliensis névelem alapján ő talán Nyírkállói lehet.¹³ Nem szükséges tehát feltételeznünk, hogy Kállai Kópis közben eltávozott volna Debrecenből. Ő róla ezt jegyzi be utólag: „Johannes Kopsis-Kállai. Rector Szikszaiensis. Academiis salutavit, et redux pastor Margitaiensis, peregrinationis Francisci Páriz Pápai socius iucundissimus, qui haec memoriae causa hic manu meo scribo, Enyedini. 25. februarii 1709.”¹⁴ Ez a becses jegyzet úgy keletkezett, hogy az ügynevezett subscriptio könyvet a Rákóczi szabadságharc idején kölcsönkapta Pápai Páriz Ferenc (1649–1716), az egykori debreceni diák, és számos helyen hasonló módon beírta vagy pótolta az életrajzi és egyéb adatokat. Itt tehát ő, aki külföldjáró (bujdosó) társa volt, jegyezte föl 1709. február 25-én Enyeden maga kezével emlékezetnek okáért azt, hogy Kállai Kópis Szikszón volt rektor; majd pedig (nyugati) egyetemeken járt és visszatérve Margitán lelkészkedett.¹⁵

⁷ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, Debrecen, I. 1. aa. Egyházkerületi jegyzőkönyvek, 2. kötet. 126.

⁸ RMK III. 2644 (*Apodixes X. orthodoxae de hereditate ecclesiae*), elnöke Lucas Gernler Basel akadémiai rektora és az ószövetségi tudományok professzora, 2645 (*De iudice contro-versiarum*), elnöke ugyanaz, 2727 (*De peccato in Spiritum S.*) elnöke Johann Heinrich Heidegger az újszövetségi tudományok professzora Zürichben

⁹ RMK III. 2649 (*Vota solennia*)

¹⁰ RMK III. 2647 (*Plausus votivus in Alma Universitate Basiliensi*), 2648 (VERESEGYHÁZI Tamás: *De providentia Dei.*)

¹¹ RMK III. 2625 (*De nomine super omne nomen*)

¹² RMK III. 2626 (*De Sacramentis in genere*)

¹³ A két nevet elkülönítette BARÁTH Béla Levente: *Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól*. Debrecen, 2001. (A D. Dr. Harsányi András alapítvány kiadványai 3.) 35.

¹⁴ THURY 135.

¹⁵ BAKÓCZI szerint Bagamér után Nagylétán volt lelkész. Itt meghalt. Ezt SZINNYEI nyomán közli. (Vö. II. 111.) – akinél azonban nincs e prédikátor haláláról szó, csupán értekezésére és verseire utalás olvasható. WESZPRÉMY István *Succintája* nyomán. Margitai lelkészességéről nem tud.

Eltérő itt is – miként több más helyt – Borovszky közlése. Szerinte ez a beiratkozási adathoz jegyzett szöveg a könyvtárosi tisztséget is tartalmazza: „Poeseos et Oratoriae Praeceptor annum integrum et aliquot septimanas, Thecarius... annum et aliquot sept[imanas]. Item Contrascriba satisfecit et ductus ad rectoriam Szikszovianam, et inde Academiam promotus, redux in Bagamerinum.”¹⁶ E szerint a poetika és az oratoria osztály köztanítója is volt az egész [1669.] esztendőben, meg még egy hétig, könyvtáros is azon esztendőben volt, s még egy hétig. Ugyanakkor ellenjegyzőként eleget tévén kötelességének, Szikszóra vitték rektornak, onnan aztán egyetemekre látogatott, és Bagamérba tért vissza.

A két szöveg nem mond ugyan ellent egymásnak, de magyaráznunk kell az eltérést. Borovszky összeállítása úgy készült, hogy az akadémia fölkérte Debrecenből a subscriptiós könyvet, láthatóan mindkét másolatát, és ott heteken át kijegyezgetett adatait a neves történész közreadta, betűrendbe szedve. Nem tudta, hogy a gondosságból elkészített másolatokban a beiratkozók neve mellett olvasható későbbi feljegyzés szövege nem mindenütt egyezik az első (eredeti, de elrongyolódás miatt részben szintén átmásolt) példányba utólag jegyzett kiegészítésekkel. Ha ismerte volna, itt a Pápai Páriz Ferenc jegyzetét bizonyosan nem mellőzte volna.

A szakirodalomban¹⁷ valóban úgy ismeretes, hogy Kállai Kópis János 1670 januárjában ment Szikszóra, e bejegyzés szerint január második hetében, majd onnan 1673 tavaszán indult külföldi tanulmányújtjára. 1674-ben Nagybajomban ő nem lehetett Nógrádi Mátyás (1617–1681) püspök káplánja, mert még 1675. áprilisában disputált Zürichben. Azaz: Kállai (Betuliensis) János volt a bajomi káplán. Kállai Kópis Jánost 1677. június 27-én ordinálták bagaméri lelkészé¹⁸, 1679 májusában már Margita lelkésze. Bakóczy megjegyzi, hogy „hamar elhalt Debrecenben, hová magát gyógyíttatni vitte.” Ez vonatkozhatna Kállai Kópisra is, róla azonban Pá-

¹⁶ BOROVSZKY 445. BOROVSZKY Samu: *Debreczeni írók és tanárok. 1588–1700.* ItK 8 (1898) 448–465. (Alább BOROVSZKY + lapszámmal hivatkozom rá.)

¹⁷ Lásd ZOVÁNYI Jenő: *Egyháztörténeti lexikon.* 3. jav. bőv. kiad. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977. 288–289. (Alább rövidítve, ZOVÁNYI + lapszámmal hivatkozom rá.)

¹⁸ Debreceni Protestáns Lap 1883. 125. TÓTH Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez.* Debrecen, 1894. 49. – Lásd még BARÁTH Béla Levente 14. jegyzetben idézett mukáját (41–43.), aki Kópis Kállai néven összegzi életrajzi adatait. Mindkét Kállai János korai haláláról szól.

pai Páriz Ferenc még 1709-ben nem tudja, hogy meghalt. Nógrádi Mátyásra is teljes joggal vonatkoztathatjuk a megjegyzést, hisz ő valóban 1681. szeptember elsején halt meg¹⁹, előbb még rábírta a Debrecenbe látogató Apafi fejedelmet, hogy ötezer kőso jövedelmét (cameraticum beneficium) adományozza évente a Debreceni Református Kollégiumnak. Ha valóban meghalt Kállai Kópis János is 1681-ben, akkor még alig harminc esztendő is lehetett. Ez azonban továbbra is kétséges. Mindkét Kállai János aligha halt meg egyidőben; sokkal valószínűbb, hogy a bajomi káplán élete szakadt meg 1681 őszén, nem Kállai Kópis Jánosé. Újabb adatok előkerülése döntheti el végleg az életrajzi bizonytalanságot.

A fentebb megjelölt dátumok szerint Kállai Kópis János a könyvtáros tisztségét csak 1669 augusztusától a következő év elejéig tölthette be. 1670 januárjában, amikor elvitték Szikszóra rektornak, a Kollégiumnak valakire rá kellett bíznia az előző évben reá ruházott diáktisztségeket. Évközi eltávozása nem példátlan. Megmagyarázza, hogy miért találkozunk némelykor két könyvtáros nevével is egyazon esztendőben avagy egy iskolai éven belül.

Rimaszombati János két könyvtárosi bejegyzése 1681-ből

A gályarab lelkész ároni családjának egyik tagja, Rimaszombati Kies István neve már korábban fölbukkant a könyvtáros deákok között. Ő valószínűleg az 1672–1673. évben könyvtároskodott.²⁰ Vagy ugyanazon család tagja János, vagy a Kollégiumban tanuló valamelyik másik Rimaszombati családé (több is volt), aki a könyvtáros tisztséget a 17. század nyolcvanas éveinek elején viselte. Jeremias Tschonder görög nyelvtanának²¹ a könyvtárban máig meglévő egyetlen példányát ő vette állományba, innen tudjuk, hogy könyvtáros diák tisztsége 1681 július–augusztusában elkezd

¹⁹ ZOVÁNYI 438.

²⁰ Általában négy-hat évvel a beiratkozás után viselték a legjobb diákok a könyvtárosi tisztséget. Ezt korábbi tanulmányaimban adatokkal szemléltettem Többségükről – akikre csak néhány véletlen adat vagy csupán egyetlen bejegyzés utal – nem tudjuk pontosan, hogy melyik (iskolai) évben könyvtároskodtak.

²¹ TSCHONDER, Jeremias: *Systema Grammaticae Graecae Regulis succinctis, Tabellis perspicuis, Notis necessariis, Incltyti Senatus mandato in usum Scholarum Vratslaviensium concinnatum et illustratum ...* Breslae, 1618. Typ. Georg. Baumann. – Mai raktári jelzete G 1573.

dődött. Azonosnak tarthatjuk őt azzal a tógátussal, aki 1677. március 29-én írta alá a törvényeket Johannes Rimaszombati néven. Éppen megfelel a könyvtáros tisztség elnyeréséhez szokásosan elvárt tanulmányi előhaladásnak a közben eltelt negyedfél esztendő. Két korábbi azonos nevű tógátus aláírt 1653. június 26-án és 1672. május 2-án. Lehetséges, hogy ugyanazon család tagjai, akik közül az első apja lehetett, illetve az 1702. július 19-én aláíró meg a fia, mert Johannes P. Rimaszombati nevének központi eleme a Pastoris (Pap) azt jelzi, hogy ez a későbbben beiratkozott diák lelkészcsaládból származott. Jelenleg nem ismerünk életéről egyéb adatot.

A tógátusok anyakönyvében később nem jegyezték oda nevéhez könyvtárosi tisztségét. Praeceptor Etymologistarum tisztsége is volt.²²

Az említett görög nyelvtan címlevele aljára írta be Rimaszombati, hogy az iskola Komáromi Péter nevű érdemes diákja ajándékozta a diákközösgnek a kötetet. Ő vagy rendkívüli hallgató (például felvidéki evangélikus vagy nemesi származású) volt és akkor még nem felsőbb tanulmányait végezhetette, hanem csak valamelyik alsóbb osztályba járt. Később azután másutt tanulhatott, mert a tógátusok névsorában nem található meg. Ez a bírási szövege: „Ex oblatione Ornatiss[imi] Juvenis, D[omi]ni Petri Comáromi Scholae n[ostr]ae Civis meritissimi obtinet Coetus Ampl[issimi] Debreciensis. Anno, M. DC. LXXXI. M[ense] Augusti Thecario obsign[avi]t Johanne Rima Szombathino. m[anu] s[ua].” – Váradi Sámuel²³ volt ekkor a senior, őt váltotta a könyvtárosi tisztségben Rimaszombati. Váradi pedig a megelőző évben tölthette be ezt a hivatalt. Így – amint fentebb mutatja a táblázat – Váradi 1680–1681-ben volt könyvtáros illetve contrascriba.²⁴

²² BAKÓCZI 1677/13. Főiskolai könyvtárosságát szintén csak a Nógrádi Mátyás emlékezetére írott gyászversekből ismeri.

²³ Subscribalt 1676-ban, külföldi tanulmányútja után 1686-ban [Aranyos? Nyír?] Meggyesen (Debreceni Protestáns Lap 1883. 161.), majd Szatmáron, 1693-tól Máramarosban Hosszúmezőn lelkész ([DEBRECENI EMBER Pál]: *Historia ecclesiae reformatae, in Hungaria et Transylvania... hoc ordine concinnata, a Frid. Adolpho Lampe... Trajecti ad Rhenum, M.D.CC.XXVIII. 617.*) vö. BAKÓCZI 1676/28.

²⁴ A MARTONFALVI TÓTH György emlékezetére kiadott *Lamentum metricum ...* 14. lapján versét így írta alá: „Samuel Varadi p[ro] t[empore] Cont[ra] S[criba] S[cholae] Debr[ecinae]”. A füzet előszava szerint az ünnepeelt professzor elhunyt 1681. április 23-án, akkor Váradi még bibliothecarius volt. A művet az RMK II. – és SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez.*

A könyvjegyzékek és iratok elveszte miatt a 17. századi kötetek raktári jelzeteit is érdemes mindenkor vizsgálnunk, mert az állományra jellemző adatokat így rakosgathatjuk össze. 1681 azért is nevezetes év, mert Apafi Mihály erdélyi fejedelem itt időzvéen táborban, kíséretével együtt meglátogatta a Kollégiumot, megnézte a könyvtárat is, együtt az ide menekített pataki könyvekkel. Volt tehát a Kollégiumon belül, az északkeleti épületsarokban megfelelő terem, nem is egy, a könyvek elhelyezésére, ha a be telepített pataki tékát is megmutathatták neki.

Ez időből való a kötet elülső kötéstáblájának belsején a 17. század elejétől szokásos bejegyzés: Liber Scholae Illust[ri] Debrecinae. <Θ J Ord. 4. Lib. 10.>²⁵ – alatta a megmaradt legkorábbi jelzet, majd a kötet helye a polcon megváltozott, később lehúzták a jelzetet, más helyre került valamelyik átrendezéskor. Θ J O3 Lib 14. található alatta. Gerincén Th 10, illetve Θ...? – a többi olvashatatlanul elmosódott. Az elsőt kiegészíthetjük, mert a műnek a könyvtárban megtalálható egyetlen példányán az 1706. évi könyvjegyzékben: Th 10. O. 5. liber 1. a jelzete (az 1714-esben I. 4. 10. elhibázott Schonder névvel).²⁶

Ez a néhány jelzet együtt azt jelenti a korábban közölt adalékok értelmében, hogy már a 17. században volt egy számjeles és egy betűjeles tékasor. Azaz nem egyetlen helyiségben és nem egyetlen állagként kezelték a könyvállományt a 17. század második felében. A korábban vallott nézet ellen itt újabb bizonyítékunk van. Mert eddig vagy egymást felváltó jelzetelés-módnak tekintették az eltérést (Varga Zsigmond és nyomán mindenki; így Tóth András is), újabban pedig a Rákóczi szabadságharc idején Ecsedre menekített könyvek jegyzékelése kínált lehetséges magyarázatot a numerikus jelzetelésre.²⁷

Pótlások és igazítások 1472–1711. Bp. 1912. – nem ismeri. Ez után, ugyanabban az évben, augusztus tájától lett senior Váradi. Lásd még BAKÓCZI *Seniorok 77/a.*

²⁵ A szövegkiadásokban általánosan szokásos módon <> között az áthúzott, törölt, de megfejtethető szavakat közlöm.

²⁶ *Partiumi könyvesházak 1623–1730.* Sajtó alá rendezte FEKETE Csaba – KULCSÁR György – MONOK István – VARGA András. Bp.–Szeged, 1988. Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 14. 227., 266. (Erre a munkára alább rövidített címmel és lapszámmal hivatkozom.) – A kötet hátulsó kötéstábláján <D.XXI.30. D.XIX. 78.> ill. S.VIII.24. már XVIII–XIX. századi jelzetek maradtak.

²⁷ *Partiumi könyvesházak 1623–1730...* 150.

Mind a numerikus, mind az alfanumerikus megoldásnak megvolt azonban már a korábbi állandó gyakorlata a 17. század folyamán. Három római számmal megkülönböztetett (minden bizonnyal a terem közepére helyezett) téka is fölbukkan²⁸, és még a 18. században a Jáнки Péter²⁹ katalógusában is fellelhető ez a fajta eltérő jelzetalés.

A hazai görög oktatásban ritkábban használatos kötetből már a század derekán is diákok tanultak, később került Komáromi Péter tulajdonába. 1654-ben is tanulták belőle a görög nyelvtant. A kötet végére írogatás sorai alatt a két korábbi tulajdonos vagy könyvhasználó neve olvasható. Valamint ilyen latin versek:

„Vos ad se pueri primis invitati ab annis
Atque sua Christus voce venire iubet
Praemiaque offendit vobis venientibus ampla
Si vos o pueri, curat amatque Deus
Sed tamen ut Dominum possis cognoscere mentem
Ingenuas artes discito parce puer.
Quare nobiscum studium ad commune venite
Ut vestro sartes condecorent Animos.
Si queris quis sim Dominus tutorque libelli
Dicam continuo, quod mihi non erit

Stephanus Czeitej

Georgius Ruber

Scripsi anno millesimo sexcentesimo quinquagesimo 4to &&&”

Az itt olvasható két név közül lehet valamelyik e latin vers szerzője. De az is lehetséges, hogy praepceptora versét írta le diákként valamelyikük. Értelmezhetjük e sorokat buzdításnak, amelyet a tanító intéz tanítványaihoz. A kötet végén probatio calami található; szokás szerint mindenféle kuszált írogatás. Kiolvasható közben ennyi:

²⁸ Ez abból következik, hogy a 18. században mindegyiknek Exterior/Interior Pars megkülönböztetését is följegyezték. Fal mellett értelmetlen, hogy a polcnak külső és belső felét jelezzék, de a terem közepén végighúzódó könyvvállványnál természetes és ésszerű az ilyen megkülönböztetés.

²⁹ Vö. FEKETE Csaba: *Jánki Péter munkássága a kollégiumi könyvtárban*. A Debreceni Déry Múzeum 1991. évi évkönyve, Debrecen 1993.

„Hunc mihi si rapies nebule Secrelate (?) Libellum
Est oduunt corvi lumen utrumque tuum
Auro quid Zaelus jaspis quid jaspide virtus auro
Virtute quid tate mihi

Szolgálatomat ayanlom kgdk mint mindenkoron bizodalmas &
Omnia conando Docilis solertia uincit
Lust zu einem Timgo(?))macht alle manche(?)
rundt arbeit gernig.
Finis. Vége. Ende.”

Csejtei István nevű nagydiák csak később tanult Debrecenben, és Georg Ruber nevűt sem ismerünk a 17. század közepéről (az utóbbi német származású, esetleg erdélyi szász, de inkább felvidéki cipszer lehetett, a német sorok erre utalnak) így nem tudjuk, hogy aki használta a kötetet, miként és hol tanult. E görög grammatika a maga nemében egyedüli, a partiumi református skólák könyvtárainak katalógusaiban sehol nincs példánya.

Jeremias Tschonder Breßlauban a Schola Magdalenea moderatora és görög tanára volt, elismerést aratott görög nyelvtana ugyanott jelent meg 1618-ban.

* * *

Rimaszombati János másik bejegyzése egy olyan szép és értékes kötetben található, amely egyben mutatja, hogy teológiai kézikönyveknek volt keletjük az átlagos polgárok között is. Szakkönyvként íródtak ugyan a hasonló munkák, ám a szélesebb közönség, a gyülekezetek iskolázott tagjainak az érdeklődése sem hiányzott, és aki tehette, szerzett a néhány száz példányban kinyomtatott munkákból házi olvasmányul. Enyedi György unitárius eszméket hirdető vitairatára válaszol ebben a művében Milotai Nyilas István, akkor debreceni prédikátor, és magyarázza a Szentháromság bibliai értelmét. Könyvét zsinati jóváhagyással 1622-ben nyomtatták Debrecenben.³⁰

A mű e példánya barna fatáblás, vaknyomásos, aranyozott, négybordás, piros metszésű bőrkötésben maradt meg, amelynek homlokára és aljára I F

³⁰ MILOTAI NYILAS István: *Speculum Trinitatis...* Debrecen, 1622. RMNy 1262 – Mai jelzete: RMK 480 (egykor H 824)

D 1630 superexlibrist préseltek (megfejtésére nincs megbízható adatunk, alighanem a Debreceni Fejér családnak valamelyik tagja lehetett az első tulajdonos). A köldökveret helyén aranyozott bélyegzés, paradicsomi jelenet látható, Ádám és Éva a kígyóval. A korabeli debreceni kötést még Aldus-leveles, pálmattás, gránátalmás stb. görgetők és bélyegzők ékesítik. Mindkét kötőszalagja hiányzik.

A munka címlevelén ott a megjelölés, hogy a Debreceni Oskola könyve, és az, hogy Debrecen városának egyik vallásos polgára (cívís), Fejér (Fejír) Mihály hagyományozta hű érzelmei jeleként és emlékezetére Milotai Nyilas István Szentháromság tüköre (részben latin című, de teljesen magyar nyelvű) munkáját, amelyet Rimaszombati János, a neves Kollegium azidei könyvtárosa elfogadott és maga kezével bejegyezt:

„Liber Scholae Debr[ecinae] legat[us] a D[omi]no Michaele Fejir religioso Oppidi Debr[ecini] Cive, in memoriae et signu syncerae affectionis recepit et consignavit Joh[annes]. Rima Szombati p[ro]t[empore] Illustris Collegij Thec[cario] m[anu] s[ua].”³¹ Az ajándékozó tiszteletére rögtönzött sorok valamely diák kezétől erednek, az adományozónak tisztelegve jóhírét kívánják; a második mondat bibliai versekre, többek között, a Példabeszédekre és a Prédikátorra, támaszkodó jelmondatféle (aranynál és drága kenetnél értékesebb a jóhír, mondja a Bölcs)³²: Generosus Dominus, qui donavit sit aeternus quoad honorem & famam. Fama bona charior auro & ungento precioso ait Sapiens.

Rimaszombati János könyvtárosságának kétségtelen bizonyására egy korabeli nyomtatott forrásban is rábukkanhatunk. A Nógrádi Mátyás superintendens gyász-istentiszteletére 1681-ben megjelent Parentatio lugubris³³ egyik gyászversét ő írta, alatta meg van jelölve azidőszerinti tisztsége: p[ro]t[empore] Bibliothecarius.

³¹ Bejegyzés az előzéken. – A kötetben található jelzetek: <Θ I. Ord.3. Lib:3: Th II. O.3. I.4. Θ III. Pars Ext. O.2. L.20.> Θ E. O.III. Lib.18. mind az elülső kötéstablán. A címlapon a tulajdonos bejegyzése: Fejir Mihály. Végén: I.III.11. <E.VI. 11. H.III.14.>

³² Péld 22,1: Melius est nomen bonum quam divitiae multae super argentum et aurum gratia bona. Tótfalusi Kis Miklós kiadása szerint (1685) „Kívánatosb a jó hírnév nagy gazdagságnál; ezüstinél és aranynál a’ kedvesség jobb.” Prédikátor 7,1: Melius est nomen bonum quam unguenta preciosa... „Jobb embernek a’ jó hír a’ drága kenetnél...” – Lásd még: fama bona impinguat ossa (Péld 15,30) „a jó hír–név megkövéríti a’tsontokat.”

³³ RMK II. 1480

Körmendi Sámuel (?) bejegyzései egy 1678-ban elhunyt rektor könyvét

Amesius egyik munkájában³⁴, amelynek címlapján a 17. században szokásos tulajdonjelölés van: „Liber Scholae Debrecinae”; a kötet előzékén olvasható a könyvtáros bejegyzése, amely szerint ezt e művet a néhai kegyes emlékezetű Lossonczy István hagyatékából birtokolja a hírneves Debreceni Diákközösség 1678. szeptember 26-tól, és a hagyatékozó egykor Dömsöd egyházközségének iskolaigazgatója volt: „Ex legatione Ornatissimi Domini defuncti Stephani Lossonczy piae memoriae p[ro]t[empore] Ecclesiae Dömsödiensis Rectoris habet Ampl[issimus] Coet[us] Debrecinensis A[nn]o 1678 Die 26 Septembr[is].”

Az ajándékozót nem azonosíthatjuk kétségtelenül. A debreceni tógátusok névsorában több Losonczy István van, az első 1631-ben iratkozott be. Az ő hajlott kora valószínűsíthetné a hagyatkozást, mert 63–67 év körüli lehetett, mikor elhunyt; akkoriban az átlagos életkor nem terjedt ennyire. Természetesen fiatalon elhalt is lehetett rektor, ezért más bizonyosság nélkül, pl. a dömsödi fiókiskola (particula) történetének részletes feltártsága hiányában, nem mondhatunk véglegeset. A másik gond a legkorábban beiratkozott Losonczy Istvánnal, hogy domidoctus volt (külföldön nem tanult). 1637. június 14-én ordinálták lelkésznek Szentesre³⁵, majd Hódmezővásárhelyen lelkészkedett 1646-tól 1650-ig és esperes is volt.³⁶ Eme tisztségek utáni időre nehéz elfogadnunk, hogy Dömsödon lett volna rektor. Az 1660-ban³⁷, illetve az 1674-ben beiratkozott Losonczy Istvánról³⁸ sem tudjuk, hogy volt-e rektor Dömsödon (a később beiratkozók nem jöhetnek számításba), az előbbi mintegy 33–35, az utóbbi még csak 20–25 esztendősen lehetett 1678-ban. Az utóbbit azzal a meggondolással kiiktathatjuk, hogy fiatalon elhunytát feltehetően megörököltette volna a bejegyző könyvtáros.

A főtebb már megemlített Körmendi Sámuel volt (lehetett) ekkor, 1678-ban, a bejegyző könyvtáros. (Nem mindenkor pontosan váltották egymást augusztusban. Némelyikük egy évnél tovább is

³⁴ AMESIUS, Guilielmus: *De Conscientia et eius Jure, vel Casibus...* Amstelodami 1660, Jansson. Ma a kötet C 1118 jelzetű.

³⁵ BOROVSKY Samu: *Csanád vármegye története*. I. 450.

³⁶ Sárospataki Füzetek 1862. 186. Egyházközségi jegyzőkönyv 74.

³⁷ THURY 132. BARÁTH Béla Levente op. cit. 51.

³⁸ THURY 147.

könyvtároskodott, illetve megtörtént az is, hogy egy évben két egymást váltó könyvtáros diák is működött. Ezért jelenleg az évet nem dönthetjük el kétségtelenül).

Amesius művei tekintélyes példányszámban voltak meg a könyvtárban, és a sok cserélődés és elhasználódás miatt a nyilvántartott többszöröse lehetett az 1600-as években. Becsük még egy évszázad múltán sem fakult meg. Ez a szerencsésen megmaradt példány is szemlélteti a puritánizmus egyik atyamesterének széles körű hatását. Egy kegyesen megemlékező rektor, mint kedves könyvét, ráhagyta a Kollégiumra. Felajánlotta a következő nemzedékek használatára.³⁹ A sokpéldányos könyveket cseréltették. Kótyavetyén bárki olcsón hozzájuthatott hagyatékból származó kötetekhez. Ezek hírmondója egy-egy hagyatékból származó kötet. Közük tartozik az itt leírott.

Nánási N. István két bejegyzése [1689]

Egy címlaptalan, kéziratot tartalmazó kiegészített kötet⁴⁰ elülső kötéstábláján jól olvasható az egykori tulajdonos neve: „Paulus Vecsei iure possidet hunc vere aureum libellum.” Ő másfél évtizeddel korábban tanult Debrecenben. Így írt alá a törvényeknek: „Paulus Vecsei, 1670. 22. aug. Coqus. Itt is van egy későbbi hozzájegyzés pályájáról: Ductus ad pastoriám Tulkainum.”⁴¹ A kötet az ő kezéhez lelkész elődjétől vagy rokonától juthatott, majd körülbelül egy évtizeddel tanulmányai befejezése után adományozta volt iskolájának a művet. Az ajándékozó pályafutásá-

³⁹ A korábbi jelzet (Θ: II. O.4. lib. 26.) kétszer is olvasható, áthúzgálva, és az utóbbi számjegy többszöri módosításával, az elülső kötéstáblán és az előzéken. Ez még a XVII. század folyamán történt változásokhoz kapcsolódik, mert ebben a tékában egészen más, nagyobb formátumú kötetek vannak majd 1706-ban. (Ugyanitt a Θ:6 – ordo és liber többször átjavítva, nem értelmezhető.) Az elülső kötéstáblán megvan az 1714-es jegyzékkel nem azonos, de hasonló jelzet is, Θ:A. O.7. L.10. (bár e polcon William Ames műveiből a Martonfalvi kiadások több példánya található, a 10. kötet a Medulla), majd Θ:A. O.8. L.1. – ilyen 8. polcos állvány majd csak a XVIII. század harmincas éveiben volt. A D.7.4. jelzet pedig az 1740-es években volt használatos.

⁴⁰ WESTHEMERUS, Bartholomaeus: *Conciliatio et consensus Scripturae et Patrum...*

Tiguri, 1552.

⁴¹ THURY 141.

nak részletei ismeretlenek, azt tudjuk, hogy 1673. szeptember 30-án ordinálták lelkésznek Tulkára.⁴²

A meglévő első lap tetején egy másik, korábbi tulajdonos neve maradt meg, aki a kötet tartalomjegyzékét is beírta 16. századi kézírással: „Ex libris Josephi P. Pancotaj.” Őt a legkorábban nyilvántartott debreceni tanársegédek egyikével azonosíthatjuk. 1589-ben írta alá a törvényeket „Josephus P. Pankotai, collaborator”.⁴³ Középső néveleme a Pastoris szokásos rövidítése lehet A teljes nevet ritkán találjuk és gyakori volt, hogy több változatban írta nevét valaki. Ároni családok gyermekei pedig a P. rövidítést a voltaképpeni családnév helyett is használták.

A vaknyomásos, fehér bőrrel bevont és meglehetősen elkopott kötéstáblán még mindig látszik az aranyozott superexlibris: M ⊗ B 1589, a kötet legkorábbi tulajdonosának névbetűi. ő a Wittenbergben 1586. október 2-án beiratkozott „Michael Beorveinus” volt.⁴⁴

A korábban már földerített adatok alapján Nánási N. István könyvtáros deákról tudjuk, hogy 1689-ben működött. Ebben az évben nyomtatták Debrecen városának könyvsajtóján az Ágoston Soliloquiumának Erdődi János féle fordítását. Ehhez ő is írt köszöntő verset önmaga ilyen megnevezésével: „Nanasi N. Istvan Orát[oriorum] Praeceptor, és a Collegiumnak Biblioheciarius.”⁴⁵ Vecsei Pálnak egy másik kötetére szintén ő jegyezte rá az ajándékozást⁴⁶, tékajelzéssel együtt írta a tulajdonba vételt: „Consignavit in Usum Ampl[issimi] Coetus Debr[eceniensi] ex Donatione Rev[erendi] D[omini] Pauli Vecsei Steph[anus] N. Nánási p[ro] t[empore] Thecarius. <⊗ 8. O.4. I.2.>”

Az itt lehúzott jelzetű, és másik, de még mindig számjeles tékába jegyzett kötet ismét egyik bizonyítéka annak az állításnak, hogy már a 17. században folyamatosan használatban volt a tékák számjeles megkülönböztetése, és nem csak az Ecsedre menekítés érdekében készült alkalmi jegyzékben találunk numerikus tékajelölést. 1706-ban tudni illik 9.2.17. jelezetű a Conciliatio Scripturae Vestemerj, a munka másik példánya

⁴² Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, Debrecen, I. 1. aa. Egyházkerületi jegyzőkönyv 2. kötet. 121.

⁴³ THURY 96.

⁴⁴ THURY 25.

⁴⁵ RMK I. 1372; a köszöntő verseket lásd: RMKT/XVII. század 14. *Énekek és versek (1686–1700)*, a Nánásié a 36. számú.

⁴⁶ Könyv és Könyvtár XVII. 103.

9.4.17. jelzetű⁴⁷, – nem egyezik sem az idézett, sem a köteten még látható, átjavítgatott <Θ 1 Ord: 4 majd 3: Lib: 13.>, sem a gerincen olvasható, szintén átjavítgatott Θ I. O. 5 majd 4. L. 23. jelzettel. A Θ J. Ord: 3. Lib: 16 majd 17. pedig olyan jelzet, melyet hiába próbálunk az 1714. évi könyvjegyzékkel azonosítani, ott egészen más kötetek vannak, sőt a Westhemer munkája egyáltalán nem is bukkan föl ebben a későbbi (1714-ben készült) könyvjegyzékben, holott a kötet máig megvan. A korábbi közleményben megemlített kötetre is számjeles tékajelzetet írt. Egy másik kötetre ellenben alfanumerikusot. Az egyik kötet ilyen, a másik meg amolyan jelzetet azért kapott, mert más helyen tárolt könyvanyaghoz tartozott. Ugyanerre világít rá a következő kötet.

Ebben a másik kötetben 18. századi bejegyzést is találunk az előzéken: „Liber I[llustri]Coll[eggi] Reform[atorum] Debrec[inensi]. 1774.” Az érdeklődő kutató általában ezt veszi figyelembe, és nem értékeli⁴⁸ a másik, keltezetlen bejegyzést, amelyet az elülső kötéstábla belsején találunk, és csaknem egy évszázaddal korábbi időre keltezhetünk azaz 1689-re: „Ex donatione Gen[erosi] D[omini] Georg[ii] Cs[ipkés] Komaromi consignavit in Usum Sch[olae] Debr[ebrecinae] Steph[anus] N. Nánási p[ro] t[empore] Biblioth[ecario] et Eloquentiae P[raecep]tor.” Ugyanitt, a kötéstáblán, alul van három alfanumerikus jelzet. Az első a 17. századból, egy másik egyezik az 1714. évivel, a harmadik 1740. tájáról való.⁴⁹ A kötetnek numerikus jelzete nincs.

Maga a munka a több száz prédikáció vázlatát publikáló professzor és prédikátor egyik kézikönyve volt, egy evangélikus prédikátor munkája, Tungerlarius promptuariumának második kötete.⁵⁰ Komáromi Csipkés György mérsékelt puritán szemléletétől teljesen eltérő ez a munka. Általá-

⁴⁷ *Partiumi könyvesházak ...* 179–180.

⁴⁸ Példaként választottam korábban egy szintén 1774-ben bejegyzett kötetet, amely azonban már 1631 óta a könyvtár tulajdona. FEKETE Csaba: *Mikor került a könyvtárba? A provenientia sajátosságai a Debreceni Református Kolégium régi állományának két kötetével kapcsolatban.* MKSz 96 (1980) 52–56.

⁴⁹ A korábbi: <Θ.L. O.5. L.16.>, 1714-ben még érvényes: <Θ.K. O.3. Lib.27. >, majd az 1740 táján használt: C.3.66. 1706-ban volt egy Th 11. O.4. L.11. jelzetű példánya is. Vö. *Partiumi könyvesházak...* 270. 338.

⁵⁰ Mai jelzete B 254; TUNGERLARIUS, Johannes: *Promptuarii Evangelici Pars Secunda, Dicta Sacrosanctae Scripturae selecta, et ad Evangelia Dominicarum & Festorum, tam principalium quam minus principalium accommodata, in que formam Concionis...* Editio Altera Emendatior... Francofurti M.DC.XXXV. 4°

nosan jellemző volt ekkoriban, hogy a tanultak azok nézeteit is ismerték, részben hasznosították is, akikkel vitában állottak. Komáromi Csipkés professzor úr a későbbi nemzedékek okulására tanítványainak hagyta ezt a munkát, és szerencsésen meg is maradt az egyik kötet. Volt Szatmáron is egy példány belőle, az ottani református diákok is tanulhattak belőle.

Ífjabb Rápóti Pap Mihály egyik bejegyzése

Korábbi kutatások eredményeként ma már szintén ismerős a könyvtáros deák Rápóti, aki bár nevét nem írja fel, de kézírását azonosíthatjuk. Beírását keltezi, ezért nem kétséges a személye.⁵¹ Coccejus 12° formátumú kötete⁵² elülső kötéstáblájának belsején a jelzet egykorú az ajándékozással. 1684-ben írta be Rápóti Pap Mihály vagy írnoka ezt a jelzetet: Θ.III. O.5. L:21. A 18. században is megtalálható ez a főntebb már megemlített jelzettípus, a terem közepén húzódó, szám szerint három tékái (a kötet gerincén megismétlődik, átírva, arabszámossal, tehát Θ3. O5. Liber 21.).

A kötet címlapján megnevezi magát a tulajdonos: „Ex Libr[is] Pauli Sallai.”

A kötet előzéklapján a bejegyzés megörökíti, hogy a máig meglévő kötetet az akkori neves nagylétei lelképásztor Sallai H. Pál ajándékozta: „Liber Sch[olae] Debr[ecinae] ex dona[tione] cl[arissimi] D[omi]ni Pauli H. Sallai p[ro] t[empore] Past[oris] Eccl[esiae] Letensis 1684.”

Sallai szintén nyugati egyetemeken tanult, kétízben is beiratkozott. Először 1657-ben.⁵³ Később a neve mellé jegyzik németalföldi tanulmányútját, és visszatérte utáni lelkészkedését: „Salutavit Belgicas academias, redux pastor ecclesiae Szentimre, Nagyléta.”⁵⁴ 1660-ban történt beiratko-

⁵¹ Könyvtáros bejegyzés 1684-ből. Adalék a Debreceni Református Kollégium Bibliothécájának XVII. századi történetéhez. Könyv és Könyvtár. 20. Debrecen, 1998. 201–212. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei. 195.

⁵² COCCEJUS, Johannes: *Sanctae Scripturae potentia* Lugd[uni]. Batavor[um]. J. Elzevir, M DCLV. A címlap alján a közel egykorú jelzet: Θ D. O5. lib. 16. – Ez a jelzet azonos az 1714-ben használttal. (a kötet gerincén megismétlődik és ugyanott a 18. századi jelzet is megvan: A.A. XVII: 26.)

⁵³ THURY 126.

⁵⁴ THURY 132. BOROVSZKY Samu még hozzáfűzi a Thury által elhagyott pótlékot: „Scholae benevolus incomparabilis et scholasticorum Pater verissimus. Zelosissimus

zása után a feljegyzés rövidebb, a végén csak „...tum pastor ecclesiae Létaiensis” olvasható.⁵⁵ Sallai 1640 táján született Nagysallón (Bars megye). Nevét megtaláljuk a németalföldön tanultak között. Lejdában beiratkozott 1668. augusztus 28-án.⁵⁶ Ott tanult még 1669-ben⁵⁷ is, Coccejus elnökletével védte meg háromrészes értekezését.⁵⁸ Hegyközszentimrre ordinálták.⁵⁹ Nagysallón volt előbb lelkész, azután 1679-től Nagylétán, 1683-tól egyházmegyei jegyző, – ezt a tisztségét a Köleséri Sámuel tiszteletére publikált *Brabeum vitae* lapjairól ismerjük.⁶⁰ 1686-ban ő is írt gyászverset Felvinczi Sándor tiszteletére a *Hedera poetica* című gyűjteménybe.⁶¹ Rápóti Pap Mihály kétrészes értekezésének ajánlása szerint 1687 szeptemberében Hegyközszentimre lelkésze.⁶² Sallait a hazai coccejanusok közé kell sorolnunk a skólának ajándékozott Coccejus kötet alapján is, még inkább saját értekezése miatt. Coccejanus értekezését számos professzornak, lelkésznek, polgárnak ajánlotta, nézetei így széles körben ismertek, elismertek és támogatottak lehetek. Valamilyen adománnyal megalapozta jó hírét, az iskola jótévedője, és a diákság buzgó atyai pártfogója volt, ezt jegyezték fel róla: „Scholae benevolus et Scholasticorum Pater ferventissimus”.⁶³

Váraljai [Gyenge] István (c1665–17??)

Szenci A. Pál (1644–1691) emlékezetére, aki 1681-től debreceni lelkész majd a tractus esperese volt, latin halotti versek gyűjteménye jelent

Minister.” *Debreczeni írók és tanárok. 1588–1700.* ItK 1898. 448–465. SZINNYEI erre alapozza mindazt, amit ismer.

⁵⁵ THURY 132.

⁵⁶ *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV–MDCCCLXXV...* Hagae Comitum, MDCCCLXXV. col. 548.

⁵⁷ WESZPRÉMI *Biographia* IV. 133.

⁵⁸ RMK III. 2491.

⁵⁹ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár. I. 1.aa. Egyházkerületi jegyzőkönyvek, 2 kötet 109. Vö. még BARÁTH Béla Levente op. cit. 58–59.

⁶⁰ RMK II. 1517

⁶¹ RMK II. 1580

⁶² RMK III. 3450

⁶³ BOROVSKY és BAKÓCZI egyaránt idézi a subscriptiós anyakönyv másolata alapján.

meg 1691 elején.⁶⁴ Ezek sorában a városi jegyző és polgárok versei után egy nyolcsoros verselmény alá írja így a nevét a kollégiumi diákság vezetője: „Stephanus G. Várallyai, Scholae Senior, & Biblioth[ecarius].”

1684-ben írta alá a törvényeket, később odajegyezték pályája néhány adatát: „Stephanus Várallyai. Senior; salutavit academias, pastor Beregszásziensis.”⁶⁵ A 17. század végén tehát viselte a könyvtáros tisztséget éppen úgy mint elődei valószínűleg már jó egy évszázada, tehát hazai tanulmányai elvégzésével, mielőtt külföldi tanulmányújtára készült és egyben a diákközösség választott vezetője is volt. Ennek emlékezetét tehát nyomtatásból ismerjük. A subscriáltak névsorában azonban nincs följegyezve könyvtárossága.⁶⁶

Kézikönyveinkben ritkán találjuk meg Váraljai Gyenge István nevét⁶⁷, noha külföldet járt lelkész volt. 1693. szeptember 5-én iratkozott be Oderafrankfurtban⁶⁸, és a beregszászi eklézsia sem volt jelentéktelen, ahol prédikátorkodott. Számunkra itt az eddig ismeretlen könyvtárosok közé iktatása az igazi nyereség, amelyet egykorú nyomtatott forrás igazol.

Szathmári S. István (167?–17??)

A 17. század utolsó évében könyvtáros tisztséget viselő deák emlékezetét is csupán egy gyászversekből szerkesztett nyomtatott kötet őrizte meg. A legműveltebb puritán professzor Martonfalvi Tóth György halotti tisztességére 1700-ban kiadott Honor posthumus⁶⁹ egyik költeménye tanítványáé, Szathmári Istváné, ennek aláírása: Senior & Bibliothecarius.

Felsőbb tanulmányait elkezdve aláírt a törvényeknek: „Stephanus S. Szathmári. Anno 1691. die 13. Mart[is].” A szokásos módon hozzáje-

⁶⁴ *Epicedium Perennitatis Nominis Viri Dei Reverendi Clarissimi, ac Doctissimi Domini Pauli Szenczi, Mysteriorum Divinorum in Ecclesia Debrecinensi Dispensatoris Fidelissimi, Fratrum Tractus Debrecinensi Senioris Vigilantissimi Sacrum. Cui praeponuntur Conciones occasione funerationis propositae.* – 1691. február 19-én halt meg, negyvenhat esztendősen. RMK II. 1682

⁶⁵ THURY 161. – Azonos nevűek: 1642. Stephanus Várallyai. 10. Sept. (apja volt?) uo. 116, illetve 1695-ben is (rokona?), uo. 173.

⁶⁶ BOROVSZKY (op. cit.) nem jegyzi nevét sem.

⁶⁷ SZINNYEII. 33. BAKÓCZI 1684/3.

⁶⁸ Protestáns Szemle 1889. 191.

⁶⁹ RMK II. 1989

gyezte valaki a következőket: „Praeceptor quartariorum, deinde syntaxistarum, poeseos et eloquentiae. Contrascriba, senior, tandem salutavit academias, ductus ad rectoriam Mediomontanam 1698.”⁷⁰ Tehát sorban viselte a köztanítószéket, majd a seniori tisztség viselése előtti évben az ellenjegyző megbízatással egyidejűleg ő nem volt könyvtáros, hanem elvitték rektornak Felsőbányára. Még ugyanabban az évben, mikor gyászversét kinyomtatták, az iskolai törvényeknek aláírók 1700-beli névsorát (májustól) a következő felirat alatt találjuk:

„Tempore senioris Stephano Szathmári, qui postquam bona fide officio defunctus sit, in oras Belgicas e medio nostri proficiscitur. Anno 1700.”⁷¹

A törvényeknek aláírók anyakönyvében tehát sehol nem említik Szathmári könyvtáros tisztségét, amely 1699. augusztusától 1700 júniusáig tartott. Franekerben tanult, még 1701-ben is. Aztán Szatmáron volt tanár, Debrecenből nősült. 1703. június 20-án Almási Erzsébetet – Almási Ferenc leányát – vette feleségül. 1710–1713 között debreceni lelkész volt az Ispotályban.⁷²

Érdekessége még hivatala főntebb idézett megjelölésének, hogy együtt viselte a senior és a bibliothecarius tisztséget. Ez perdöntő adat. Cáfolja Varga Zsigmond vélekedését. Azt, hogy a senior és bibliothecarius egyszerre betöltött tisztségét 1658-tól az önálló könyvtárosok feladatköre váltotta fel.⁷³ Ezt a könyvtár egyik első történetírója ötven esztendeje hangoztatta. Azóta többen elismételtek a legutóbbi időkig; Tóth András szintén ezt fogadta el. A 17. század utolsó évében ugyanúgy megtörtént, mint hajdan, hogy a könyvtár azévbéli kezelését az azévbéli senior végezte.

Az ismeretlen pályafutású könyvtárosok között itt egy reményteljes de némileg megkésett ifjú élet mozzanatait szemlélhetjük. Hétesztendő deb-

⁷⁰ THURY 169

⁷¹ THURY 179

⁷² 1630-tól három, 1674-től négy, 1703-tól öt lelkéze volt állandóan Debrecennek. Az úgynevezett ötödik lelkési álláson volt Szathmári S. István. ZOVÁNYI Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. Debrecen, 1939. 191. – Házasságkötését BAKÓCZI a debreceni anyakönyvből ismeri.

⁷³ TÓTH András (*Magyar könyvtártörténet...* 96.) is ezt írja. – Az 1658. évről korábban kimutattam, hogy ez szintén tévedés, mert az első ismert nevű deák, akinek neve mellé a könyvtáros tisztséget jegyezték, 1658-ban iratkozott be. Vezető diáktisztségeket – így a contrascriba/senior et bibliothecarius rangot is – valamennyi kiemelkedő diák beiratkozása után csak négy-hét esztendővel nyerte el.

receni diákoskodás és diáktanítótság után ment rektóriára – bizonytalansága volt rá, hogy pénzt gyűjtsön – majd visszajött a skóla betöltetlen vezető diáktisztviselésének vállalására, hogy aztán hűséggel ellátott hivatalát befejezve, a következő évben németalföldi tanulmányútra induljon.

A diákság vezetője csaknem egy évtizedes felsőbb tanulmányok és a közbeiktatott egy vagy két esztendő tanítóskodás után körülbelül huszonöt-huszonnyolc esztendő korában lett. (1672–1676 táján született). Azért mondhatjuk ezt, mert a felsőbb tanulmányokra beiratkozók általában idősebbek voltak tizenöt esztendősnél).

A 17. század végén ez a majdnem harminc esztendő már érett kornak számított, és a tehetséges de nem tehetős ifjak sorsára volt jellemző.⁷⁴ A főntebb emlegetett Rimaszombati János még négy esztendőt sem töltött felsőbb tanulmányaival és már könyvtáros tisztséget bíztak reá. Szathmári ezt (közbeiktatott rektorság után) csak több mint kétszer hosszabb idő elteltével érte el.

* * *

A hajdani kollégiumi diákoknak nem állása, hanem tisztsége volt a bibliothecarius megbízás, bár a 18. században fáradozásuk jutalmazása már általánossá vált. Tehetségüktől, rátermettségüktől, és az éppen szükséges vagy lehetséges megoldástól függött, hogy milyen tisztségeket ruházott rájuk társaik bizalma. Praeceptorai megbízásuk is lehetett, gyakorta volt is, ugyanakkor, mikor könyvtároskodtak. Azon kívül vagy a contrascriba, vagy a senior tisztségét viselték szinte kivétel nélkül könyvtárossággal egyidejűleg. A 18. században már általánosnak mondhatjuk, hogy a contrascriba et bibliothecarius tisztség tartozott össze. 1740 tájától aztán a professzorok közül előbb praefectust, majd könyvtárigazgatót választott a tanári kar, akinek alárendeltje volt a korábban önálló diákkönyvtáros.

A 17. század folyamán azonban még nem volt általános, bár előfordult, hogy a contrascriba tisztségével járt a könyvtárosság. A 17. század első feléből még eddig nem bukkant föl diáknév bibliothecarius titulussal együtt, ha keltezés és név olvasható valamelyik könyv bejegyzésének szövegében, akkor az a senior neve és titulusa. A tisztség változása össze-

⁷⁴ Összehasonlításképpen: városi vezetőtestület tagjának tehetséges fia volt Maróthi György. Apja tehetős tanácsi ember lévén fia már tizenhat esztendősen külföldön tanulhatott.

függ nem csupán a diáklázadások miatt elkerülhetetlené vált újabb törvényalkotással, hanem azzal a gyakorlati ténnyel is, hogy a 18. században mind a diákság létszáma mind a könyvállomány tekintélyesen gyarapodott.

A diákkönyvtárosokat mindenkor a kiválóbbakból választották. Későbbi sorsuk beleolvadt a mindennapokba, és a feledés fátyola hullott olyanokra, akik az 1600-as években külföldi akadémiák elismert vendég-hallgatói voltak, itthon pedig kis falvak tiszteltes és tudós prédikátorai-ként égett el életük. Némelyiküké igen gyorsan és névtelenül elhamvadt.

Nevük és tisztségük nyilvántartása mellett nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az adományozott köteteknek gyakran hosszú története volt. Ezeknek a részleteknek a lehetséges kibogozása értékmérés, mert a hosszú használatban elkopott és végleg odaveszett kötetek tízezreinek lehetett hasonlóan érdekes és értékes története. Többségük azonban a tudományos nyilvántartás és vizsgálódás számára mindörökre odaveszett. Ha nem is kellően reprezentáló arányban tehetjük vizsgálódásunk tárgyává a megmaradt köteteket, az egykor közkézen forgott és szerencsésen ránk marad példányoknak lehetőleg részletezett provenienciája némileg pótolja ismereteink hiányát, és segíti azt az igyekezetünket, hogy ne csak találgatásokra vagy ráfogásokra alapuljon értékelésünk. A hajdani könyvtárosok szeretettel és értékeléssel írtak becses jegyzeteket a kötetek táblájára vagy címlapjára, soha nem csak leltári számot. Nekünk is hasonló hozzáállással, elődeink előtti tisztelgéssel kell mentenünk, vizsgálnunk és regisztrálnunk a megmaradt töredékes adatokat.

CSABA FEKETE

XVIIth century Student Librarians of the Debrecen Reformed College Library

The present paper has been preceded by similar additions of recently detected data published in volumes XVII. and XX. of *Könyv és Könyvtár*.

Up to the last decade library historians in Hungary registered only nine names of those students who acted during the last year of their home study as Librarians in the local Reformed College. This library was up to the middle of the XVIIIth century an institute governed by yearly appointed students. With five new names between 1669 and 1700 the number of Librarians has increased to twenty five. Earlier in the XVIth and XVIIth centuries perhaps all administration, including registration, distribution, and preservation of books, was the duty of the so called Senior (i.e. the elected leader of the students' body).

Experts so far have had such a settled imagination of librarianship of the college that after 1658 an independent Librarian was yearly elected to replace the old fashioned keeping of books. Contrary to that idea as late as 1700 the Senior in the same year was responsible also for the library. It became an XVIIIth century custom regularly to elect bibliothecarius et contrascriba (i.e. students' notar, registrar, trasurer and librarian) who was subordinated to the professor in charge of directing the library (bibliothecae praefectus).

The XVIIth century catalogues and nearly all archive documents of the library administration has been perished in the cruel era of the Turkish occupation, and in 1707 when the Hapsburg mercenaries made a havoc of the College. So the data published here are collected from locally printed books of the age, and notes preserved in books of the library. Librarians ones signed the books so, that they with the inscribed location mark also named the fact of donation, the price of the book, the name of fautors and beneficiaries, sometimes other circumstantial or historical details.

Nearly all the students after their acting for a school year as Librarian became an elected Senior and also went for studying abroad at Protestant Universities of sister churches in Switzerland, the Netherlands or Germany.

OJTOZI ESZTER

NÉHÁNY KÖNYV KAZINCZY GÁBOR KÖNYVTÁRÁBÓL

Felbecsülhetetlen károkat okozott az 1950-es évek elején a nagyszámú szerzetesi és magánkönyvtár államosítása, szétszórása. Ennek esett áldozatul Kazinczy Gábor bánfalvi (Borsod megye) gyűjteménye is, melynek néhány kötete az „Országos Könyvtári Központ Debreceni Raktárából” szövegű bélyegzővel ellátva a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárban található.

A továbbiakban ezeket a könyveket ismertetem, valamint néhány adatot Kazinczy Gábor könyvtárának kialakulásáról, jelentőségéről az író, műfordító és közéleti személyiség tevékenységében.

Kazinczy Gábor Kazinczy Istvánnak – Kazinczy Ferenc unokatestvérének – fia 1818-ban született Berettőn (Zemplén megye). Kazinczy Gábor mellé már ötéves korában tanítót fogadott apja. Hétéves korában Sárospatakra került tanulni, és ott maradt 1828-ig. 1828-ban vitték Késmárcra. 1829–1832 között Eperjesen élt.

Anyja elvitte Kazinczy Ferenchez, aki szívesen fogadta, könyvekkel ajándékozta meg, és buzdította, hogy tanuljon írni, és adja magát fordításokra. Így képezte magát stilsztává, és fordítóvá. 1835-ben részt vett az országgyűlésen. 1836–1838 között Pesten tartózkodott. Sok eredeti műve odaveszett a cenzúránál. Világos után Bánfalván (Borsod megye) élt, ott is halt meg 1864-ben.¹

A késmárki iskolában mindent latinul oktattak, és itt tanult meg jól németül is.²

Koránérő gyermek volt, kilencéves korában már szakkönyveket olvasott, pl. Tissot francia orvos műveit.³

Sárospataki éveiről Pákh Albert feljegyezte, hogy „...ölszámra hordatta a könyveket az iskola könyvtárából, kedvenc társasága a könyv volt”.⁴

¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1891–1914. I–XIV. V. 1291–1299 h.

² GÁL János: *Kazinczy Gábor írói és politikai működése*. Budapest, 1918. 10.

³ T. ERDÉLYI Ilona: *Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*. Budapest, 1965. 18.

⁴ CSORBA Zoltán: *Kazinczy Gábor*. Miskolc, 1970. 4.

A latin tanulmányokat nem kedvelte, helyettük a német irodalmat tanulmányozta.⁵

Kazinczy Ferenc hatására már tizenkét éves korában hozzákezdett az irodalom gyakorlásához. Másik nagybátyja, Lónyay Gábor szintén szellemi ösztönzői közé tartozott. Gyanítható, hogy ifjú rokonával ő ismertette meg a külföldi (német, francia) irodalom új alkotásait.⁶

Ez alkalommal nem lehet célokom, hogy Kazinczy Gábor sokrétű, felnőttkori tevékenységének ismertetését adjam. A szabadságharc leverése az ő életében is cezúrát jelentett. Visszavonultan élt Bánfalván. Mivel fiatal korától sok pénzt költött könyvtárára, szenvedélyes bibliofil volt – minden fontos korabeli és régi művet megtalált otthonában.⁷ Állandó vásárlója volt Burián Pálnak, a kolozsvári tudós antikváriusnak.⁸

Eredeti alkotások létrehozására nem érzett magában elég erőt a szabadságharc bukása után. Fordított egyebek mellett Cicerót, Tacitust, Molièret, Goethét. Sok idegen nyelvű munkát olvasott. Folyóiratokra és újságokra is előfizetett.⁹

Kazinczy Gábor könyvtárának nagyságáról szórványos adatot találtam, nem is az ő, hanem az örökös neve alatt, becslés alapján és nem Bánfalva lelőhellyel.¹⁰ Az adatot bizonytalanak találom, ezért nem is taglalom. Possessori nyomok: kézírással: „Kazinczy Gáboré”, és a birtokbavétel dátuma. A possessori bejegyzések minden valószínűség szerint autográfok. Ex libris¹¹, marginália, kézírásos glossza nincs egyik könyvben sem. A kötések szerény kivitelűek, díszes nincs közöttük.

Az alábbiakban kronológiai sorrendben ismertetem a talált könyveket; a bibliográfiai leírás után zárójelben álló hatjegyű szám a raktári jelzet. A következő zárójelben álló megjegyzés azt jelzi: hány éves volt Kazinczy mikor a könyv a birtokába került.

⁵ DANIELIK József. *Magyar írók*. Pest, 1858. 136.

⁶ FENYŐ István: *Valóságbrázolás és eszményítés 1830–1842*. Budapest, 1990. 452.

⁷ KENYERES Ágnes: *Szabó Károly és Kazinczy Gábor*. (Adalékok Szabó Károly levelezéséhez.) Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III. Budapest, 1966. 271.

⁸ Burián Pálról l. Szinnye i. m. I. 1422. h.

⁹ RÉVAY Ferenc Frigyes: *Kazinczy Gábor élete a szabadságharc után*. Pécs, 1941. 16–38.

¹⁰ GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai*. Budapest, 1886. 76.

¹¹ Három magyar ex libris katalógust (Czakó Elemér, Nyireő István, Németh Lajos) műveit is elolvastam, de Kazinczy ex librist egyikben sem találtam.

[BALDE- Johannes.]: Magnus Tillius redivivus sive M[agni] [Johannis Tserclaes] Tillij parentalia. Monachij, 1678. (762.602) (16 éves)

ZWANTZIG Zacharias: Theatrum praecedentiae, oder eines Theils illustre Rang- Ordnung. Franckfurt, 1709. Fritsch. (797.359) (12 éves).

A könyv szerzőjének mai tudásunk szerint ez az egy műve ismeretes.

BAHRDT Carl Friedrich: Briefe über die systematische Theologie zur Beförderung der Toleranz. 1–3. Erfurt, 1770. Grissbach. (728.831) 16 éves).

A szerző híres német, evangélikus teológus.¹²

FUNKE [Carl] Ph. [ilipp]: Naturgeschichte und Technologie für Lehrer in Schulen für Liebhaber dieser Wissenschaften. Braunschweig, 1795. Schulbuchhandlung. (728.838) (21 éves).

Funke a dessau tanítóképző tanfelügyelője volt. Iskolai kézikönyveket írt; Poggendorf hármát jegyez közülük.¹³

GIRARD [Gabriel]: Synonymes françois leurs différentes significations. Paris 1795 Smits. (720.392) (15 éves).

[PYRKER János László]: La Tunisiade. Venezia, 1827. Gattei. (728.687) (21 éves).

Közhasznú esmeretek tára a Conversatio – Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva. Pest, 1831, Wigand. (728.650) (13 éves).

A hét könyv megerősíti azt, amit Kazinczy Gábor életrajzából amúgyis tudunk: koránérő, nyelveket ismerő, bibliofil tudós, irodalmár volt, sokoldalú érdeklődéssel, mely nem csupán a humaniorákra terjedt ki, hanem a természettudományokra is.

Méltán lett a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Szobrát első alma materének városa kapta.¹⁴

¹² *Allgemeine deutsche Biographie*. I. Leipzig, 1875. 772–774.

¹³ POGGENDORF J. C.: *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur exacten Wissenschaften*. I. Leipzig, 1863. 819.

¹⁴ GULYÁS József: *Emlébeszéd Kazinczy Gábor szobránál*. [Sárospatak, 1936. 8–9.] Klny.

OJTOZI ESZTER

LESZNAI ANNA HIMZETT EX LIBRISÉ

A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1750–1800 közötti könyveinek átné-
zésekor találtam rá Lesznai Anna himzett ex librisére, ami ritkaságnak te-
kinthető – anyaga miatt.

A hordozó könyv adatai:

VOGEL Matthau: Erste und fürnehmste Weiss dem heiliges Mess-
Opfer. Mannheim, 1752. Pierson. Raktári száma: 764.112.

Az ex libris méretei: 67x56 mm; az elülső kötéstábla verziójának köze-
pére van ragasztva. Gobelinhímzés, szürke alapon fekete betűk és ábrák,
melyek szinte teljesen kitöltik az alapot, „Ex Libris Anna Lesznai” szö-
veggel. A tulajdonos 1885–1966 között élt. Költő, író, iparművész volt.
Tiszteletbeli tagja volt a Nyolcak társaságának. A magyar népies szecesz-
szió stílusában készített himzései és címlapjai gazdag invencióról tanús-
kodnak.¹

Lesznai Anna először anyjától tanult hímezni, de az ő himzései a petit
pointok nem érdekelték. Mezőkövesdi asszonyok jöttek hozzájuk dolgoz-
ni, tőlük tanult magyaros öltéseket, a színek és formák elméletét.²

Első nyilvános bemutatkozása 1911-ben volt.³ Az ismertető kritikus
hímzései magasan kiemelkedni látja a korabeli kézimunkák közül; vonalai
és motívumai változatosak és ötletesek; a primer színeket harmonikusan
alkalmazza, a kritikus egy sorba állítja munkáit a szép népművészeti dol-
gokkal.⁴

Másik méltatója kiemeli, hogy a művésznő nem maga hímezte minden
munkáját. Ismerősei, barátnői, matyó asszonyok dolgoztak rajta az ő út-
baigazítása nyomán. Megtalálta a módját, hogy összekapcsolja a tervező
és készítő képességeit a magyar művészi munka érdekében.⁵

¹ Magyar Életrajzi Lexikon II. Budapest, 1969. 65–66.

² VEZÉR Erzsébet: *Lesznai Anna élete*. Budapest, 1979. 31–32.

³ R.[elle] P.[ál]: *Lesznai Anna himzései*. Aurora, 1911. 185–187.

⁴ F.: *Lesznai Anna kézimunkái*. A Ház. 1911. 219.

⁵ M.[ihalik Gy.[ula]: *Lesznai Anna himzései*. Magyar Iparművészet. XIV. 1911. 275.

Műveiből 1932-ben az Ernst Múzeum rendezett kiállítást, ahol szerepeltek hímzései és könyvillusztrációi.⁶

Az Ernst Múzeum 1932 évi kiállításainak ismertetését Bíró Béla bibliográfiája⁷ nyomán végignéztem, de úgy tűnik erről a kiállításról nem írtak.

Lesznai Anna könyvtáráról nem találtam adatot; hogy Matthäu Vogel Soc. Juse művét miért szerezte meg, és becsülte meg azzal, hogy megjelölte ex librisével – ennek okai bizonytalanok. A hordozó könyvön látni, hogy sokat forgatták. Marginális bejegyzést nem találtam benne.

⁶ GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Új sorozat. XVIII. Budapest, 1999. 1293–1294.

⁷ BÍRÓ Béla: *A magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája*. Budapest, 1955. 359–360.

FÜGEDI PÉTERNÉ

*A BIBLIOGRÁFUS CSÚRY ISTVÁN**

„A bibliográfia ügyéről [...] a modern társadalomnak nem a kutatás mellett, ahhoz képest alárendelten, hanem azon belül, annak részeként kell gondolkodnia”¹ írta Csűry István könyvtári témájú tanulmányainak egyikében. A bibliográfia eme rangemelését erkölcsi érveléssel is indokolta: „Tudományetikai követelmény, hogy a kutató ismerje – publikált tanulmányban pedig ismertesse a vizsgált témában az ő felléptéig elért eredményeket.”² Mint ezt mindvégig érzékelhettük, Csűry István életművében ez a gondolat kulcsfontosságúvá vált. A tudomány/irodalom eredményeit megőrző, azokat átörökítő funkció mellett a bibliográfia társadalmi szerepét az információk felhasználásának szolgálatában és az általa „tükrözésnek” nevezett feladatban, vagyis az információkról (a publikált irodalomról) nyújtandó információban látta.³

Egy másik – még az 50-es években írott – tanulmányában a szerkesztési munka nélkülözhetetlen segédeszközeként egy modern magyar bibliográfiai kézikönyv elkészítését sürgette.⁴ E meg nem született kézikönyv pótlására, vagy talán előmunkálataként szisztematikusan sorra vette a bibliográfia elméleti gyakorlati problémáit. A tanulmány sorozat nyitányaként kísérelte meg a különböző bibliográfia típusok korszerű meghatározását, funkciójuktól függő módszereik felvázolását.⁵

Az ajánló bibliográfia esetében, a korszakot uraló ideológiának megfelelően, főképp a pártosság követelményét hangsúlyozta. Újszerű gondolat volt azonban, hogy az ilyen jellegű bibliográfiáknak nem általában kell

* Csűry István születésének 80. évfordulóján rendezett konferencián (Debrecen, 2001. október 9.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ CSÚRY István: *A bibliográfia helye és szerepe az ismeretközlés rendszerében*. In: *Könyv és könyvtár* 6 (1967). 10.

² Uo. 9.

³ Uo. 26.

⁴ CSÚRY István: *Kutatói szükségletek és a bibliográfia*. In: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve 1954* (1955). 35–52.

⁵ CSÚRY István: *A bibliográfia osztályozásának néhány kérdése*. In: *Könyv és könyvtár* 1 (1958). 7–19.

propagandisztikusnak lenniük, hanem célzottan, egy meghatározott olvasói csoport számára kell készülniük.⁶

A szakbibliográfiák – Csüry akkori szóhasználatában: a munkaeszközjellegű bibliográfiák – esetében vitába szállt az akkori közfelfogással. Nem tekintette a válogatás szükségességét általános érvényűnek.⁷ Úgy vélte, a válogatás lehetősége, illetve a lehetséges teljesség szükségessége mindig az adott tudományszaktól függ, s ezt – nem véletlenül – a nyelvészeti bibliográfiával indokolta. Kiállt azért, hogy a szelektív szakbibliográfiákban a válogatás nem jelentheti az ellenvéleményt tartalmazó irodalom elhagyását, az ezzel kapcsolatos problémák az anyagcsoportosítással áthidalhatók. Ugyanitt említette, hogy bár a dokumentumok tartalmáról nyújtandó tájékoztatás hasznos, a kutatók egyáltalán nem igénylik, hogy a bibliográfus a leírásokat kritikai megjegyzésekkel egészítse ki. Állítását egy kérdőíves felmérés eredményeivel támasztotta alá. Ugyancsak e felmérés alapján állította, hogy a kutatást elsőrendűen egy-egy tudományszak lehető legteljesebb nemzetközi bibliográfiája szolgálja. Realistaként tudta, hogy ilyen bibliográfiák készítésére nem vállalkozhatunk, könyvtári beszerzésük azonban kötelességünk.⁸

A nemzeti bibliográfia fő funkcióját a kultúrjavak átörökítésében, tehát a lehetséges tartalmi teljességben látta. Míg a kurrens nemzeti bibliográfiától teljességet várt, a kumulációkban és a kurrens feltárára alapozott retrospektív nemzeti bibliográfiákban egyes – jól definiált – kiadványkategóriák elhagyását szükségesnek tartotta.

A válogatás és teljesség alternatívája Csüry István szakirodalmi munkásságának egyik központi témája volt.⁹ Meggyőződésévé vált, hogy az e kérdésre adandó válasz a könyvtári, illetve a bibliográfiai munka lényegi eleme, és hogy a válogatás elvének nemcsak az állománygyarapításban, hanem az apasztásban, tehát a selejtezésben is folyamatosan érvényesülnie kell.

A cél, mint ezt ismételten kifejtette: „a számlálhatatlan számbavétele” „a kollektív memória emberi dimenziók közé szorítása”. Ezért a válogatásnak nem szabad pusztán empirikus ismérveken alapulnia, hanem tudatos, szervezett tevékenységnek kell lennie. Az ajánló bibliográfiák eseté-

⁶ CSÜRY István: *Kutatói szükségletek és a bibliográfia*. In: i. m. 36.

⁷ CSÜRY István: *Válogatás és teljesség*. In: *Könyv és könyvtár* 4 (1964). 8–9.

⁸ CSÜRY István: *Kutatói szükségletek és a bibliográfia*. In: i. m. 39. és 44.

⁹ CSÜRY István: *Válogatás és teljesség*. In: i. m. 5–41.

ben elvetette a szovjet minta sematikus másolását. Mint írta: „torz vulgarizálást” lát az ilyen általánosításban. A válogatás elvi szempontjaként a dokumentumok tartalmi és formai elemzését, rendeltetési céljuk, valamint pedagógiai, propagatív hatásuk figyelembe vételét tartotta kívánatosnak. A szakbibliográfiák esetében a válogatás alkalmazhatóságára, szükségességére pro és kontra, alaposan átgondolt érveket sorakoztatott fel. Így például az egyik legelterjedtebb érvként említi, hogy a teljesség a modern tudományosság követelménye, a válogatás bizonytalanságban hagyja a kutatót afelől, hogy valami a szakirodalomban nem létezik, vagy csak a bibliográfus mellőzte azt. Vagyis: a válogatás a tudományos munka hatékonyságát veszélyeztetheti. Az egyik leglényegesebb ellenérvként említi, hogy az abszolút teljesség gyakorlatilag megvalósíthatatlan és a teljes szakirodalomban való eligazodás lehetetlen. Ezért úgy vélte, hogy az irreleváns információkat el kell hagyni, a másodlagos közlések regisztrálásáról le lehet, sőt le kell mondani. Ezt az álláspontot képviselte nemcsak a szakbibliográfiák, hanem a helyismereti bibliográfiák gyűjtőkörének vitájában, például a helyismereti vonatkozású hírlapcikk tipológiájának kidolgozásában is.¹⁰ Bár a nemzeti bibliográfiák teljességének eszményét – mint ezt kiemelte – a nemzetközi közmegegyezés szentesítette, új lehetőségként javasolta, hogy a tartalmilag azonos kiadásváltozatok leírása helyett elégséges lenne pusztán statisztikai adatként való nyilvántartásuk is. Érdekes gondolat az abszolút teljesség és a szükséges teljesség fogalmának megkülönböztetése, ez utóbbi alatt a valamely meghatározott szükséglethez mért teljességet értve.

Joggal vélte úgy, hogy még az előzetesen kidolgozott szerkesztési szabályzatok is rendszerint megrekednek az általánosságok szintjén. Ezért a spekulatív megfontolások mellett elengedhetetlennek tartotta az összehasonlító elemzéseket, a konkrét igényfelméréseket és legfőképp az emberi tényezőt. Újra, meg újra, szinte szlogenszerűen fogalmazta meg: „Tudós könyvtárosokat! Időt az érdemleges könyvtári munkára!”¹¹

Meghamisítanám Csűry István gondolatait, ha elhallgatnám, hogy mennyire tudatában volt annak, hogy vélekedéseink, szempontjaink, értékkéleteink az időben változóak. Egy mozdíthatatlannak látszó korszak-

¹⁰ CSŰRY István: *A helyismereti érdekű hírlapcikk típusai*. In: Sajtóbibliográfiák és sajtórepertóriumok szerkesztése, hírlapok feltárása. Bp. NPI, 1976. 83–91.

¹¹ CSŰRY István: *Válogatás és teljesség*. In: i. m. 27.

ban írta le: „Olyan sémát, amely hajlékonyan követné az értékmódosulás bonyolult hullámmozgását, nehéz lenne felrajzolni – és főleg – nehéz lenne válogatási segédletként alkalmazni.”¹²

Egyik legnagyobb egyetemi könyvtárunk felelős vezetőjeként, Csűryt mindig élénken foglalkoztatták a munkaszervezési kérdések, köztük a bibliográfiai műhely problémái is.¹³ A tartalmi terv elkészítésétől egészen a publikálás, terjesztés megtervezéséig, a leírási, tárgyszavazási szabályok kidolgozásától egészen a feladatok költség- és munkaigényének kiszámításáig semmi sem kerülte el figyelmét. E részletekbe menő gondosságra jellemző, hogy például a szakbibliográfiák előállítását 36 munkamozzanatra bontva tárgyalta. Felvázolta a megvalósítás szervezeti kereteit, a szerkesztőség ideálisnak vélt felépítését is. Hangsúlyozta, hogy a szerkesztés nem lehet csak egy szűk csoport feladata, az mindig az egész könyvtár közös ügye, a munkában más osztályok tudományos munkatársainak is részt kell venniük.

Fontos kérdés volt számára a szakbibliográfia és a szakkatalógus viszonyának tisztázása. Mivel a kutatót az érdekli elsősorban, hogy egy adott témában mi jelent meg és nem az, hogy ebből a könyvtárban mi van meg, és mivel egyetlen könyvtár sem képes a kompetenciájába tartozó teljes szakirodalom beszerzésére és szakkatalógusa nem terjed ki még az állomány egészére sem (például a cikkek feltárásával általában adós marad), a szakbibliográfiák további érdeme, hogy feldolgozzák a társtudományok és határterületek irodalmát is és módszereik jobban igazodnak az adott diszciplína kutatási módszereihez. Ugyanakkor a szakkatalógus, különösképp a kötetkatalógus, pótolhatja egyes tudománysszakok hiányzó bibliográfiáit.¹⁴

Csűry István nem volt gyakorló bibliográfus, ha mégis mint bibliográfusról beszélünk róla, ezt egyrészt bibliográfia-elméleti munkássága, másrészt pedig szervező tevékenysége indokolja. Ez utóbbinak eredményeként a Debreceni Egyetem Könyvtárában egy hatékony bibliográfiai műhely alakult ki, Csűry írásain, tanácsain egy új bibliográfus-nemzedék nőtt

¹² Uo. 31.

¹³ CSÚRY István: *A szocialista könyvtári üzem szervezete és működése*. In: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve 1953-as kötetének különkötetében a 4. 5 sz. fejezet.

¹⁴ CSÚRY István: *Tárgyi katalógusok és a szakbibliográfia*. In: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve 1955 (1956) 125–154.

fel. Megteremtette azokat a szervezeti, anyagi és személyi feltételeket, amelyeknek köszönhetően, a 60-as évektől kezdődően oly sok színvonalas bibliográfia jelenhetett meg Debrecenben. Mint erre Gomba Szabolcsné kitűnő Csűry-tanulmánya¹⁵ rámutatott, Csűry Istvánnak irányító szerepe volt mind az Egyetemi Könyvtár szakbibliográfiai, mind a tiszántúli tájbibliográfiai program kidolgozásában. Ösztönzője volt több bibliográfiai sorozat megindításának, így a Könyvtár főképp kalauz-jellegű bibliográfiákból álló sorozatának¹⁶ és az Egyetem híres professzorainak munkásságát feltáró személyi bibliográfiákat tartalmazó sorozatnak is.¹⁷ A helytörténeti/helyismereti bibliográfiák közt szintén a személyi bibliográfiák¹⁸, továbbá a sajtórepertóriumok¹⁹ említendők. Nem feledkezhetünk meg azonban az olyan fontos háttérmunkákról sem, mint a tiszántúli katalógus korszerűsítése, vagy a tiszántúli hely- és személynévtár munkálatainak megindítása. Bibliográfiai értékű volt a Református Kollégium katalógusa megjelentetésében való részvétele.²⁰ Bár, mint említettük, bibliográfusként főképp elméleti munkásságával alkotott maradandót, gyakorlati bibliográfiai tevékenységének is van felfedezendő területe. Az egykor szépreményű filológusként induló Csűry, könyvtárosként is hű maradt egykori ambícióihoz. Cikkeinek, tanulmányainak jegyzetapparátusa példamutató. Így egykiszervezési kérdésekről írott tanulmányát²¹ egy 440 tételes, egy másik – sajnos csak németül publikált – írását²² pedig egy 868 tételes rejtett bibliográfia, igazi rejtett kincs egészíti ki.

Minden megemlékezés szükségképpen szellemidézés is. Ha most közenk hívom a távoli múltból Csűry István emlékeinkben lassan elhalványuló, törekeny alakját, nem elégséges elmondanom, mit tett, írt, mondott

¹⁵ GOMBA Szabolcsné: *Csűry István pályaképe*. /A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei 122./ Klny. a Könyv és könyvtár 13. kötetéből.

¹⁶ A Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának bibliográfiai kiadványai

¹⁷ A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága

¹⁸ Tiszántúli személyi bibliográfiák

¹⁹ Tiszántúli időszaki kiadványok repertóriumai

²⁰ A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának katalógusa. 16. Orvostudomány. Szerk. Csűry István. Debrecen, 1972. 237.

²¹ CSŰRY István: *A szocialista könyvtári üzem szervezete és működése*. In: i. m. Bibliogr. 294–317.

²² CSŰRY István: *Die Kommunikation wissenschaftlicher Kenntnisse im Prozess der Erkenntnis*. In: Könyv és könyvtár 7 (1968) Bibliogr. 145–178.

egykoron. Egy immáron megfogyatkozó nemzedékhez tartozom. Számunkra nemcsak az Egyetemi Könyvtár évkönyvei, a Könyvtári Figyelő, vagy a Könyvtáros hasábjain megjelent cikkek jelentik Csűry Istvánt, kötelességünk tehát a tanúságtétel. Ezért kérem, nézzék el nekem, ha most kilépek szerepemből és Csűry István munkásságának további tényszerű ismertetése helyett, megengedem magamnak a személyes hangú emlékezést. Meg kell válaszolnom önmagam számára is a kérdést: nézetkülönbségeink, vitáink ellenére is, miért tiszteltem őt?

Az 1945-öt követő nagy társadalmi mozgások, hirtelen felívelő karrierek idején, több könyvtárunk élére olyan vezető került, aki teljesen más területről, jobbik esetben egy tudományos pályát megszakítva érkezett közénk. Sokuk a könyvtári munkában kényszerű pályamódosulást, pusztá megélhetési forrást látott és napi feladatait csak tartaléklángra kapcsolva végezte el. Csűry István nem tartozott ezek közé. Kovács Máté példáját követve számára erkölcsi imperatívusz volt, hogy az öröklött „könyvkullisszából” igazi, élő könyvtárat teremtsen. Irodalomtörténeti ambícióit félretéve, egyfajta önként vállalt aszkézissel, menetközben tanulta meg a könyvtári szakmát. Az ismereteit szakirodalomból szerző, „magántanuló” könyvtárigazgatót természetesen nagyon ellentétes hatások érték és befolyásolták az egyetemi könyvtárigazgatók grémiumában zajló viták is. Vélemelmezhetően ezek a szellemi gyökerei Csűry kétfrontos, mind a szovjet, mind az amerikai hatások ellen védekező alapállásának.²³

Azt hiszem, Csűry István a szó legjobb értelmében konzervatív volt. Ez a konzervativizmus a tradíciók ápolását, az Egyetemi Könyvtárban sok munkával, áldozattal kialakított rend védelmét és egy humanista értékrend megtartását jelentette. Arról, hogy, hogy védte meg munkatársait, hogy egyengette pályafutásukat, a Könyvtár dolgozói közül sokan tudnának mesélni. Meglehet, őket és az intézményt óvva, sőt természetes önvédelemből is, időnként a habitusával ellentétes dolgokat is mondott. Sokak-

²³ Illusztrációul: „Az autodidaxis [...] amely [...] kezdetben egyedüli módja volt annak, hogy a szocialista könyvtárügy építésére vállalkozó nemzedék szakismeretekhez jusson, egyaránt kedvezett a könyvtári szektarianizmus és amerikanizmus behatolásának.” Avagy köszönetet mond a Budapesti Könyvtár akkori nagyhatalmú főigazgatójának, Mátrai Lászlónak, mert: „Tőle kapott ösztönzést az öröklött és a polgári szakirodalomból átvett pozitivisták könyvtárosi szemlélet leküzdéséhez, saját pragmatista útke-resésének revíziójához...” In: CSÚRY István: *Kutatói szükségletek és a bibliográfia*. In: i. m. 46–47.

ban felrémlenek talán az írásait megtűzdelő és az 50-es/60-as években úton-útfélen használatos jelzők, állandósult szókapcsolatok, klasszikusnak minősített idézetek. Számomra ezek mindig csak könnyen feledhető szavak, gondolatmenetébe nem szervülő ékítmények voltak. Cikkeit most újraolvassván, a mindig vissza- visszatérő kulcsszó a MEGŐRZÉS volt. Sokat mondó, hogy példaképének a 20. századi magyar könyvtárosság konzervatív vonulatának utolsó nagy egyéniségét, Domanovszky Ákost vallotta.²⁴ Emberi magatartására jellemző volt, hogy a leghevesebb vitában is tisztelte az ellentétes nézeteket és az elvi véleménykülönbség nála soha nem vált személyes életévé.²⁵ Legyen ez egy a mának is szóló üzenet.

²⁴ CSÚRY István: *Párizsi alapelvek – ISBD – AACR*. In: *Könyv és könyvtár* 12 (1979) 5–28.

²⁵ „[...] objektíve a barikád ugyanazon oldalán állok, akár egyetértünk [...] az IFLA 1961-es párizsi konferenciáján [...] elfogadott alapelveivel, akár nem, akár helycseréljük a dokumentumok leírására [...] vonatkozólag [...] megjelenő nemzetközi szabványokat [...] akár bíráljuk vagy ellenezük.” írta uo.

BÁTFAI MÁRIA ERIKA:

OLVASÓI TÜKÖR A DEBRECENI EGYETEM EGYETEMI ÉS NEMZETI KÖNYVTÁRÁRÓL 2000 DECEMBERÉBEN

2000. december 7-15. között kérdőíves adatgyűjtést végeztünk az Egyetemi Könyvtárban azzal a céllal, hogy olvasóink visszajelzéseiből képet alkothassunk könyvtár látogatási szokásaikról, szolgáltatásaink milyenségéről, igényeiről. A kapott adatok és szöveges megállapítások alapján kiderült: jobban kell népszerűsíteni a Könyvtár által előfizetett elektronikus adatbázisokat és folyóiratokat, a tanulmányi céllal történő Internet használati lehetőségeket és a könyvtárközi kölcsönzést. Javítani kellene a kölcsönözhető anyag hozzáférhetőségén és a raktári kiszolgáláson, jobban meg kellene ismertetni olvasóinkkal az on-line katalógus (OPAC) használatát. Összességében könyvtárunk használói elégedettek az igénybe vett szolgáltatásokkal, pozitívan jellemezték a tanulási feltételeket, a folyóiratok kínálatát, az olvasószolgálat elérhetőségét és segítőkészségét, a tájékoztatás színvonalát. Az eredmények kiindulási pontot ad(hat)nak az egyes szolgáltatások részletes felméréséhez, vizsgálatához.

A tanulmány teljes szövege a Könyvtár honlapján is olvasható:

<http://www.lib.klte.hu/library/olvasoitukor.doc>.

A *mintavételi hét* a 2000/2001-es tanév első szorgalmi időszakának utolsó hete volt, amikor sok olvasónk készült zárthelyi dolgozatra, beszámolóra, vizsgára; s még viszonylag messze volt a karácsonyi hajrá. Decemberre már az új olvasóink (elsőéves egyetemisták, főiskolások, városi és egyetemi dolgozók) is könyvtárhasználati tapasztalattal rendelkeztek, ill. a „régiek” is „belerázódtak” az új tanévbe (pl. az ötödévesek túl voltak már a tanítási gyakorlatokon). Várakozásunk szerint (könyvtárunkba 18 éves kor alatt csak szülői jóváallási nyilatkozattal lehet beiratkozni) a potenciális válaszadók többsége 18 és 30 év közötti (beiratkozott olvasóink 73%-a hallgató, igaz ebben a levelező tagozatosak is benne foglaltatnak). Nem valószínűségi mintavételt alkalmaztunk, azoknak az olvasóknak a véleményére voltunk kíváncsiak, „akik adott időpontban áthaladnak”¹.

¹ BABBIE, Earl R.: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi, 1999. 245.

Mivel olvasóink többsége egyetemi hallgató, dolgozó; valamint önkéntes véleményekre akartunk alapozni: az önkitöltős kérdőív mellett döntöttünk, amelyeket a Hírlap- és Zeneműtárban, ill. a főépület hangos olvasójában, a kölcsönzői térben és az olvasóteremben helyeztünk el, s olvasóinkra bízunk a válaszadást.² Egy hét alatt a *Hírlap- és Zeneműtárban* (a továbbiakban: templom) 121 (ebből 21 szöveges véleménnyel), a *főépületi Olvasószolgálat területén* (a továbbiakban: főépület) 62 (ebből 32 szöveges véleménnyel) kitöltött kérdőívet adtak le az olvasók.³ A „hagyományos” nyomtatott kérdőív mellett lehetőség volt a *Könyvtár honlapján* az elektronikus változat kitöltésére

(<http://www.lib.klte.hu/library/kerdoiv.html>),

amire a Könyvtári Hírlevélben (minden email címmel rendelkező beiratkozott olvasó automatikusan megkapja) hívtuk fel a figyelmet. Ezzel a lehetőséggel *huszonheten* éltek (ebből 8 szöveges); így *összesen kétszázötven* töltöttek ki kérdőívet.

A kérdőívet 2000 májusában teszteltük: a tapasztalatok alapján alakult ki ez a felépítése.⁴ A *kérdések* egy része az olvasói típusra, a Könyvtár látogatásának gyakoriságra, az igénybe vett szolgáltatás(ok)ra, a Könyvtár híreiről való értesülés útjára vonatkoztak, ill. megkérdeztük: részt vennének-e a szolgáltatások bemutatásán. A második részben szolgáltatásainkat minősíthették ötfokú skálán, ill. helyet hagytunk javaslatoknak, észrevételeknek. A kérdések többsége (1–8) zárt, az utolsó szabad volt. A kapott adatokból az 1., 2., 4., 6. és 7. kérdések esetében átlagszámítással készítettem a diagramokat; a 3. és 5. kérdésnél a modális elemek rangsora alapján. A kérdőívet gyakran nem azon a ponton töltötték ki, ahol a véleményezett szolgáltatásokat igénybe vették, ill. szinte minden válaszadónak volt képe a teljes könyvtárról: ezért a kitöltési helytől függetlenül értékelem az első hat kérdésre érkezett válaszokat, ill. a táblázatos 7–8. kérdésnek azon elemeit, amelyek nyilvánvalóan helyfüggetlenek (elektronikus

² A kérdőív kialakítását és a vizsgálat megszervezését *Fábryné Márkus Ágnessel* együtt végeztük. Az Internetes változat feldolgozó programját *Csató Edit* készítette. A kapott adatokat én értékeltem.

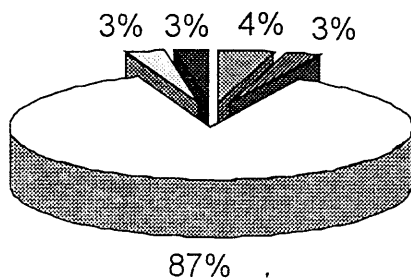
³ A tetemes különbség valószínűleg abból adódott, hogy a „templomban” már a belépéskor közvetlen kapcsolatba kerülnek az olvasók a könyvtárral, így mégis volt egyfajta „kitöltési kényszer” ...

⁴ A kérdőív teljes szövege a cikk végén tanulmányozható.

folyóiratok és adatbázisok kínálata, OPAC). A mátrix többi eredményét összesítve szövegesen minősítem; az épületenkénti eredményeket diagramok formájában a cikk végén közlöm. Végül az olvasók véleményeiből, javaslataiból tartalmi csoportosításban idézek, mellékelve a lehetséges megoldásokat.

EREDMÉNYEK ÉS ÉRTÉKELÉS⁵

1. Mi az Ön jogviszonya?

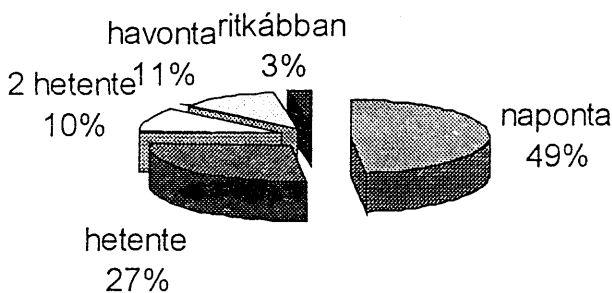
■ oktató ■ dolgozó □ hallgató □ PhD hallgató ■ egyéb

A válaszadók többsége (182: 87%) hallgató, azonos arányban képviselték magukat a Ph.D. hallgatók, egyetemi dolgozók és az „egyéb” olvasók (6: 3–3%, napijegyesek, városi dolgozók, éves olvasótermi jeggyel rendelkezők), 4%-ot (9) képviselnek az oktatók. (Mindez nem tükrözi a beiratkozott olvasói arányt: oktatók: 7%, egyetemi dolgozók: 2%, hallgatók: 73%, Ph.D.: 3,5%. Ennek oka lehet, hogy a hallgatók ebben az

⁵ A kördiagramok értékei a kör jobb középső (az óralapon a 12-től indulva) értékeitől kezdődve az óramutató járásának megfelelően igazodnak az adott jelmagyarázatokhoz (a jelmagyarázatok balról jobbra sorakoznak): pl. oktatók=4%, dolgozók=3%, hallgatók=87%, Ph.D. hallgatók=3%, egyéb olvasók=3%. A Könyvtár honlapjáról letölthető fájlban a diagramok színesek.

időszakban jobban motiváltak a könyvtárhasználatra, az ő kölcsönzési határidejük rövidebb, s a köteles könyveket csak az olvasóteremben tudják használni. Másrészt nem szabad elfelejteni, hogy a kérdőívet önkéntes alapon lehetett kitölteni, s elképzelhető, hogy egyes olvasói csoportok lelkesebbek voltak...).

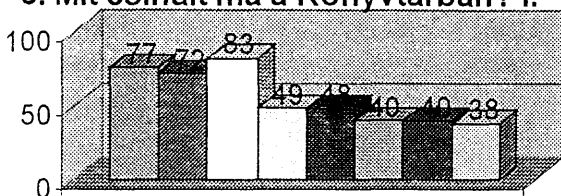
2. Milyen gyakran jár a Könyvtárba?

■ naponta ■ hetente □ 2 hetente □ havonta ■ ritkábban

Legtöbben naponta járnak hozzánk (101: 49%, ők főként az olvasótermet, ill. a Hírlaptárat, Zeneműtárat használják tanulásra), elég sokan hetente (57: 27%), 10% (22) 2 hetente, 11% (24) havonta, ennél ritkábban csak olvasóink 3%-a (6). Az arányok jól tükrözik a szorgalmi időszak végét, s a közelgő vizsgaidőszakot; ill. a kölcsönzési határidő hosszát (21 nap).

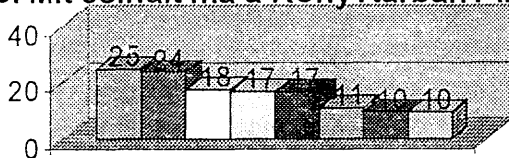
3. Mit csinált ma a Könyvtárban? I.

- az OPAC-ban keresett
- az olvasótermet használta
- könyvet kölcsönzött
- folyóiratokat olvasott
- az Internetet használta
- a Hírlaptárat használta
- visszahozott könyvet
- a Zeneműtárat használta

A vizsgált időszaknak megfelelően *legtöbben az OPAC-ban kerestek* (77), *az olvasótermet használták* (72), *könyvet kölcsönöztek* (83) és *viszszahoztak* (40), *folyóiratokat olvastak* (49), *használták a Hírlaptárat* (40) és *a Zeneműtárat* (38), s *az Internetet* (48). Ez utóbbi használata időszaktól független, egyre növekvő arányban jellemző tevékenység. A Könyvtárban az olvasói számhoz viszonyítva kevés a nyilvános számítógép (31 db), Internet kapcsolattal összesen 13 rendelkezik: ezért a tanulmányi céllal történő Internet-használatot preferáljuk; a számítógép használati szabályzatban tiltjuk a chat-elést; az SMS küldés, az email-lezés és általában a web böngészés is inkább csak „megtúrt” tevékenység.

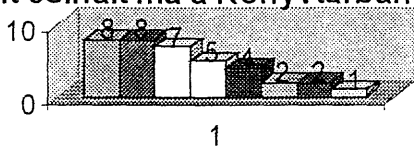
3. Mit csinált ma a Könyvtárban? II.

- tájékoztatást kért a könyvtárostól
- zenét hallgatott
- a cédulakatalógusban keresett
- hosszabbítást kért
- zenei anyagot kölcsönzött
- elektronikus adatbázisokat használt
- zenei anyagot hozott vissza
- egyéb

Viszonylag sokan kértek tájékoztatást a könyvtárostól (25), bár ez az érték azt is jelentheti, hogy a többség már eligazodik segítség nélkül. A többi tevékenység sorrendje leolvasható a diagramokról.

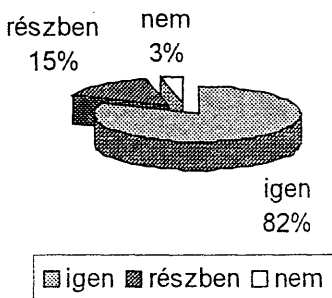
3. Mit csinált ma a Könyvtárban? III.

- videófilmet / televíziót nézett
- a kutatótermet használta
- a Jogi Könyvtárat használta
- az Ausztria Gyűjteményt használta
- elektronikus folyóiratokat olvasott
- a könyvtárközi kölcsönzést vette igénybe
- az Európai Dokumentációs Központot használta
- a Kémiai Szakkönyvtárat használta

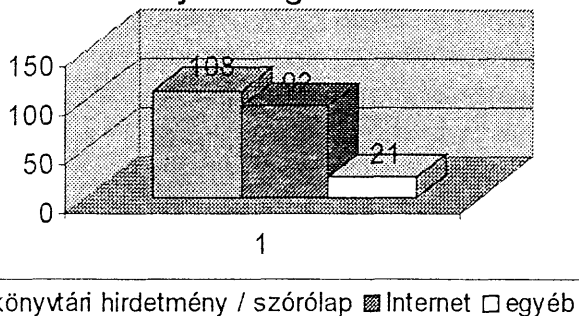
A III. diagramm szolgáltatásait jobban kell „népszerűsíteni”.

4. Elégedett az igénybe vett szolgáltatás eredményével?

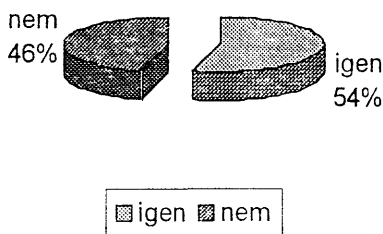
A negyedik kérdés eredménye azt mutatja, hogy olvasóink 82%-a (165) elégedett az igénybe vett szolgáltatás eredményével, 15% (31) részben, 3% (7) nem. A részben elégedett válaszadó többsége szövegesen is indokolta, hogy miért ezt jelölte. Az általuk jelzett problémák meggyeztek a szöveges vélemények tartalmával, ezért ezeket ott tárgyalom.

5. Hogyan értesül a Könyvtár híreiről, újdonságairól?

Olvasóink nagyrészt hirdetményekről, szórólapokról értesülnek a Könyvtár híreiről (108); már megszokták a Könyvtári Hírlevelet ([http://www.lib.klte.hu/library/Konyvtari Hírlevel.html](http://www.lib.klte.hu/library/Konyvtari_Hirlevel.html)) is, ill. használják a Könyvtár honlapját (<http://www.lib.klte.hu/library>) (92).⁶ Az „egyéb” (21) alatt legtöbbször a szóbeli információt értették.

6. Részt venne-e a Könyvtár szolgáltatásait bemutató fórumon?

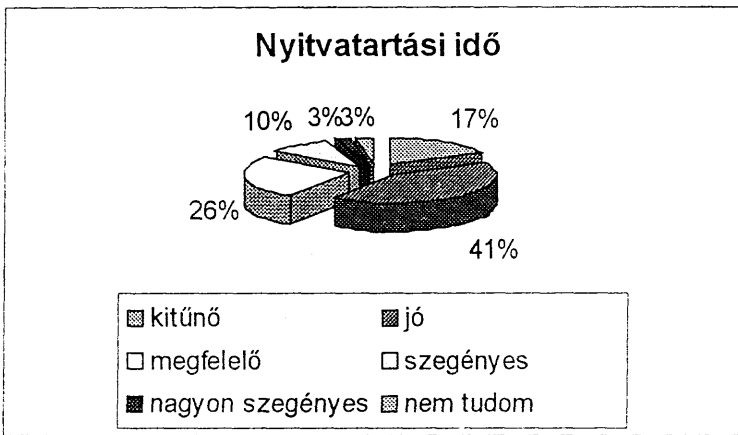
Olvasóink több mint fele: 54% (110) kíváncsi lenne szolgáltatásaink bemutatására. Az ezt nem igénylő 46% (93) feltehetően úgy érzi: önállóan is elboldogul, esetleg a könyvtárhasználati modulon és a tanév eleji

⁶ Az Interneten választ adók 81%-a (22) az Internetről tájékozódik.

könyvtárismertetéseken már megismerkedett velük. Rosszabb esetben nem érdekl. Évkezdéskor érdemes lesz a könyvtárhasználati óra mellett az egyszeri könyvtárbeutató csoportos, ill. egyéni tájékoztatást széles körben meghirdetni.

7–8. KÉRJÜK, ÉRTÉKELJE A KÖNYVTÁR SZOLGÁLTATÁSAIT!

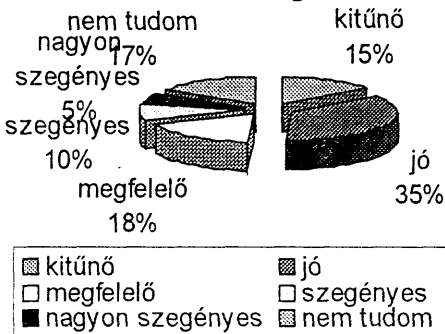
A Könyvtár szolgáltatásait, ötfokú skálán értékelték olvasóink.⁷

A nyitvatartási időt a többség a többség jónak (41%: 168), ill. kitűnőnek (17%: 69) tartja. A 10% (38) szegényes és a 3% (10) nagyon szegényes minősítést adók nagyrészt szövegesen indokolták véleményüket.

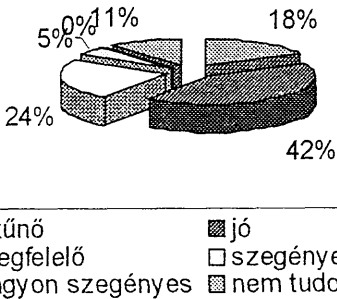
⁷ A következők közül lehetett választani: kitűnő, jó, megfelelő, szegényes, nagyon szegényes; nem tudom.

A szolgáltatás színvonala este / hétvégén

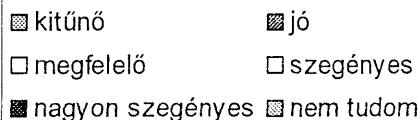
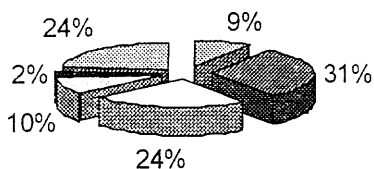
A szolgáltatások esti / hétvégi színvonalát főként kitűnőnek (15%: 60) és jónak (35%: 147), 18% (72) megfelelőnek érezte.

A tanulás tárgyi feltételei

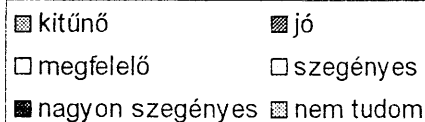
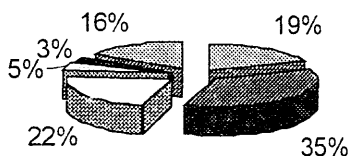
Kimagaslóan elégedettek olvasóink könyvtárunk tanulási feltételeivel: 18% (71) kitűnőnek, 42% (168) jónak, 24% (95) megfelelőnek ítélte.

Kézikönyvek kínálata

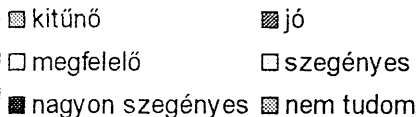
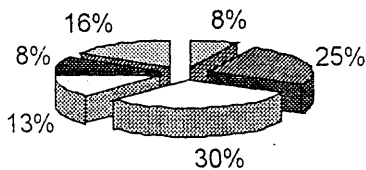
Éppen az előző értékek miatt érdekes, hogy a kézikönyvek kínálatát 24% (93) nem minősítette. Elképzelhető, hogy a Könyvtárunkban tanulók egy része nem veszi igénybe a kézikönyveket, ill. sokan csak „elméletben” ismerik a helyben tanulási feltételeket, de nem élnek vele... Aki igen: többségében jónak (31%: 123), ill. megfelelőnek (24%: 95) értékelte.

Folyóiratok kínálata

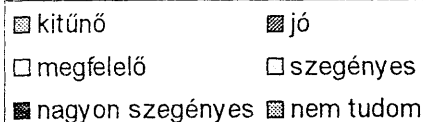
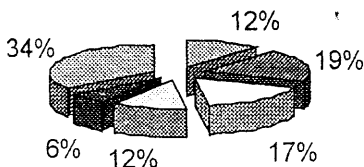
A folyóiratok kínálata is olvasói elismertséget szerzett: 19% (77) kitűnő, 35% (140) jó és 22% (87) megfelelő elbírálást kapott.

Kölcsönözhető anyag hozzáférhetősége

A kölcsönözhető anyag (könyvek és zenei dokumentumok együtt) hozzáférhetőségét a szöveges bírálatok ellenére 25% (98) jónak, 30% (119) megfelelőnek ítéli; sajnos 13% (53) szegényesnek, 8% (30) nagyon szegényesnek. Ez utóbbi két érték hasonló a szintén elmarasztalt fénymásoláséhoz. 16% (65) nem nyilatkozott!

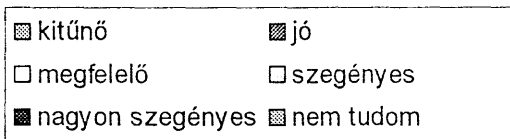
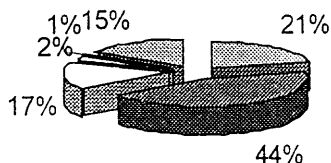
Internet használati lehetőség

Meglepően sokan: 34% (133) nem ismerik az Internet használati lehetőségeket. Akik igen, a skála négy fokát 10% fölött használták, tehát erősen megoszlanak a vélemények. Minden bizonnyal erőteljesebben kell ismertetnünk a számítógép használati szabályzatunkat, ami egyértelművé teszi, mire lehet használni ezeket a gépeket. Természetesen a Könyvtár nem egyenlő számítógépes teremmel, aminek anyagi, személyzeti és funk-

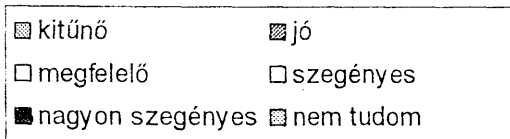
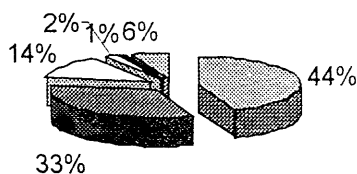
cionális okai vannak. Nem lehet elégszer ismételni: a Könyvtárban a tanulmányi célú Internetezésre adunk lehetőséget.

Az olvasószolgálat elérhetősége

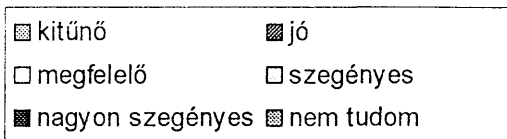
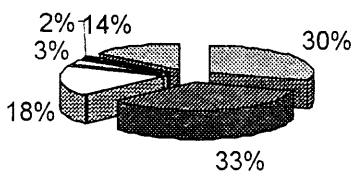
Az olvasószolgálat elérhetőségét 15%-a (61) olvasóinknak nem minősítette: ennek okát érdemes lesz felkutatni. Akik igen, szinte teljes mértékben kimagaslónak tartják: 21% (84) kiválóan, 44% (175) jónak, 17% (66) megfelelőnek.

Az olvasószolgálat segítőkészsége

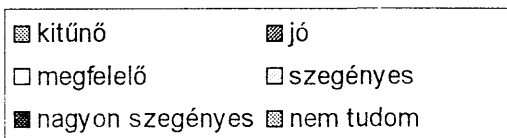
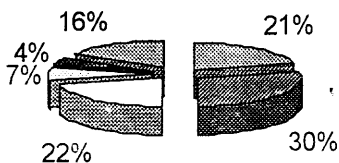
Az olvasószolgálat segítőkészségét mind közül a legpozitívabban méltatták: 44% (176) kiváló, 33% (132) jó, 14% (55) megfelelő érték születt.

A tájékoztatás színvonala

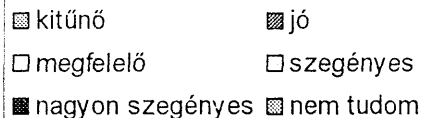
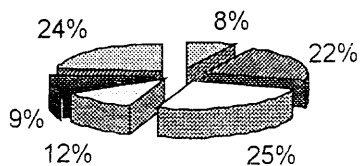
A tájékoztatásról 14% (55) nem nyilatkozott; 30% (118) kiválónak, 33% (134) jónak, 18% (73) megfelelőnek tartotta.

Raktári kiszolgálás

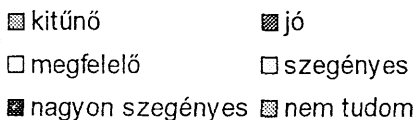
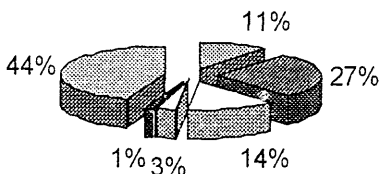
Érdekes módon a szöveges megjegyzésekben szinte leggyakrabban elmarasztalt raktári kiszolgálást 21% (86) kiválónak, 30% (118) jónak, 22% (91) megfelelőnek becsüli.

Fénymásolási lehetőségek

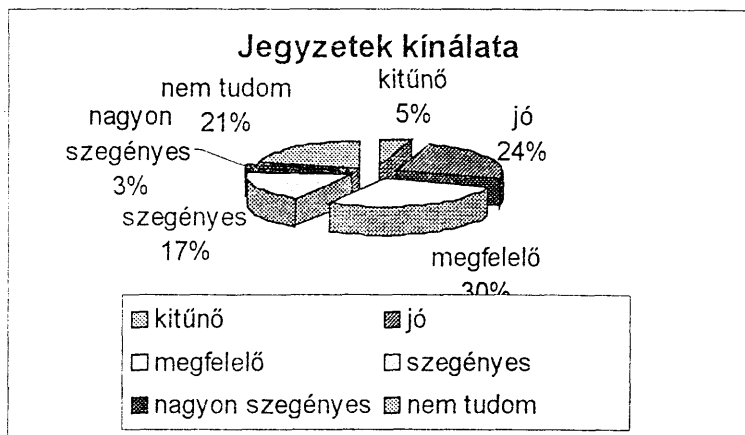

A szintén sokszor elmarasztalt fénymásolás 9% (37) nagyon szegényes és 12% (48) szegényes minősítést kapott, leginkább megfelelőnek (25%: 104) minősítették olvasóink.

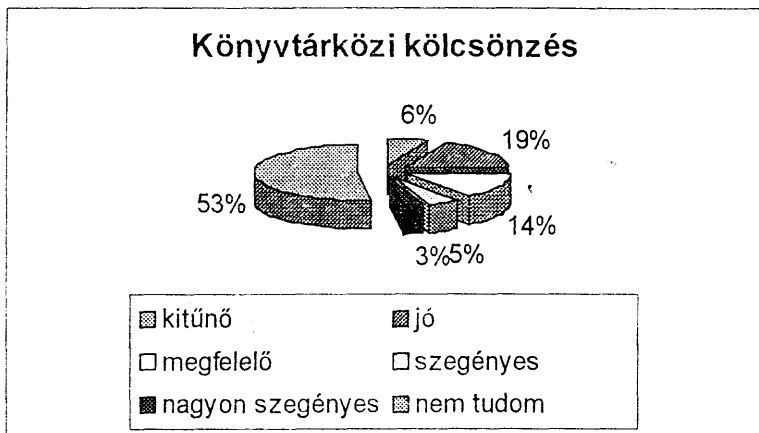
Védelmi rendszer

A Könyvtár védelmi rendszerét a válaszadók majdnem fele (44%: 168) bizonyára nem ismeri, ami feltehetőleg jót jelent egy biztonsági rendszer esetében...

A jegyzeteket az Internet használati lehetőségekhez hasonlóan vegyesen értékelték olvasóink: 21% (41) nem, 24% (47) jónak, 30% (60) megfelelőnek, 17% (34) szegényesnek becsülte.⁸

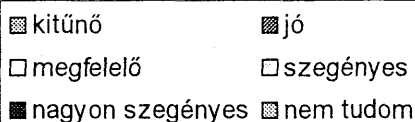
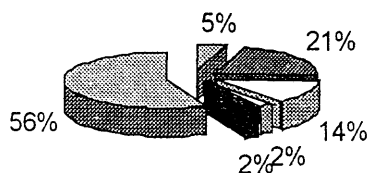

A könyvtárközi kölcsönzést már a tesztelésnél is számottevő százalék nem bírálta el, ezért már akkor készítették a kollégák ezt a szolgáltatásunkat, ill. a használatát bemutató ismertetést, ami a honlapunkra is felkerült (<http://www.lib.klte.hu/library/kk.html>), s a Könyvtári Hírlévélben is közzé tettük. Még mindig sok használónk: 53% (105) nem ér-

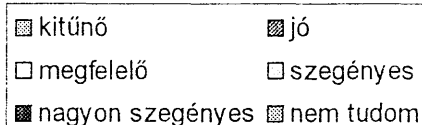
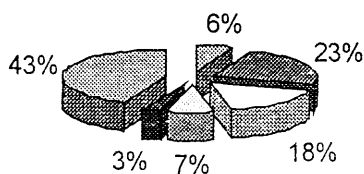
⁸ Az értékek azért állnak kisebb számokból, mert csak a 7. táblázatban lehetett minősíteni, mivel egyértelműen a főépülethez kapcsolható...

tékelté.⁹ Akik igen: főként kitűnőnek (6%: 13), jónak (19%: 38), ill. megfelelőnek (14%: 29) találták.¹⁰

Elektronikus folyóiratok kínálata

Elektronikus adatbázisok kínálata

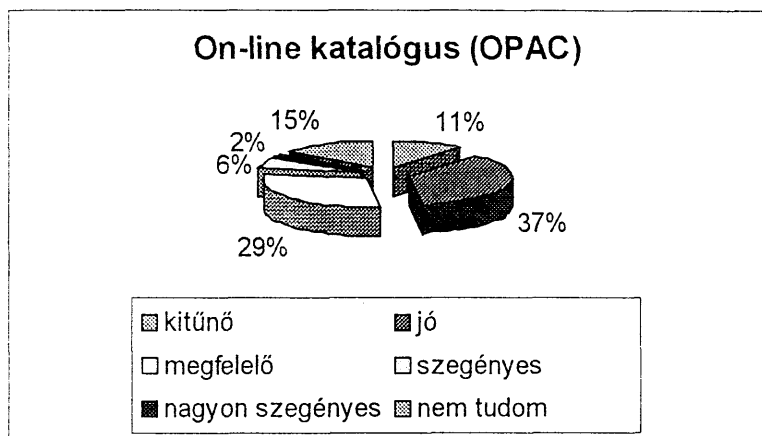

Az elektronikus folyóiratokat és adatbázisokat nagymértékben nem minősítették: 56% (227), ill. 43% (165). Akik mégis: leginkább jónak

⁹ Ennek az is lehet az oka, hogy Könyvtárunkban hozzáférnek a keresett dokumentumhoz, bár az idegen nyelvű szakirodalom esetében inkább a nyelvismeret hiányára gondolhatunk.

¹⁰ A jegyzetekhez hasonlóan ez is csak a 7. kérdésben szerepelt, ezért kisebbek a számok.

(21%: 84 – 23%: 89) és megfelelőnek (14%: 55 – 18%: 68) tartották. Mind a könyvtárközi kölcsönzés, mind az elektronikus adatbázisok és folyóiratok esetében azok ismeretlenségének oka lehet egyrészt a szolgáltatás tartalmának a helytelen ismerete, a kevés „reklám”; esetleg a túlterhelt hallgatók időhiánya...

Váratlan, hogy a kitöltők 15%-a (59) nem értékelte az OPAC-ot... Az „ikszelők” a szöveges megállapítások ellenére kedvezően nyilatkoztak (37%: 145 jó, 29%: 115 megfelelő).

Az ötfokú skálán 20% feletti (kitűnő) értékekkel *méltatták olvasóink* az olvasószolgálat elérhetőségét és segítőkészségét, a tájékoztatás színvonalát és a raktári kiszolgálást. 30% felett a nyitvatartási időt, a szolgáltatás esti / hétvégi színvonalát, a tanulás tárgyi feltételeit, a kézikönyvek és folyóiratok kínálatát, az olvasószolgálat elérhetőségét és segítőkészségét, a tájékoztatás színvonalát és az on-line katalógust. *A többi szolgáltatáson mindenképpen javítani kell.*

Jobban kell propagálni (20% fölötti a „nem tudom” felelet) a kézikönyvek kínálatát, az Internet használati lehetőségeket (a szabályzat betartásával), az elektronikus folyóiratokat és adatbázisokat, s a könyvtárközi kölcsönzést.

9. KÉRJÜK, ÍRJA LE JAVASLATAIT, ÉSZREVÉTELEIT!

Ide olvasóink javaslatait, észrevételeit vártuk, amivel 21%-uk (61) élt is. Ezek a következő problémaköröket érintették (a felsorolás nem rangsor):

- Köteles példány – kölcsönözhető példány aránya:** „Jó lenne, ha legalább a köteles példány elérhető lenne! Ne adják ki hónapokra egyetemi oktatóknak, vagy legyen belőle több példány!” „A sokak által használt jegyzetektől, szakkönyvektől jó lenne, ha több lenne kölcsönözhető.” „Szeretnénk, ha a sok K jelű könyvet (amiből több példány is fenn van tartva) kölcsönözhetővé tennék.” „Kevés a könyvek példányszáma.” „A jogi és az európai részleg (amit leginkább használok) nem rendelkezik elég könyvvel.” Mindkét részleg fiatal (3 éves), állományuk folyamatosan gyarapszik, ill. a gyűjtőkörüknek megfelelő köteles példányok is náluk nyernek elhelyezést. „A köteles példányok mellett nagyon jó lenne, ha a könyvtár több pénzt kapna külföldi kiadványokra, ami az EU integrációs folyamatok kialakulására való tekintettel fontos lenne!”
- Raktári kiszolgálás:** „Sűrűbben kellene a kérőlapokat begyűjteni.” „Az iszonyatosan körülményes kiszolgálás javításán érdemes lenne fáradozni.” „Az olvasóteremben tanulókat, olvasókat nagyon zavarhatja, engem kifejezetten, hogy a raktárból a könyvekkel előbukkanó munkatársak gátlástalanul csapkodják az ajtókat.” „Jó lenne megoldani azt, hogy a könyveket ne az olvasóteremben át hordják oda-vissza, mert ez elég zavaró esetenként.” „Ha nem találják a könyveket, nem lehet tudni a jelzés alapján, hogy mi az oka.” „[Visszautasításkor] valami olvasható szó(foszlány)t biggyesszenek a kérőlapra, ne holmi olvashatatlan firkát.” „Szerintem nagyon sokan vagyunk úgy, hogy szeretünk közvetlenül mazsolázni a könyvek között.”
- Fénymásolás:** „Túl drágák a könyvtári fénymásolók.” „Kicsit olcsóbb fénymásolás!” „Bővíteni kellene a fénymásolási lehetőségeket.” „Érmés fénymásoló berendezésekre szükség lenne.” A 1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról reprográfiai díj fizetését írja elő, ezért a fénymásolási díj 2001. 07. 01-jétől 12 Ft-ra emelkedett...¹¹

¹¹ A Hajdú-Bihar Megyei Könyvtárban A/4 oldalt 14 Ft-ért, az Újkerti Könyvtárban 10 Ft-ért fénymásolnak.

4. **Nyilvános számítógépek száma, Internetezési lehetőség:** *„Tudom, hogy nagyrészt pénz kérdése, de több számítógépet kellene beszerezni.”* *„A számítógépek számát növelni kell, vagy az Internet használatát szabályozni, mivel gyakran elérhetetlen az OPAC.”* *„Több Internetes és Word-ös gép.”* *„A könyvtárban minden remek, de kár, hogy néha kevés ideig lehet gépezni, szerintem több számítógéppel ez a probléma megoldható lenne.”* A 210 válaszadó 34%-a (133) nem tudta minősíteni az Internetezési lehetőségeket, valószínűleg azért, mert nem ismerte; de láthatóan már kialakult egy „törzsfelhasználói” gárda, akik több gépet szeretnének. Ahogy azt már korábban is írtam, nem tartjuk elsődleges feladatnak a korlátlan Internet használat biztosítását, ahogyan a szövegszerkesztését sem. Erre nem is lenne kapacitása a Könyvtárnak. Elsődlegesen a tanulmányi céllal összefüggő Internet használatot (elektronikus folyóiratok és adatbázisok) támogatjuk. Mindemellett a Zeneműtár kis termében elhelyezett gépek több mint fele (5 db) a Könyvtár-informatikai Tanszék tulajdonában vannak, olvasóink annak fejében használhatják ezeket, hogy a terem tanóráknak is helyet ad.
5. **Olvasótermi tanulási feltételek:** *„A hely kicsi, bár ezen nem lehet változtatni.”* *„Nagyobb olvasótermi területre lenne szükség, hogy szabadpolcos folyóirat olvasó rendszert lehessen kialakítani.”* *„Az olvasóterem túlszűfolttságán galéria vagy egy másik szint építésével lehetne csökkenteni, esetleg kisebb asztalok és székek használatával.”* *„Változtatni kellene azon, hogy túl szigorúak a rendszabályok. Nem lehet enni, inni, nevetni, pedig úgy a tanulás is könnyebb!”* *„Étkezési lehetőség tanulás közben az olvasóteremben (persze csak szendvics, csoki vagy ilyesmi).”* *„A könyvtárosoknak vagy a raktárosoknak figyelmeztetnie kellene a hallgatókat, hogy ne beszélgessenek, ne egyenek-igyanak (a kiírás úgy tűnik nem elég).”* *„Gyönyörűek a székek az új kárpittal, köszönjük!”* *„Van aki még mindig nem kapcsolja ki a mobiltelefonját.”* *„Az olvasóteremben töltöm a napjaim nagy részét. Látom, hogy az utóbbi években egyre jobb az állomány.”* *„Néha még a fényviszonyokkal vagyok elégedetlen (a helyi világítás jobb lenne).”* Az olvasóterem a kötelees könyvek, folyóiratok helyben használatát és a zavartalan tanulást szolgálja, az olvasói véleményekből is kiderült: mindenki máshogy szeretné... Kielégítő tanulási és kutatási hely csak

- akkor lesz, ha a tapasztalat alapján kialakított olvasótermi illemkódexnek megfelelően használják olvasóink.
6. **Konkrét gyarapítási javaslatok:** „*A Napi Gazdaság mellett (vagy helyette) a Világgazdaság c. gazdasági napilap járna, legalább az egyik helyre.*” „*Az olvasóteremben jóval sokszínűbb folyóirat kínálatra lenne szükség (pl. Hadtörténeti Közlemények, Távlatok).*” „*Német szakosként többször kerestem már egynyelvű szótárt, a meglévő mellett érdemes lenne egy-egy Duden-t vagy más példányt is „kéznel” tartani.*” „*A zenei kínálatot bővíthetnék, frissíthetnék.*” „*Jó lenne, ha több jazz és worldmusic lenne a Zeneműtárban és magyar előadókból is kicsit nagyobb kínálat lehetne.*” „*A Zeneműtárban lehetnének esetleg kuriózum számba menő zenekaroktól is egy-egy album (pl. The cult, Danger danger).*” „*Azt javaslom, hogy legyen több R. E. M., Enya...*” „*A Hírlaptárban a kézikönyvek kínálata elég szegényes.*”
7. **OPAC: használat, rekordok adatai:** „*Az OPAC gyakran nem az aktuális állapotot tükrözi.*” „*... gyakran a hozzáférhető státusz mégsem hozzáférhető.*” „*Új könyvek megjelenése esetén jó lenne, ha hamarabb kölcsönözhetőek lennének.*” „*Nem sikerült egy könyvet megszerezniem, mert az hiába állt feldolgozás alatt, egyszerűen nincs meg.*”(?) „*Az OPAC kissé elavultnak tűnik: rá férne a fejlesztés, hogy pl. Bethlen Gábornál ne hozza ki. Radnóti naplóját.*” „*Az OPAC katalógus számos adata, főleg a helyrajzi számok tévesek (?).*” „*Gyorsabb és főleg pontosabb Internetes keresés kellene.*” „*Sokkal egyszerűbb lenne, ha minden gépen ugyanaz a könyvkeresési program lenne.*” Az OPAC státusz kijelzése az adott kölcsönzési tranzakció után (kölcsönzés, visszavétel) rögtön a pillanatnyi állapotot tükrözi, míg a raktári rend emberi munkával áll vissza, az automatikus változáshoz képest hosszadalmasabban; az új könyvek is rögtön a katalogizáló munka első lépésétől után láthatóak benne...
8. **Az olvasóterem, a kölcsönzés, a templom hosszabb nyitva tartása iránti igény:** „*Örülnék, ha este nyolcig lehetne könyvet kölcsönözni, akár reggel nyolctól. Persze sokszor ez sem segítene, mert a könyveket, amelyekre szükségem lenne, nem vehetem ki, mert vagy nincs feldolgozva (?), vagy csak köteles példányban van meg.*” „*Jó lenne, ha a főépületben már 8-tól lehetne kölcsönözni.*” „*Nagyon örülnék, ha*

az olvasóterem vizsgaidőszakban hosszabb ideig lenne [nyitva] pl. 7–21.” „A Zeneműtár nyitva tartását meg kellene hosszabbítani és a hétvégi nyitva tartást is be kellene vezetni.” „Szeretnénk, ha a könyvtár (Zeneműtár) reggel 8-tól este 20-ig tartana nyitva.” A nyitva tartáson csak nagyobb személyzettel lehetne változtatni, aminek jelenleg nincs fedezete.

9. **Kölcsönzési információ, késedelmi díj:** „Korábban a számítógépen meg lehetett nézni a hallgatói kölcsönzéseket, ... jó lenne, ha ismét működne.” A könyvtár honlapján

(<http://www.lib.klte.hu/voyager/opac/wptrn.cgi>)

jelenleg is meg lehet nézni az olvasói vonalkóddal a kölcsönzött és előjegyzett művek listáját, ill. az esetleges bírságot. „Jó lenne, ha akkor kezdenék számlázni a díjat, amikor kipoztázták a felszólítást.”

10. **Folyóiratok használatának nehézségei:** „A folyóiratok használatát egységesíteni kellene.” „A folyóirat kölcsönzés sem jönne rosszul.”

+1. S végül: minden könyvtáros szívét melengetnék az alábbi sorok:

„Az olvasótermi könyvtárosoktól sok segítséget kapok, segítőkészek.” „A Zeneműtár dolgozói mindig kedvesek és készségesek.” „Pozitívum, hogy az európai részleg könyvtárosa nagyon kedves.” „Egyébként a könyvtárosok nagyon segítőkészek.” „Szerencse, hogy a könyvtárosok segítőkészsége ellensúlyozza a problémákat.” „Az olvasószolgálat segítségét, segítőkészségét ezúton is köszönöm.” „Köszönöm az értünk végzett munkájukat és azt is, hogy egy-egy ilyen kérdéssel kikérik a mi véleményünket is.” „Egyébként örülök neki, hogy érdekli Önöket az olvasóközönség véleménye.”

„Jó ötlet volt a Hírlevél küldése.” „Ezen kívül minden nagyon jól működik!” „Összességében azonban elégedett vagyok a könyvtár szolgáltatásaival.” „Nincs negatív észrevételem, csupa jó élmények érnek a könyvtárban.”

A gondok felsorolása után gyakran a fenti sorok álltak. Nem egy idézet a problémafelvetésén túl a megoldásra alternatívát kínált, ami (reményeink szerint) annak a jele, hogy olvasóink magukénak érzik könyvtárunkat.

Az olvasói kérések, problémák közvetlenebb kezelése érdekében a

tájékoztatás info@giant.lib.klte.hu,

a kölcsönzés loan@giant.lib.klte.hu,

ill. a zeneműtárosok zenemutar@giant.lib.klte.hu email címei mellett szeptembertől létrehozunk egy webes olvasói fórumot.

Tervbe vettük azoknak a változatlan utánnomású könyveknek a kölcsönözhetővé tételét is, amelyek szeptembertől kerülnek állományunkba.

Jelenleg is folyik az OPAC új felületének fejlesztése. Záros határidőn belül a „hozzáférhető” jelzést „kölcönözhető”-re változtatjuk. Az idézetekből is látható, hogy az OPAC hiányos ismerete is gondot okoz: a fél éves könyvtárhasználati modul mellett szeptembertől lehetőség van a csoportos könyvtárbemutató vezetésén részt venni, ill. tervezzük az OPAC használatát segítő kis kiadványunkat ismételten kiadni. A pályázati pénzeket elsősorban külföldi irodalom beszerzésére fordítja a Könyvtár.¹² A többi probléma megszüntetésén is dolgozunk.

Összefoglalás

A kérdőíves adatgyűjtésben olvasóink összességében pozitív tükörképet adtak könyvtárunkról. Méltatták az olvasószolgálat elérhetőségét és segítőkészségét, a tájékoztatás és a raktári kiszolgálás színvonalát. Jónak találták még a nyitvatartási időt, a szolgáltatás esti / hétfégi színvonalát, a tanulás tárgyi feltételeit, a kézikönyvek és folyóiratok kínálatát, s az online katalógust. *A többi szolgáltatáson mindenképpen javítani kell.*

A 3. kérdés III. diagramján szereplő és a 20% fölötti „nem tudom” értékű szolgáltatásainkat népszerűsíteni kell: pl. a kézikönyvek kínálatát, az Internet használati lehetőségeket (a szabályzat betartásával), az elektronikus folyóiratokat és adatbázisokat, a könyvtárközi kölcsönzést, videó- és televízió használatát.

Ahogy az egy olvasónk javasolta is: *„Nem ártana egy még részletesebb felmérés külön-külön a főépületi könyvtár, a Folyóíratár és a Zeneműtár látogatóinak megkérdezésével”,* mindenképpen érdemes lesz a szolgáltatásokat külön-külön is felmérni.

Ezúton köszönjük közreműködésüket!

¹² Legutóbb a *Felsőoktatási könyvtártámogatásból* most, 2001 júliusában rendeltünk idegen nyelvű irodalmat.

1. sz. melléklet

DEBRECENI EGYETEM EGYETEMI ÉS NEMZETI KÖNYVTÁR

KÉRDŐÍV

1. Mi az Ön jogviszonya? Kérjük, tegyen X-et a megfelelő négyzetbe!

- oktató
- dolgozó
- hallgató
- PhD hallgató
- egyéb:.....

2. Milyen gyakran jár a Könyvtárba? Kérjük, tegyen X-et a megfelelő négyzetbe!

- naponta
- hetente
- 2 hetente
- havonta
- ritkábban

3. Mit csinált ma a Könyvtárban? Kérjük, tegyen X-et a megfelelő négyzetbe / négyzetekbe

- könyvet kölcsönzött
- zenei anyagot kölcsönzött
- visszahozott könyvet
- zenei anyagot hozott vissza
- hosszabbítást kért
- a könyvtárközi kölcsönzést vette igénybe
- az olvasótermet használta
- a kutatótermet használta
- a Hírlaptárat használta
- a Zeneműtárat használta
- az Ausztria Gyűjteményt használta
- az Európai Dokumentációs Központot használta
- a Jogi Könyvtárat használta
- a Kémiai Szakkönyvtárat használta
- a cédulakatalógusban keresett
- a számítógépes katalógusban keresett (OPAC)
- elektronikus adatbázisokat használt (nem OPAC-ot)
- folyóiratokat olvasott
- elektronikus folyóiratokat olvasott
- tájékoztatást kért a könyvtárostól
- zenét hallgatott
- videófilmet / televíziót nézett
- az Internetet használta
- egyéb:.....

4. Elégedett az igénybe vett szolgáltatás eredményével?

- igen
- részben, mert:
- nem, mert:

5. Hogyan értesül a Könyvtár híreiről, újdonságairól?

- könyvtári hirdetmény / szórólap
- Internet (e-mail, Web)
- egyéb:.....

6. Részt venne-e a Könyvtár szolgáltatásait bemutató fórumon?

- igen
- nem

7. Kérjük, értékelje a Könyvtár (főépület) szolgáltatásait! Tegyen egy X-et a megfelelő négyzetbe minden egyes szolgáltatásnál!

Szolgáltatás	Kitünő	Jó	Megfelelő	Szegényes	Nagyon szegényes	Nem tudom
1) nyitvatartási idő						
2) a szolgáltatás színvonala hétvégén / este						
3) a tanulás tárgyi feltételei						
4) jegyzetek kínálata						
5) olvasótermi kézikönyvek kínálata						
6) folyóiratok kínálata						
7) elektronikus folyóiratok kínálata						
8) elektronikus adatbázisok kínálata						
9) kölcsönözhető anyag hozzáférhetősége						
10) on-line katalógus (OPAC)						
11) Internet használati lehetőség						
12) az olvasószolgálat elérhetősége						
13) az olvasószolgálat segítőkészsége						
14) a tájékoztató szolgálat színvonala						
15) raktári kiszolgálás						
16) könyvtárközi kölcsönzés						
17) fénymásolási lehetőségek						
18) védelmi rendszer						

8. Kérjük, értékelje a Könyvtár (Hírlaptár / Zeneműtár) szolgáltatásait! Tegyен egy X-et a megfelelő négyzetbe minden egyes szolgáltatásnál!

<i>Szolgáltatás</i>	<i>Kitűnő</i>	<i>Jó</i>	<i>Megfelelő</i>	<i>Szegényes</i>	<i>Nagyon szegényes</i>	<i>Nem tudom</i>
1) nyitvatartási idő						
2) a szolgáltatás színvonalának este						
3) a tanulás tárgyi feltételei						
4) kézikönyvek kínálata						
5) folyóiratok kínálata						
6) elektronikus folyóiratok kínálata						
7) elektronikus adatbázisok kínálata						
8) kölcsönözhető zenei anyagok hozzáférhetősége						
9) on-line katalógus (OPAC)						
10) Interneti használati lehetőség						
11) az olvasószolgálat elérhetősége						
12) az olvasószolgálat segítőkészsége						
13) a tájékoztatás színvonalának						
14) raktári kiszolgálás						
15) fénymásolási lehetőségek						
16) védelmi rendszer						

9. Kérjük, írja le javaslatait, észrevételeit!

VÁLASZAIT KÖSZÖNJÜK,

*KÉRJÜK A KITÖLTÖTT KÉRDŐÍVET MIELŐBB
JUTTASSA VISSZA A KÖNYVTÁROSHOZ!*

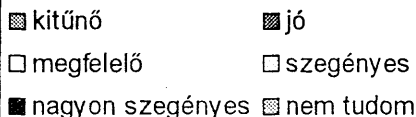
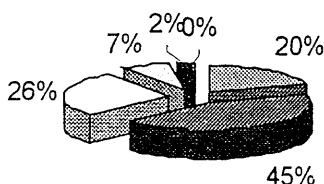
2. sz. melléklet

AZ ÉPÜLETEK SZOLGÁLTATÁSAINAK ÉRTÉKELÉSÉNEK DIAGRAMJAI

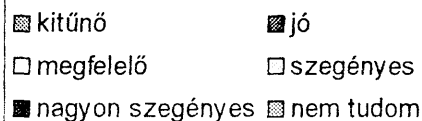
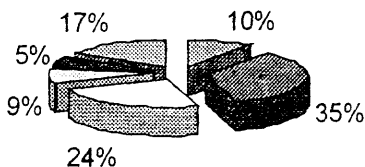
(Csak azok a diagramok kerültek ide, amelyeket nem használtam az értékelésnél.)

FŐÉPÜLET

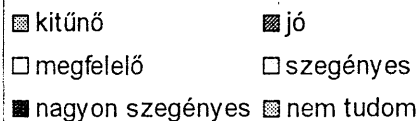
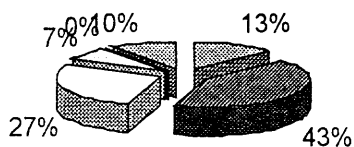
Nyitvatartási idő a főépületben

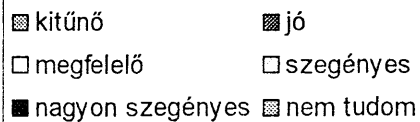
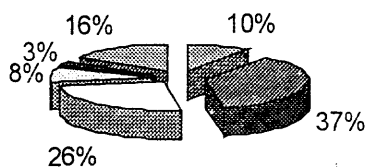
A szolgáltatás színvonala este / hétvégén a főépületben

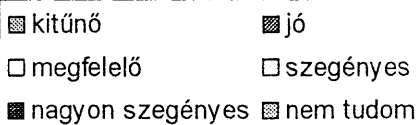
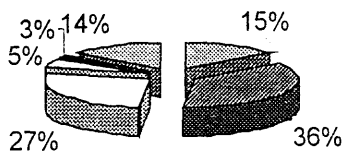
A tanulás tárgyi feltételei a főépületben

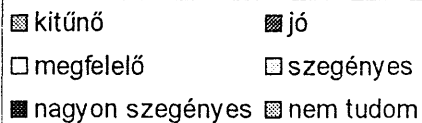
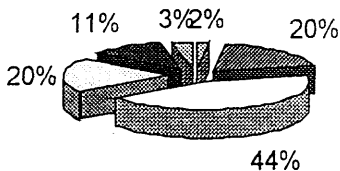
Olaszótermi kézikönyvek kínálata

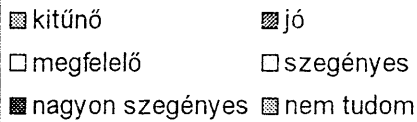
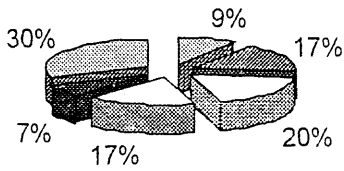
Folyóiratok kínálata a főépületben

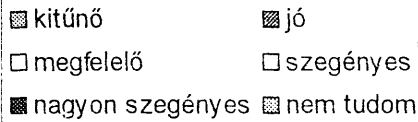
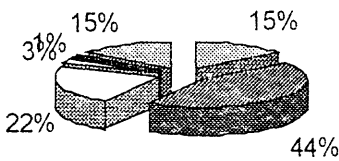
Kölcsönözhető anyag hozzáférhetősége

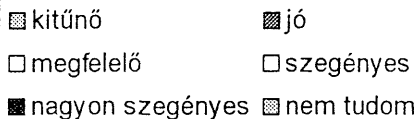
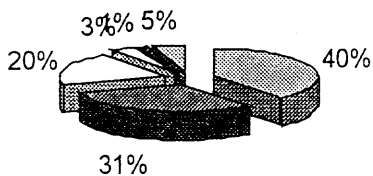
Internet használati lehetőség a főépületben

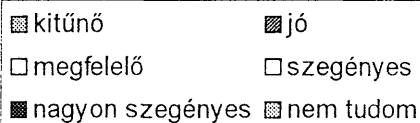
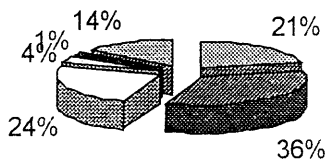
Az olvasószolgálat elérhetősége a főépületben

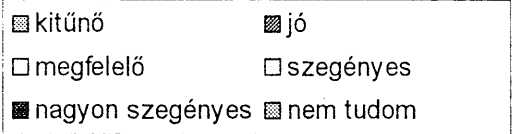
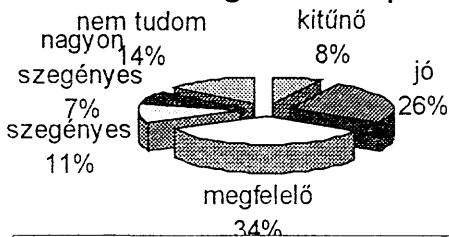
Az olvasószolgálat segítőkészsége a főépületben

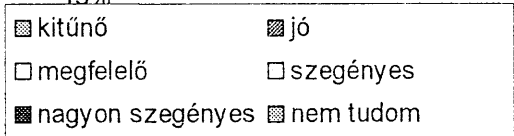
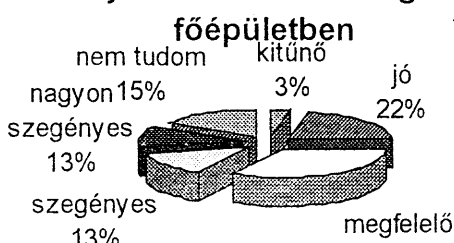
A tájékoztató szolgálat színvonala a főépületben

Raktári kiszolgálás a főépületben

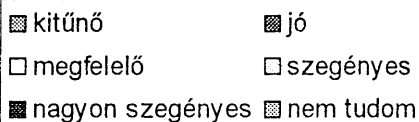
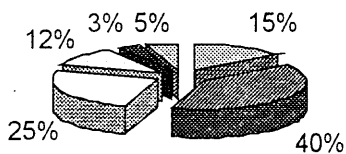

Fénymásolási lehetőségek a főépületben

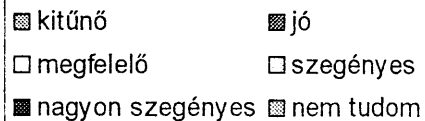
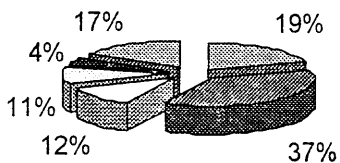

HÍRLAP- ÉS ZENEMŰTÁR

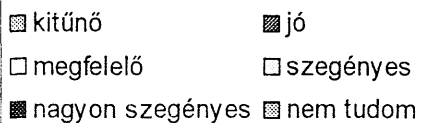
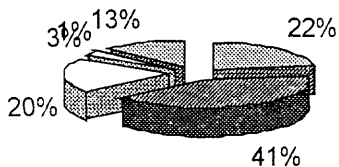
Nyitvatartási idő

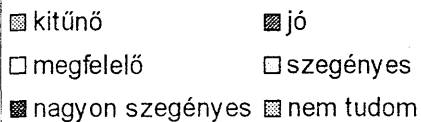
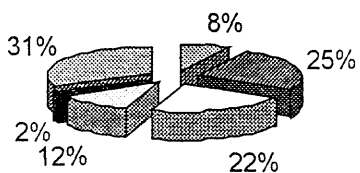
A szolgáltatás színvonala este

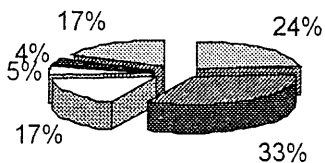
A tanulás tárgyi feltételei

Kézikönyvek kínálata

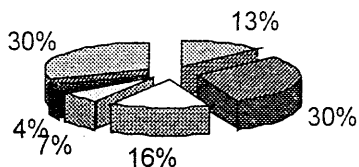

Folyóiratok kínálata

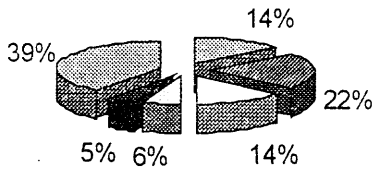
■ kitűnő	■ jó
□ megfelelő	□ szegényes
■ nagyon szegényes	■ nem tudom

Kölcsönözhető zenei anyagok hozzáférhetősége

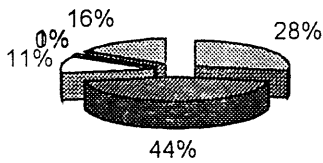
■ kitűnő	■ jó
□ megfelelő	□ szegényes
■ nagyon szegényes	■ nem tudom

Internet használati lehetőség

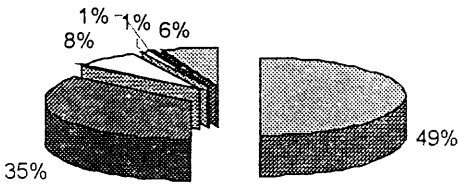
kitűnő	jó
megfelelő	szegényes
nagyon szegényes	nem tudom

Az olvasószolgálat elérhetősége

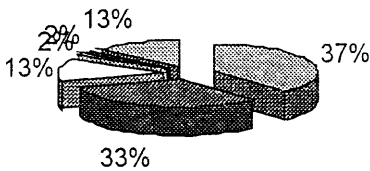
kitűnő	jó	megfelelő
szegényes	nagyon szegényes	nem tudom

Az olvasószolgálat segítőkészsége

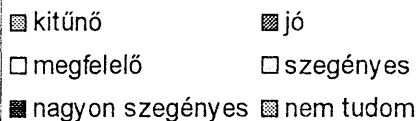
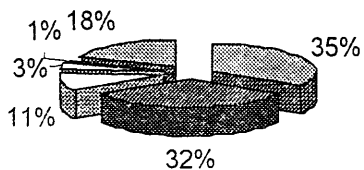
■ kitűnő	■ jó
□ megfelelő	□ szegényes
■ nagyon szegényes	■ nem tudom

A tájékoztatás színvonala

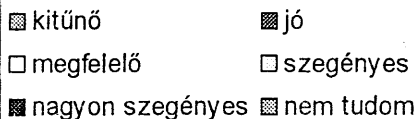
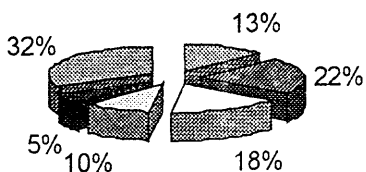

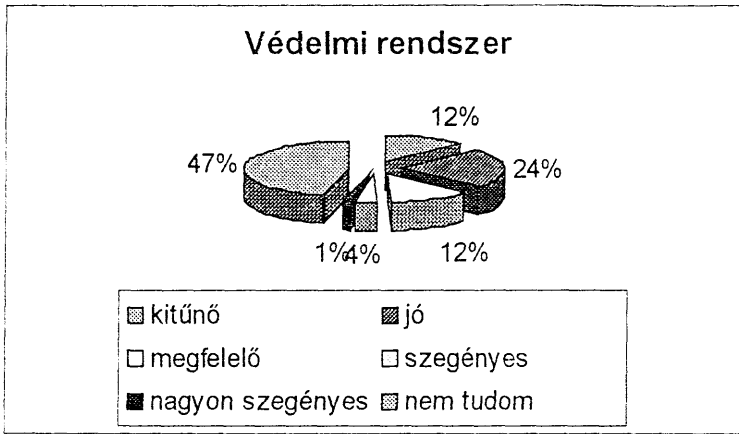
■ kitűnő	■ jó
□ megfelelő	□ szegényes
■ nagyon szegényes	■ nem tudom

Raktári kiszolgálás

Fénymásolási lehetőségek

MÁRIA ERIKA BÁTFAI

A Survey in the University and National Library of the University of Debrecen in December, 2000

Between 7th and 15th December, 2000 in the University Library a data collection was made by means of questionnaire in order to get information about our readers' needs, habits and their opinions about our service. The main results: we should make the electronic databases and periodicals subscribed by the Library better-known among our readers, we have the same task with the inter-library loan service, and we have to encourage our readers to use the Internet more for scientific investigations. We should improve our service from the stack rooms and we should make our users more acquainted with our on-line catalogue (OPAC). Summing up the users of our Library are satisfied with our service, with the studying conditions in the Library, with our selection of periodicals and with the level of our information service. These results can be the starting point of a further and more detailed examination of our services one by one.

KNAPP ÉVA: *Pietás és irodalom. Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. Universitas könyvkiadó, Historia Litteraria 9. Bp. 2001. 317.

A magyar irodalomtörténeti és folklorisztikai kutatás szempontjából egyaránt alapvető, mind forrásfeltárás, mind értelmezés szempontjából útmutató összegzés Knapp Éva kötete. A szerző a jelen mű alcímével megegyező kandidátusi értekezésének tömör kivonatában már felcsillantotta a barokk kori áhítati irodalom egy eddig nagyrészt ismeretlen területének, a társulati kiadványok új szempontú elemzésének a lehetőségeit. A *teljesség* élményével azonban ez a kötet ajándékozta meg az olvasót.

A pontosan megjelölt cél: „*a barokk kori áhítati irodalom egyik tematikusan és funkcionálisan jól körülhatárolható csoportjának, a laikus vallási szervezeti formákhoz kapcsolódó különféle kiadványtípusoknak a feltárása és bemutatása, különös tekintettel ezeknek a kiadványoknak a keletkezési, terjesztési és használati összefüggéseire, megjelenési formáira, nemzetközi kapcsolatrendszerére és művelődési funkcióira.*” (6.)

Első lépésként igen nagy haszonnal forgatható, bőséges kutatástörténeti áttekintést kapunk. S az érintett tudományterületek – magyar irodalom- és művelődéstörténet, magyar folklorisztika, francia mentalitástörténet, német irodalomtörténeti barokk kutatás, a népi elbeszélés és népszerű olvasmányanyagok nemzetközi vizsgálata – eddig publikált eredményeinek számbavétele, az igen alapos, szerteágazó szakirodalmi tájékoztatás csak elmélyíti azt az

érzésünket, hogy az anyag összetettsége, tematikai és módszertani érintkezéseinek felvázolása nyomán kellő ösztönzést kapnak más területek kutatói is ilyen kiaknázatlan filológiai kincsebányák további feltárására.

Az elemzés középpontjában álló anyag tér- és időbeli behatárolása után (a 18. század végi országhatár és néhány horvát-szlavónországi és erdélyi település magyar vonatkozású kiadványai, illetve a tridenti zsinat végétől 1563. 11. József társulatokat feloszlató rendeletéig 1783 – 1787. terjedő időszak), a *társulatok* fogalmának meghatározása következik. Knapp Éva elmondja, hogy létrehoztak egy a szervezetek fontosabb adatait összegző, egységes szempontok alapján összeállított katalógust, amely alapul szolgált az átfogó kép kialakításához. (Tüskés Gábor – Knapp É.: *A magyarországi barokk vallásos társulatok katalógusa*. Kézirat. Bp. 1988.) A teljes mű elolvasása után az egyetlen hiányérzetet e katalógusnak mindmáig kéziratban maradása okozta, hiszen a kiadás révén feltételezhetően további lényeges információkkal gazdagíthattuk volna ismereteinket. Reménnyel kecsegtet azonban az az ígélet, mely szerint folyik egy olyan átfogó vállalkozás, melynek célja a barokk kori laikus szervezetek teljes forrásanyagának rendszeres feltárása és történetének feldolgozása. Ezek a hazai munkálatok pedig szervesen illeszkednek egy nemzetközi kutatási kontextusba, így biztosítva a terület komplex vizsgálatát. (Érdemes megemlíteni például az igen kiterjedt franciaországi kutatás legfrissebb eredményeit összegző *La circulation des dévotions* címmel megjelent kötetet. /*Siècles, Cahiers du*

C. H. E. C. n. 12. Université Blaise Pascal, Clermont Ferrant 2000.) Az áhítati irodalom jellegzetességeit vizsgáló tanulmányok között a különféle vallásos társulatok jelentőségével több elemzés foglalkozik Bernard Dompnier, *Réseaux de confreries et réseaux de devotions*, Françoise Hernandez, *Les confreries de l'agonie de Jesus et des agonisants!*.)

A kötetben elemzett három fő forráscsoport a következő: 1. *a konkrét magyarországi társulatokhoz kapcsolódó nyomtatványok*, 2. *a konkrét társulathoz nem köthető nyomtatványok*, 3. *a külföldi társulatok magyar vonatkozású kiadványai*. Ezen kiadványok típusainak részletes vizsgálata összehasonlító filológiai, forráskritikai és szövegelemző módszer segítségével történik, ám ezek szükség szerint kiegészülnek más szakterületek értelmezés lehetőségével (pl. antropológiai és funkcionális szemlélet; a teológiatörténet, művészettörténet és olvasásszociológia módszereinek hasznosítása).

A társulati irodalom nemzetközi kapcsolatainak áttekintésével, a külföldi társulati kiadványok magyarországi vonatkozásainak feltárásával – különös tekintettel Nádasi János és Hevenesi Gábor műveire –, bizonyítottá válik, hogy a magyar társulati nyomtatványok szerves részét alkották az európai áhítati irodalomnak.

A magyarországi szerzők, fordítók, összeállítók azonosítása elmélyült és körültekintő filológiai bűvárkodás eredménye. A hazai szerzők első nagy csoportját a különböző társulati ünnepségeken fellépő gyermekszerzők alkotják. A felnőtt szerzőket, fordítókat megtaláljuk név-, foglalkozás- és irodalmi tevékenységük szerinti besoro-

lásban is. 33 külföldi szerzőt is sikerült azonosítani, s így újabb összevetésekre nyílik lehetőség (ki, miért s milyen művel van jelen, ki maradt ki s mi lehet az oka? stb.).

Külön fejezetet szentel a szerző a nyomtatványok keletkezési és kiadási körülményeinek vizsgálatára – időbeli elterjedés, nyelvi megoszlás, nyomdák szerepe, az engedélyeztetések rendje –; a mecénások, szerzők, kiadványok és társulatok kapcsolathálózatának feltérképezésére; a terjesztés és a használat jellegzetességeinek bemutatására. Minden elemzés lényegi sajátja s egyben elvülhetetlen érdeme a pontos és bőséges adatokkal, példákkal történő bizonyítás, indoklás.

A társulati kiadványok forráselemzéseivel által árnyalt képet kapunk a nyomtatványok közvetítette irodalmi, művelődési programokról; a szerzők forráshasználatáról; a források főbb típusairól, a változatos forrásanyag kínálta lehetőségekről, amelyek alkalmassak a különböző elbeszélő tartalmak közvetítésére a szélesebb rétegekhez is. A konkrét kiadványokon végzett forráselemzések minden tekintetben példaeértékűek.

A tartalmi, szerkezeti és műfaji jellemzők olyan szorosan összekapcsolódnak a különféle kiadványtípusok esetében, hogy ezen csoportok együttes vizsgálata tűnik a szerző számára legcélravezetőbbnek. Így részletesen, a megfelelő szempontok kiválasztásával bemutatja az *áhítati művek*, az *ajándékkönyvek*, az *alkalmi kiadványok* és a *kézikönyvek* jellemző sajátosságait.

Érdekes kulturtörténeti kitekintés a kiadványok illusztrációiról szóló zárófejezet. A kötetet jól használható, áttekinthető katalógusok (A magyaror-

szági társulatok kiadványainak katalógusa, Magyarországi szerzők művei a külföldi társulatok szolgálatában, Egyéb kéziratos és nyomtatott források) táblázatok, ábrák, térképek és képek színesítik.

Knapp Éva maradéktalanul teljesítette, amit ígért: feltárta, bemutatta és sokoldalúan elemezte a barokk kori áhítati irodalom eddig önállóan még nem vizsgált forrásanyagát. Különösen nagy érdeme dolgozatának a tág kitekintés a téma szövegfolklorisztikai, művelődéstörténeti és nemzetközi kapcsolatrendszerbe illeszkedő vetületeire, számos megállapítása pedig további kutatásokra ad ösztönzést.

B. PAPP ANDREA

Hajós József: Barangolás kolozsvári könyvtárakban. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999. 429.

Hajós József kolozsvári filozófiatörténésznek, Köteles Sámuel, Chr. Wolff, T. Cipariu kiváló ismerőjének jórészt az 1990-es években született cikkeiből, tanulmányaiból a szerző 75. életében összeállított kötetét veheti kézbe az olvasó. Míg a cím könyv- és könyvtártörténetet, az alcím művelődéstörténetet ígér, és így jó okkal idézhetjük föl azt az erdélyi tudományos műhelyt és kutatási irányt, mely már a szegedi *Adattár...* sorozatának beindulása előtt is jelentékeny eredményekkel jelentkezett. Ahogyan Jakó Zsigmond megfogalmazta: „A szervesen fejlődött könyvtárak tehát történeti képződmények, amelyekből – ha nem bolygatták őket – a szakemberek, akár a geológusok a földkéreg rétegződésé-

ből, hitelesen leolvashatják, kielemezhetik a létrehívó közösség szellemi érdeklődésének alakulását.” (*Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1976. 285.) Hajós József leggyakrabban a kolozsvári Egyetemi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár állományát vizsgálta; az előbbi őrzi az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az utóbbi, a kolozsvári református, unitárius és katolikus iskolák államosított anyagát. A kötetben közölt egyik tanulmány a következőképpen fogalmazza meg a vállalt feladatot: „Természetesen arról is terjesztendőek ismeretek, hogy hajdan milyen fűgén hatoltak be hozzánk új ismeretek, eszmék, könyvek, különféle vívmányok, jelülül annak, hogy nyitottak voltunk Európa felé, általában a haladó törekvések irányába. (...) Jelentős filozófusokról – vagy velük kapcsolatban – számtalan idézésük és kommentálásuk után is mondhatni új, értékes dolgokat. Nem utolsósorban hatástörténeti vonalon. Ráhangoltság esetén még azt sem eresztjük el fűlünk mellett, hogy egy-egy kötet mikor és hogyan került mai helyére. És bármely szerző (tárgy, eszme stb.) neve is igényt tarthat elemzésre.” (194.) Ez az érdeklődési irány nem annyira a kimagasló és eredeti hazai életművek felmutatásában érdekelt, mint inkább abban, hogy a nyugat-európai szellemű javak (és az azokat megtestesítő könyvek) mennél szélesebb körben való elterjedtségét regisztrálja, és hajdani tulajdonosaik, olvasóik azonosításával a korabeli társadalom befogadó-készségéről, áthasonító munkájáról is informáljon.

Hajós József minden írását át- meg átszövik olyan szavak, amelyek mögül újabb szavak bújnak elő. Legyen szó akár valódi etimológiáról, akár csak

szójátékról, szerzőnk már az *Előszó*-ban figyelmeztet arra, hogy számára az efféle foglalatzkodás örömet szerez, és tulajdonképpen önjellemzésként is olvashatjuk, hogy Vossius, „akár a legtöbb vérbeli humanista, mindenre kíváncsi volt, ami valamiképp összefügg az emberi szellem történetével, tehát a szavak eredetével is” (8.), Herder pedig „átfogóan volt szerelmese a nyelvnek, minden emberi kifejezésnek. Gondolatvilágában központi kérdés a kifejezésnek, a jel és jelentés összefüggésének a kérdése.” (276.) Morus, Vives, Ramus, Clusius, Szepsi Csombor Márton, Frölich Dávid, Benkő József – akikről a kötetben szintén olvashatunk, mind nagy etimonkedvelők voltak. Valóban, a szófejtés már Platon *Kratülosza* óta filozófiai feladat is egyben. (Egyébként a Hajós József könyvében többször is megidézett Keckermann retorikájának platonikus színezetű euphoniai fejezete immár a recenzens fordításában magyarul is olvasható: *Retorikák a reformáció korából*, szerk., bev. tan.: Imre Mihály, Debrecen, 2000, 206–220.) Szerzőnk nyelvfelfogása pedig aligha állhat távol a szófejtő Heideggerétől, vagy éppen Derridától, aki Hegel méltatásához a név franciás ejtését – ‘aigle’ (sas) – is felhasználta. Az ehhez hasonló jelentésfejtésnek persze valóságos kultusza is lehet Kolozsvárt, vö. Bréda Ferenc Antracit-sorozatával a Helikon 1991. és a Korunk 1992. évfolyamában.

Némely etimologizálást akár a szerző önfeledt játékának is vélhetnénk, ha egy-egy elvetemült bolondozása nem idézne föl aktuális abszurdításokat is, például: „Kolozsvár ókori elődjének *Napoca* neve a város akkori

magyarosító polgármesterétől való, aki – **udémérés** [UDMR = RMDSZ] önhittségében saját helységét nyilvánította a Nap okának. Más nézet szerint a *Napoca* eredetileg *Narpoca* vala, ‘fu *Narpoca*’, ami a legőshonosabb nép tősgyökeres nyelvén *Funar p’oca* ‘*Funar* a súlymértéken’ lett, és csak gyökeres metatézissel, súlyáttevéssel válhat ennek fordítottjává.” (81.) Míg eme ötlet képtelensége nyilvánvaló, a nyelvészkedés segítségével nem létező possessorok nevét is kiszűrhetjük a bejegyzések közül, pl. a „Szepsi Bisziók Márton Úr eu kglme könyve” nem tulajdonosi beírás, hanem bizonyára a könyv szerzőjének a családnevét írta át valaki eredményesre. Ugyanis „a nyelvjárási *bisziók* ‘bазsalikom’ a román *busuiocból* jön, ez meg végső soron ugyanonnett, ahonnett a *bazsalikom*: a görög *baszilikonból*. A *bazsalikom* persze nem csombor, azonban összetéveszthető vele.” (102.) Máshol Morus *Utopiáját* magyarítja a megszozott ‘Seholhely’ helyett úgy, hogy nem a *toposz*, hanem inkább a *tópo* = *to apo*, ‘messze’ szóból eredezteti. „Ilyenformán *Utopia* Nemmesszét jelentene, ami jól megfér azzal, hogy Morus kiagyalt, eredetileg *Abraxának* nevezett szigete sok mindenben hasonlít az eredetileg *Albionnak* hívott szigetországhoz. (...) Hasonló, de még szerencsésebb szerintem a *tóposz* = *to eposz* főnévből való levezetés, ez ugyanis többek közt beszédet jelent. Eszerint *Utopus* = *Nembeszéd*, értsd *Nem-fecsegés* hanem-tett; *Utopia* = *Nem-beszédország*, ti. *Nem-mesebeszéd-ország*, vagy *nem-meséssel-élő-ország*.” (12.)

A könyvben a kora újkori tudománytörténetet a már felsoroltakon ki-

vül a Galilei, Gassendi, Descartes, Pascal, Malebranche, Newton kolozsvári könyvtárakban őrzött kötetéről szóló tanulmányok képviselik, amelyeket többnyire a Nyugat-Európában tanult akadémiták vásároltak meg és hoztak magukkal. Csak Descartes-kötetekben mintegy félszáz bejegyzett és azonosítható hazai személyi possessorra utal Hajós (164.). Ezen possessorok összegyűjtése roppant fontos az értelmiségi középréteg menél teljesebb megismerése szempontjából. Tájékozódásuk számbavétele után érthető csak meg az, hogy a ráinizmus (valamint a semi- és filipporáinizmus), kartézianizmus, coccejanizmus nálunk egymásra épült, sőt, képviselőiknek és követőiknek az elválásztása szinte lehetetlen feladatnak tűnik.

A tanulmánykötet másik felében a 18. és 19. század jeles képviselőiről olvashatunk, többnyire alkalmi – egy-egy évforduló kapcsán született – írásban. Voltaire, Lessing, Herder, Fr. Chr. Baumeister, Csernátoni Vajda Sámuel, Kiss János, Kant, Fichte, Greguss Ágost vagy a Kolozsvárra látogató Schöpflin Gyula Maderspach-rokonsága köré szerveződnek azok a történetek, amelyek alkalmat adnak Hajós Józsefnek arra, hogy felvillantson néhány adatot tudásának hatalmas tárházából. A modern olvasó meglepődhet azon, hogy a felvilágosodás szerzői is egy mélységesen hagyományörző terepen hatottak; az talán köztudott, hogy Lázár János gróf latinra fordította Voltaire-t, és Montesquieu, Rousseau is latin változatban terjedt a magyar nemesség körében, az azonban kevésbé ismert, hogy Kant számos művének az 1790-es években latin változata is megjelent és nálunk

jelen volt. Magának az aufklärung-nak például *mentis collustratio* felel meg (308.)

Mindezek felidézésével talán nem is távolodtunk el a kitűzött művelődéstörténeti iránytól, hiszen Hajós József stílusa és gondolatmenete is kedveli az oly gyakori kitérőket és elkalandozásokat. Az *Előszó*ban bejelentett „stílustörések” (5.) – nem tudni, a szerző ide sorolja-e a Romulust és Remust („állítólag Vincentiu Babes és Bolyai Farkas fiát”) szoptató capitoliumi anyafarkas szobormásolatára vonatkozó megjegyzését (83.), a *Timotei Cipariu si filozofia* c. monográfiája kapcsán az *Erdélyi János és a filozofia* címmel „nagyobbságbéli” szerzőtől származó tanulmány hiányának említését (167.), vagy Frölich kalendáriumairól szólva „az idő folyásának egyetemes és könyörtelen egyhangúságát” megidéző lírai elmélkedését (109.) – talán arra is szolgálnak, hogy eltávolítsuk magunktól azt az elgondolást, mely szerint a történeti mű objektivitását az adja, ha a szerző menél inkább kivonul az általa megrajzolt képből. Ezzel szemben a *Barangolás...* arra figyelmeztet, hogy a recepciótörténeti vizsgálódások is akkor hitelesek, ha az elkészült munka szerzője tisztában van saját elfogultságaival és helyenként a befogadás befogadásáról szól – azaz „maga is része tárgyának”. (377.)

Mindezek alapján Hajós József könyve egyaránt ajánlható a kezdő és tapasztalt kutatók figyelmébe; bizonyára minden olvasója hálás lesz azért a számtalan adatért, amelyet megtalál a könyvben, és értékelni fogja annak szellemes előadását is.

RESTÁS ATTILA

A KÖTET SZERZŐI

BÁTFAI MÁRIA ERIKA PhD ösztöndíjas

Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

BITSKEY ISTVÁN egyetemi tanár (DSc)

Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalom-
tudományi Intézet

BORBÉLY SZILÁRD egyetemi docens (CSc)

Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalom-
tudományi Intézet

CSORBA DÁVID PhD ösztöndíjas

Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalom-
tudományi Intézet

DEBRECZENI ATTILA egyetemi docens (CSc)

Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalom-
tudományi Intézet

EREDICS PÉTER tudományos kutató

Jan van Beersstraat 48, 2523 JX Den Haag

FEKETE CSABA tudományos főmunkatárs

Debrecen Református Kollégiumi Nagykönyvtár

FÖLDVÁRI SÁNDOR tudományos kutató

2119 PÉCEL, Pf. 36.

FÜGEDI PÉTERNÉ (OSZK) ny. könyvtári főosztályvezető

GESZTELYI TAMÁS egyetemi docens (CSc)

Debreceni Egyetem Klasszika Filológiai Tanszék

KISS SEBESTYÉN PhD ösztöndíjas
Debreceni Egyetem Klasszika Filológiai Tanszék

OJTOZI ESZTER (PhD)
4032 DEBRECEN Dóczy J. u. 1. I/11.

OLÁH SZABOLCS egyetemi adjunktus (PhD)
Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalom-
tudományi Intézet

B. PAPP ANDREA tanársegéd
Debreceni Egyetem, Hajdúböszörményi Wargha István
Pedagógiai Főiskola

RESTÁS ATTILA középiskola tanár
3600 Ózd, József Attila Gimnázium

SEBESTYÉN ATTILA egyetemi hallgató
Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalom-
tudományi Intézet

CONTRIBUTORS

MÁRIA ERIKA BÁTFAI PhD scholarship holder

University of Debrecen, University and National Library

ISTVÁN BITSKEY (DSc), professor

University of Debrecen, Institute of Hungarian and Comparative
Literary Studies

SZILÁRD BORBÉLY (CSc), associate professor

University of Debrecen, Institute of Hungarian and Comparative
Literary Studies

DÁVID CSORBA PhD scholarship holder

University of Debrecen, Institute of Hungarian and Comparative
Literary Studies

ATTILA DEBRECZENI (CSc), associate professor

University of Debrecen, Institute of Hungarian and Comparative
Literary Studies

PÉTER EREDICS researcher

Jan van Beersstraat 48, 2523 JX Den Haag

CSABA FEKETE senior member

DEBRECEN, Library of Reformed College

SÁNDOR FÖLDVÁRI researcher

H-2119 PÉCEL, P.O.B. 36.

JOLÁN FÜGEDI (OSZK) retired head of library department

TAMÁS GESZTELYI (CSc), associate professor

University of Debrecen, Department of Classical Philology

SEBESTYÉN KISS PhD scholarship holder

University of Debrecen, Department of Classical Philology

ESZTER OJTOZI (PhD)

H-4032 DEBRECEN Dóczy J. u. 1. I/11.

SZABOLCS OLÁH (PhD), assitant professor

University of Debrecen, Institute of Hungarian and Comparative
Literary Studies

ANDREA B. PAPP assistant

University of Debrecen, Wargha István Pedagogic College of
Hajdúböszörmény

ATTILA RESTÁS teacher

H-3600 ÓZD, József Attila Secondary School

ATTILA SEBESTYÉN student

University of Debrecen, Institute of Hungarian and Comparative
Literary Studies